

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

45
1993

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р

ВИПУСК 45

Л Ї В І В
В И Д А В Н И Ц Т В О « В І Т »
1993

У збірнику висвітлюються питання слов'янського мовознавства, літературознавства, історії, історіографії, культури, а також українсько-слов'янських взаємин. Під окремою рубрикою поміщено матеріали Славістичних читань, що відбулися у Львівському університеті у травні 1992 р.

Для науковців, викладачів і студентів, учителів, усіх, хто цікавиться славістикою.

Бібліогр. в кінці статей.

Редакційна колегія: Володимир Чорний /відп. ред./, Володимир Моторний /заст. відп. ред./, Тамара Полещук /відп. секр./, Ярослав Ісаєвич, Роман Кирчів, Микола Крикун, Дрій Макара, Віктор Мойсеєнко, Костянтин Трофимович, Сергій Страшнюк, Павло Чучка, Валерій Яровий.

Адреса редакції: 290000 Львів, вул. Університетська, 1, Університет, кафедра історії південних і західних слов'ян.
Тел. 79-41-54.

Редактор Т.О. Головіна

П 0503030000 - 071
225-93

Замовно

© Львівський університет,
1993

Вікторія Павленко
Інститут історії АН України

ДІЯЛЬНІСТЬ БОЛГАРСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ
В УКРАЇНІ /1918-1919/

Перші міждержавні контакти Української Народної Республіки /УНР/ і Болгарії почалися у Брест-Литовську під час переговорів щодо умов мирної угоди між центральними державами і УНР /грудень 1917-лютий 1918/. 9 лютого 1918 р., за кілька годин до одержання звістки про захоплення Києва більшовицькими військами під проводом Антонова-Овсієнка, делегації центральних держав і УНР підписали Брест-Литовську угоду.

Відмова керівника радянської російської делегації Троцького підписати в Брест-Литовську мирну угоду з центральними державами дала поштовх їх новому наступу на східному фронті, що був зупинений Червоною Армією наприкінці лютого під Нарвою і Псковом. До Києва німецькі та австро-угорські війська вступили 2 березня, відновивши владу Центральної Ради.

Нова військова ситуація змусила до підписання 3 березня 1918 р. між центральними державами і Радянською Росією Брестської мирної угоди, але вже на важких для неї умовах. Зокрема, Росія була зобов'язана піти на мирну угоду з УНР і визнати Брест-Литовську угоду від 9 лютого 1918 р.

Наступного дня центральні держави підписали мирну угоду з УНР, що замінила Брест-Литовську угоду [3, с.255]. Брест-Литовські домовленості лягли тягарем на Україну, котра повинна була забезпечити центральні держави продовольством і сировиною. Однак апетити Німеччини зросли. Вона посилила побори в Україні за допомогою торгової угоди від 8 квітня 1918 р. Хоча основна здобич йшла в Німеччину, крихти "з барського столу" перепадали і її союзникам, передусім Болгарії. Так, 19 квітня 1918 р. була підписана угода між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією про спільну закупівлю продовольства і сировини в колишній

російській імперії, зокрема Україні та Фінляндії. Визначалася частка болгарської купівлі в Україні: по 5 % зернових продуктів та ікри, 4 % цукру, 3 % худоби тощо. Ці товари перевозилися німецьким і австро-угорським військовим флотом. Для виконання торгових акцій Дирекція щодо постачання і планування Болгарії створила спеціальну господарську місію [3, с.256].

Брест-Литовська мирна угода відкрила шлях до налагодження дипломатичних відносин між Болгарією та УНР. Обидві країни були зацікавлені в даному процесі. Болгарія сподівалася зав'язати двосторонні болгаро-українські стосунки, в першу чергу торгові, і цим поліпшити економічний стан, підірваний війною. Зі свого боку, УНР, утверджуючи власну державність, була зацікавлена в дипломатичному визнанні її більш широким колом країн.

Перше документальне повідомлення про рішення болгарського уряду надіслати до "руських республік" /Києва і Москви/ дві дипломатичні місії датувалося 12 квітня 1918 р. /у шифрованій телеграмі голови Ради Міністрів Болгарії В.Радославова послові Болгарії в Німеччині Д.Ризову/ [2, с.141]. Цей намір був здійснений наприкінці квітня. До Києва вирушила дипломатична місія на чолі з Іваном Шишмановим, відомим ученим, громадським діячем, знавцем україністики. Він досліджував українсько-болгарські літературні зв'язки, був автором праць про Т.Г.Шевченка, мав тісні наукові та родинні зв'язки з видатним українським ученим, професором Софійського університету Михайлом Драгомановим /був одружений з його дочкою/, товаришував з І.Франком, Песею Українкою, В.Гнатюком та іншими українськими письменниками і вченими. Призначення послом Болгарії в УНР українофіла певною мірою шкодило експансіоністським намірам Німеччини та Австро-Угорщини щодо України. Такий маневр Болгарії до цих країн мав своєї підстави. Вона вважала себе скривдженою союзниками, була незадоволена їхнім рішенням про перехід Північної Добруджі під кондомініум центральних держав і несправедливим розподілом української здобичі.

Призначення Шишманова не пройшло непоміченим. Крім офіційних повідомлень у пресі, софійська газета "Камбана" /13 квітня 1918 р./ взяла велике інтерв'ю у новопризначеного болгарського посла. При цьому звернули увагу на його вагомий науковий доробок, гідно оціненний науковою громадськістю, котра обрада вченого членом Болгарської, Української /у Львові/, Грецької і

Хорватської академії, Харківського університету, етнографічних товариств у Празі і Будапешті, головою Спілки болгарських учених, письменників і художників, болгарської спілки читалень. Відповіді Шишманова кореспондентові чітко визначили його погляди на історію, культуру, економічний потенціал України. Зокрема, він підкреслив, що є прибічником теорії, згідно з якою Київська Русь - Українська держава. Етнографія України, як вважав учений, простягається від Карпат до Кавказу і від Прип'яті до Чорного моря. Бацачи розбіжності між мовами, поезією, музикою, а також розумовим, моральним і психологічним складом росіян і українців, він фактично спростував твердження деяких вчених про те, що вони є однією нацією. Шишманов був високої думки про літературу і науку України, звернув увагу на її великі природні багатства, довів взаємовигідність розвитку болгаро-українських відносин, що мали тисячолітню історію. Він пообіцяв на повну силу використати своє знання України, її культури, українського руху, особисті зв'язки.

Болгарське представництво вирушило до Києва 21 квітня 1918 р. У Львові Шишманов дав інтерв'ю газеті "Діло", в якому вітав створення Української держави, говорив про внесок Драгоманова "до української справи". "Якби мене послали деінде, я не згодився би, але до Києва їду з великою охотою"; - зауважив він [1]. У Києві в бесіді зі співробітником українського телеграфного агентства болгарський професор акцентував увагу на українсько-болгарському взаємовпливі і ролі в ньому болгар - митрополита Цамблака, австрійського посла при Богдані Хмельницькому Парчевича, а також українських вчених Венеліна і Драгоманова, діячів Кирило-Мефодіївського братства - прибічників ідеї слов'янської конфедерації, класиків української літератури Т.Шевченка, Марка Вовчка, Г.Квітки-Основ'яненка [5, ф. II к., оп.2, спр.537, арк.10-11].

Сьомого травня болгарський посол вручив вірчі грамоти гетьманові Павлу Скоропадському, який щойно прийшов до влади. Крім Шишманова Болгарію в Києві представляли перший секретар посольства Тихон Баламезов, військовий аташе ротмістр Георгій Сархілев, представник Дирекції щодо постачання і планування Болгарії Дмитр Влахов, рахівник Дмитр Відінлієв, аташарани /солдати-охоронці/ Г.Папазов, Г.Димитров, Л.Георгієв.

Хорватської академії, Харківського університету, етнографічних товариств у Празі і Будапешті, головою Спільки болгарських учених, письменників і художників, болгарської спільки читалень. Відповіді Шишманова кореспондентові чітко визначили його погляди на історію, культуру, економічний потенціал України. Зокрема, він підкреслив, що є прибічником теорії, згідно з якою Київська Русь – Українська держава. Етнографія України, як вважав учений, простягається від Карпат до Кавказу і від Прип'яті до Чорного моря. Бачачи розбіжності між мовами, поезією, музикою, а також розумовим, моральним і психологічним складом росіян і українців, він фактично спростував твердження деяких вчених про те, що вони є однією нацією. Шишманов був високої думки про літературу і науку України, звернув увагу на її великі природні багатства, довів взаємовигідність розвитку болгаро-українських відносин, що мали тисячолітню історію. Він пообіцяв на повну силу використати своє знання України, її культури, українського руху, особисті зв'язки.

Болгарське представництво вирушило до Києва 21 квітня 1918 р. У Львові Шишманов дав інтерв'ю газеті "Діло", в якому вітав створення Української держави, говорив про внесок Драгоманова "до української справи". "Якби мене посилали деінде, я не згодився би, але до Києва їду з великою охотою", – зауважив він [1]. У Києві в бесіді зі співробітником українського телеграфного агентства болгарський професор акцентував увагу на українсько-болгарському взаємовпливі і ролі в ньому болгар – митрополита Цамблака, австрійського посла при Богдані Хмельницькому Парчевича, а також українських вчених Венедіна і Драгоманова, діячів Кирило-Мефодіївського братства – прибічників ідеї слов'янської конфедерації, класиків української літератури Т.Шевченка, Марка Вовчка, Г.Квітки-Основ'яненка [5, ф. II к., оп.2, спр.637, арк.10-11].

Сьомого травня болгарський посол вручив вірчі грамоти гетьманові Павлу Скоропадському, який щойно прийшов до влади. Крім Шишманова Болгарію в Києві представляли перший секретар посольства Тихон Баламезов, військовий аташе ротмістр Георгій Сархилієв, представник Дирекції щодо постачання і планування Болгарії Дмитр Влахов, рахівник Дмитр Відіндієв, аташарани /солдати-охоронці/ Г.Папазов, Г.Димитров, Л.Георгієв.

Спочатку болгарську місію поселили в готелі "Франсуа", а з липня - у готелі "Континенталь" [6, ф. 3766, оп. I, спр. 25, арк. 2; 5, ф. II к., оп. 2, спр. 538, арк. I-4]. У посольських апартаментах готелю встановили телефон і два телеграфні апарати для оперативного зв'язку з болгарськими урядовими колами. Усім співробітникам посольства видали охоронні листи, що зобов'язували військові, цивільні, транспортні установи Української держави надавати їм необхідну допомогу. Проте не завжди члени болгарської місії мали сприятливі умови для своєї діяльності. Так, у грудні 1918 р. Шишманов скаржився на вилучення телеграфних апаратів, котрі, як він підкреслив, передало йому німецьке командування. Болгарський посол отримав відповідь, що цю помилку буде виправлено [6, ф. 3766, оп. I, спр. 120, арк. 20-21]. Хаос, відсутність належного зв'язку в Україні ускладнювали контакти посла з урядом Болгарії.

Одним з основних своїх завдань Шишманов вважав налагодження торгових відносин між Болгарією та Україною і тому звертався з відповідними пропозиціями до українських урядових кіл. Після того як міністр торгівлі та промисловості Гутник дав зрозуміти, що вибір Україною партнерів на зовнішньому ринку залежить від Німеччини, Шишманов обличив ці наміри [6, ф. 3766, оп. I, спр. III, арк. 5].

Зазнавши поразки в налагодженні двосторонніх болгаро-українських зв'язків, болгарський посол намагався встановити контакти по лінії кооперації. Українські кооператори також прагнули вийти на міжнародну арену. Не випадково голову болгарської місії запросили на III Всеукраїнський з'їзд кооператорів /26 травня 1918 р./. Згодом Шишманов офіційно /від імені Болгарського кооперативного банку/ звернувся до українських банків з пропозицією налагодити торгові відносини між ними. Таку згоду на співробітництво в серпні 1918 р. дав Центральний український кооперативний комітет, який запропонував болгарам полотно селянського виробництва. Проте подальші політичні події в Україні не дали змоги зміцнити цим контактам.

Болгарам не залишалося нічого іншого, як вести торгові операції тільки в межах спільної торгової угоди між Україною і центральними державами. Для постачання українським спорядженням болгарської армії в червні 1918 р. Одесу відвідала болгарська військова делегація у складі генералів Рашева, Цалева та інших

офіцерів генерального штабу, яка підтримувала зв'язок з болгарським послом у Києві [5, ф. II к., оп.2, спр.539, арк. 2]. Але представники болгарського військового відомства порушували умови угоди, намагалися більше урвати від молодого держави. Про один з таких випадків свідчить вербальна нота до болгарського посольства у Києві. Міністерство закордонних справ України протестувало проти вантаження болгарською військовою командою на корабель "Болгарія" 2141 кося, а на корабель "Борис" - 434 пудів крему для взуття, 310 пудів сургуча, 124 пудів рецинового масла, 4 336 пудів мідного купоросу, 83 пудів олова, 8 пудів лимонної кислоти, 10310 пудів пенькових канатів, 62 пудів марганцю [6, ф. 3766, оп. I, спр. II 8, арк. 5]. Причому все це робилося всупереч забороні митниці.

Зовнішньоторговельні плани болгарських військових були далекосяжними. У червні 1918 р. військове міністерство і міністерство закордонних справ Болгарії звернулися через Шишманова до українського уряду з проханням придбати на верфіх Миколаївського суднобудівного заводу чотири контрміноносці, п'ять підводних і 12 моторних човнів. На цей крок їх підштовхнув рапорт капітан-лейтенанта Стателова про намір Німеччини купити чотири контрміноносці для Туреччини. Це зробило б Туреччину сильною морською державою. Подібне клопотання було направлене і в Берлін, під чийм контролем і охороною перебували українські суднобудівні заводи. У відповіді України підкреслювалося, що вона не бажає продавати нові кораблі, а має намір позбутися частини чорноморського флоту, оскільки не може весь його утримувати. Але остаточне рішення залежатиме від німецьких властей. Німці дипломатично відповіли, що розв'язувати питання про продаж кораблів можуть лише уряди України і Росії, і рекомендували звернутися саме до них [7, ф. 176, оп. 3, спр. 1399, арк. 1-8, 16, 31-32]. Однак болгарські плани не здійснилися. Чорноморський флот, щоб він нікому не дістався, потопила більшовицька Росія. Згодом до її розпорядження попали й українські верфі.

Водночас у справі поповнення своєї флотилії болгарський уряд не утруднював себе у доборі методів. Не були повернені пароплав "Белгород" і п'ять барж Дунайської флотилії, захоплені Болгарією у порті Лом-Полонка на Дунаї у 1915 р., хоча з цього приводу 5 листопада 1918 р. і була направлена болгарсько-

му посольству в Києві вербальна нота. Така ж доля спіткала і транспорт "Білорусія" тієї ж флотилії, що під час бурі у березні 1918 р. був занесений до болгарських берегів. Болгари пришвартували корабель у Варні, відремонтували його, а екіпаж тримали як військовополонених. Українська влада просила повернути корабель та екіпаж і обіцяла відшкодувати збитки за ремонт [6, ф. 3766, оп.1, спр.118, арк.26, 46].

Як уже згадувалося вище, у закупівлі українських товарів крім військового відомства брала участь і цивільна установа – Дирекція щодо постачання і планування Болгарії. У липні 1918 р. вона відрядила спеціального представника Болгарова, який мав при собі і 207 тис. австрійських крон. З цієї суми і 192 тис. поміняли на 596 тис. крб. і поклали в Київське відділення Російського зовнішньоторговельного банку, а необмінні 15 тис. австрійських крон /у зв'язку з їх дефектним станом/ прийняв на зберігання цей же банк ..

Непогодження дій Болгарова з болгарським послом, який звинувачував представника Дирекції щодо постачання і планування Болгарії у порушенні українських законів і союзницьких домовленостей у галузі торгівлі та репарацій, стало причиною заміни його іншими представниками Дирекції – Д.Івановим і Д.Влаховим. Після від'їзду Болгарова всі гроші, покладені до Київського відділення згаданого вище банку, були перераховані болгарській місії і видавалися тільки Шишманову або його уповноваженому. Згодом Д.Влахов отримав 22 тис. крб. і 15 тис. австрійських крон для закупівлі товарів на Одещині, ближче до чорноморських портів [5, ф. II к, оп.2, спр.118, арк. 26,46].

У підписанні вигідних угод важливу роль відіграв і Шишманов, котрий зав'язав контакти з представниками українських ділових кіл. Зокрема, міністерство земельних справ України дало згоду на вивіз у Болгарію 4 000 волів [5, ф. II к., оп.2, спр.118, арк. 44]. До кінця 1918 р. Болгарія, за підрахунками болгарського вченого В.Хаджініколова, закупила в Україні товарів на 45 305 тис. левів, у тому числі коней /2520 голів/, волів і корів / 401 голова/, рибу, пшеничне борошно, цукор, масло, хімічні та залізні вироби тощо [4, с. 54].

На відміну від торгових операцій обсяг репараційних поставок Болгарії не задовольняв її уряд, котрий намагався за їхньою допомогою депо компенсувати значні матеріальні збитки

/внаслідок балканських воєн і першої світової війни/. Тому вона була зацікавлена у виконанні Українською державою Брест-Литовської угоди, хоч основна здобич розподілялася між Німеччиною і Австро-Угорщиною. Болгарський уряд намагався отримати принаймні ту частку, що припадала йому, і сподівався вирвати її з ціпких рук союзників за допомогою болгарського посла в Києві.

Шишманов передав німецькому і австро-угорському послам прохання В.Радославова не пізніше 10 червня 1918 р. вивезти до Болгарії 50 тис. т продуктів. У відповідь обидва послы, посидавшись на дезорганізацію влади в Україні, наступ більшовиків, опір селян, виправдовували затримку українських поставок. До 19 травня з України було вивезено від 1500 до 2000 вагонів хіта, причому Болгарії перепало 75-100 вагонів. Німецький і австро-угорський послы відхилили прохання Шишманова збільшити постачання Болгарії українськими продуктами. Ця відмова пояснювалася можливістю пред'явлення подібних претензій іншими союзниками, котрі також перебували у скрутних матеріальних умовах. Як доказ, наводився приклад Німеччини, яка зменшила тоді денну хлібну норму з 200 до 160 г. Однак німецький посол в Києві барон Мум мав надію збільшити обсяг українських поставок союзникам, зокрема Болгарії, за рахунок запасів продовольства в Криму і Таврійській губернії. За його даними, там знаходилося 10-15 млн пудів продовольства. Шишманов домовився з бароном Мумом про вивіз українського цукру до Болгарії. Шишманов домігся участі болгарського представника Дирекції щодо постачання і планування Болгарії Іванова в роботі німецько-австрійського управління у справах контролю виконання умов Брест-Литовської мирної угоди [7, ф. 176, оп.3, спр.1254, арк.20].

Болгарське представництво успішно виконувало одну зі своїх основних функцій - захист інтересів співвітчизників. Це були військовополонені та заробітчани, які ще до першої світової війни працювали в сільському господарстві південних регіонів України. Проте основна маса болгарських військовополонених була переправлена на батьківщину союзниками Болгарії - німецькими і австро-угорськими військами - зразу ж після їхнього вступу на територію України. Болгарська дипломатична місія спішила військовополонених, котрі з тих чи інших причин продовжували перебувати в Україні /передусім поранених, хворих/. Шишманов звертався до міністерства закордонних справ Української держави

ви з проханням розшукати чи повідомити про стан здоров'я окремих болгарських громадян [6, ф. 3766, оп. I, спр. II9, арк. I04]. Болгари - вихідці із Македонії, котрі проживали в Києві, зібрали 9 000 крб. і передали їх через Шишманова Болгарському Червоному Хресту [5, ф. II к., оп. 2, спр. 539, арк. 8].

Не менш важливим був захист інтересів співвітчизників - мешканців України. У роки першої світової війни царські власті притісняли болгар як громадян ворожої держави, а пізніше їх переслідували більшовики - як представників заможних верств. Типовою є скарга болгарському посольству братів Рангела і Олександра Делчевих з м. Перуштица Пловдивського округу, котрі десять років проживали в Одесі. У 1916 р. їх позбавили права тримати готель, пограбували його, завдали збитків на 77 тис. крб., а синів інтернували [6, ф. 3766, оп. I, спр. II9, арк. 93].

Безліч скарг отримало болгарське посольство від болгарських підданих - орендарів зрошувальних земель у передмісті Одеси - Пересипі. У 1914-1916 рр. місцева влада змушувала їх продавати овочі дешевше, реквізувала насіння. Після 1917 р. більшовики відібрали у болгар городи, господарські будівлі, не дали зібрати врожай. Болгарський посол просив міністерство закордонних справ відшкодувати збитки [6, ф. 3766, оп. I, спр. II9, арк. I9-20]. Подібні апеляції болгарського представництва змусили міністерство закордонних справ України створити разом з міністерством юстиції та Міністерством торгівлі і промисловості міжвідомчу комісію для усунення цих правопорушень [6, ф. 3766, оп. I, спр. II9, арк. I01-I02]. У грудні 1918 р. вона розробила порядок відшкодування збитків болгарським підданам, котрі займалися городництвом в Україні [6, ф. 3696, оп. I, спр. 22, арк. 23]. Ініціатива болгарського посольства дала поштовх до розробки міністерством юстиції законопроекту про окружні комісії у справах відновлення маєткових прав німецьких, австро-угорських, болгарських і турецьких підданих. У січні 1919 р. такі комісії планувалося створити в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі [6, ф. 3696, оп. I, спр. 22, арк. 32].

Звернення, що надходили з Болгарії, з проханням повідомити про долю родичів в Україні, встановити їхні адреси спонукали болгарське представництво просити міністерство закордонних справ подати довідку про болгарських громадян у компактних місцях їхнього проживання, зокрема в Олександрійському, Бердян-

ському повітах, Києві, Одесі [6, ф. 3696, оп. I, спр. 22, арк. 3-5, 13, 119].

Дипломатичне представництво Болгарії відіграло важливу роль у захисті своїх громадян від утисків українських властей. Наприклад, у зв'язку з обшуком і арештом Димитра Ігнатова, який проживав у Києві, воно навіть направило вербальну ноту міністерству закордонних справ України [6, ф. 3696, оп. I, спр. 22, арк. 26].

Болгарське посольство не тільки піклувалося про своїх підданих в Україні, а й допомагало українським військовополоненим та їхнім сім'ям у Болгарії, було посередником між ними, а саме: за клопотанням болгарського Червоного Хреста повідомляло родичів про місце перебування і стан здоров'я військовополонених, сприяло листуванню тощо [6, ф. 3760, оп. I, спр. 119, арк. 18, 95]. Шишманов реагував на утиски болгарських властей щодо українських військовополонених. У вересні 1918 р. він сповістив міністерство внутрішніх справ Болгарії про повідомлення в українській пресі щодо випадків жорстокого поводження з українськими і російськими військовополоненими в болгарських таборах. У російських офіційних органах були опубліковані протести з цього приводу; пізніше їх передали голландському послові для подання болгарському уряду. В інтересах подальшого розвитку дружніх болгаро-українських відносин болгарський дипломат пропонував властям вибачитися, а полоненим до повернення на батьківщину зробити новеликі подарунки [7, ф. 176, оп. 3, спр. 1486, арк. 9].

Близько до серця Шишманов прийняв трагедію, що сталася у зв'язку з вибухом у червні 1918 р. в Києві /у місцевості "Звіринець"/ артилерійського складу. Його наслідки були тяжкими: 200 чол. вбито, понад 1000 чол. поранено, 6000 чол. залишилися без даху над головою. Був створений спеціальний комітет допомоги на чолі з гетьманом. За ініціативою Шишманова, в кампанії допомоги взяли участь послы союзних держав у Києві. Вони вирішили виділити на благодійну акцію по 3000 крб. Оскільки уряд Болгарії направив киянам 20 тис. левів, то різниця між 3000 крб. і цією сумою була оголошена пожертвуванням болгарських трудящих [7, ф. 176, оп. 3, спр. 1040, арк. 12-16; 5, ф. II к., оп. 2, спр. 537, арк. 43, 121].

Через два місяці пролунав вибух артилерійського складу, але вже меншої сили, в Одесі. І тут Шишманов просив болгарський уряд допомогти одеситам [7, ф. 176, оп. 3, спр. 1615, арк. 69, 62].

Дипломатичне представництво виконувало й одну зі своїх основних функцій – доповідало урядові Болгарії про найважливіші події в акредитованій країні. Серед донесень були, зокрема, повідомлення про стан народного господарства України, протистояння політичних партій, культурне життя тощо. Певним джерелом інформації з Росії був співвітчизник Шишманова, керівник російської делегації для укладення українсько-російської мирної угоди Христо Раковський. Шишманов зустрічався з ним, причому і з ініціативи Раковського [7, ф. І76, оп.3, спр.1515, арк. 49,57,66,73-74, 77, 80].

Інформації Шишманова викликали певну реакцію болгарського уряду. Так, у 1918 р. міністерство освіти Болгарії привітало українських колег з введенням в Україні шкільного свята на честь святих Кирила та Мефодія, що відзначається у Болгарії 24 травня. Міністерство освіти України і ректор Київського університету одержали привітання з нагоди відкриття у жовтні 1918 р. цього університету. На торжествах почесним гостем був Шишманов [7, ф. І77, оп.І, спр.522, арк.6,7,37]. Болгарського посла також запросили взяти участь у відкритті Кам'янець-Подільського університету. Інші навчальні заклади України – як вищі, так і середні – прагнули бачити серед почесних гостей провідника українсько-болгарської дружби, зятя видатного сина українського народу Михайла Драгоманова. Остання обставина стала причиною звернення до Шишманова редакції львівського журналу "Світ" з проханням дати фотографію пам'ятника на могилі Драгоманова для ілюстрації [5, ф. ІІ к., оп.2, спр.537, арк.55, 128-130].

Послугами визнаного діяча науки і культури прагнули скористатися й болгарські митці. Зокрема, міністерство освіти Болгарії просило Шишманова рекомендувати на посаду головного режисера Народного театру в Софії відомого представника української культури [7, ф. І77, оп.І, спр.522, арк.19].

Шишманов не міг не використати своє перебування в Україні для продовження наукової діяльності у галузі україністики і болгаро-українських відносин. У цьому йому допоміг багатий фонд київських бібліотек, зокрема, університетської, книгами яких він користувався [5, ф. ІІ к., оп.2, спр.537, арк.46]. Проте недовго зміг Шишманов проводити в Києві наукові пошуки, а болгарська місія – дипломатичну діяльність. Захоплення української столиці на початку того 1919 р. більшовиками змусило болгарське

представництво разом з українським урядом відступити до Вінниці. У Київському відділенні Російського зовнішньоторговельного банку залишилися гроші на рахунку представництва Болгарії. У листі до генерального консула Голландії у Києві Фокера Шимманов виправдовував залишення болгарського капіталу тим, що боявся нападу банд у дорозі. Однак його турбувала й можлива конфіскація більшовиками болгарських коштів. Тому болгарський посол просив голландського колегу у випадку такого вилучення допомагати повернення болгарських грошей Х.Раковськич.

У Вінниці болгарська місія затрималася недовго. Шимманов зрозумів ситуацію і не став чекати краху Директорії. У березні болгарське посольство повернулося до Софії, а 1 квітня І.Шимманов на аудієнції у царя Бориса склав свої повноваження посла Болгарії в Україні. Так закінчилися дипломатичні відносини УНР і Болгарії. Але І.Шимманов не поривав зв'язків з українськими однодумцями - представниками української емігрантської політичної та наукової думки, цікавився подіями в Україні.

Він вивчав праці українських емігрантів - колишніх діячів УНР О.Шульгіна, П.Стебницького, О.Скоропис-Йолтуховського та інших, в яких вони намагалися проаналізувати досягнення і помилки керівництва УНР. Шимманов цікавився також українськими емігрантськими часописами, що виходили у Відні, Празі, Варшаві [5, ф. II к., оп.2, спр.535, арк.2-10]. Він користувався повагою в українських емігрантських колах Болгарії. У 1926 р. його навіть обрали головою Українсько-болгарського товариства [5, ф. II к., оп.2, спр. 535, арк. 12,17,18, 20-27; спр. 507, арк. 1].

Викладацький досвід, політичні погляди, науковий доробок вченого у галузі слов'янознавства, зокрема україністики, імпували керівництву українських навчальних закладів, що функціонували за кордоном. Тому до Шимманова надійшли пропозиції із Праги посісти місце професора на кафедрі історії європейської літератури Українського вільного університету /1922/ і на кафедрі історії слов'ян Українського вищого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова /1923/. І в першому, і в другому випадку ініціативу виявив ректор цих закладів - Л.Білецький [5, ф. II к., оп.3, спр.145, арк.1-3; спр.146, арк.1-5; спр.501, арк.7].

Таким чином, відновлення української державності у 1918 р. спричинилося до налагодження офіційних дипломатичних відносин між Україною і Болгарією. Шлях до них відкрила Брест-Литовська мирна угода, хоча вона й поставила Україну в двосторонніх українсько-болгарських стосунках у нерівноправне становище. Насамперед йдеться про українські репараційні поставки до центральних держав і спільну торгову угоду України з ними. Якоюсь мірою пом'якшити вплив і наслідки такої угоди прагнув Шишманов, хоча, цілком зрозуміло, навіть найвпливовіший політик не зміг би в односторонньому порядку змінити політичний курс свого уряду, а тим більше союзних держав. Зазнала поразки і спроба Шишманова підписати двосторонню болгаро-українську торгову угоду, що йшла всупереч планам Німеччини і панувати на українському ринку. Для України мав значення сам факт встановлення дипломатичних відносин з Болгарією, оскільки підносив її до рівня інших самостійних держав. Перетворення України в колонію більшовицької Москви призвело до втрати нею незалежності, тому й припинився обмін дипломатичними представниками із зарубіжними країнами.

1. Діло 1918. 1 трав. 2. Д о б р и я н о в Т о д о р. Българо-съветски дипломатически отношения. 1918-1934: Документи // Международни отношения. 1972. № 1. 3. П е н ч и к о в К. Българо-украински дипломатически отношения. 1918-1919 гг. // Българо-украински връзки през вековете: Научни изследвания. София, 1983. 4. Х а д ж и н и к о л о в В. Стопански отношения и връзки между България и Съветския Съюз до Девети септември /1917-1944/. София, 1956. 5. Архів Болгарської академії наук. 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 7. Центральний державний історичний архів Республіки Болгарія.

Стаття надійшла до редколегії 16.03.92

Жанна Ковба
Дрогобицький педагогічний інститут

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ КНИЖКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

20-30-х РОКІВ ХХ ст.

Історія відносин чеського та українського народів давня і різноманітна. Багато у чому її визначали спільні риси розвитку національного відродження, чеська еміграція в Україну у другій половині ХІХ ст., еміграція українців у Чехію та Словаччину після поразки визвольних змагань 1917-1920 рр.^{*}, спільне проживання на Закарпатті /у складі Чехо-Словацької держави/, Волині /у складі Польщі/ між двома світовими війнами.

Книжкові зв'язки між двома народами відбивають господарські, громадські, культурні, особисті стосунки. Види таких зв'язків різноманітні: випуск чеських періодичних та книжкових видань в Україні та українських у Чехії, чеські й українські переклади, зв'язки бібліотек, підготовка, випуск, розповсюдження бібліографічних покажчиків і посібників, відносини книгознавчих, бібліофільських організацій та закладів, публікації діячів культури, науки, літератури на сторінках чеських та українських періодичних, книжкових видань, спільні видавництва.

У ХІХ ст. більшість чехів у світлі слов'янської взаємності сприймали Україну як складову частину Росії, чеські емігранти, мешкаючи серед українців, вважали їх росіянами, а себе - російськими чехами. Але з кінця сторіччя становище почало мінятися. У 70-80-х роках виникають і розгортають видавничу й культурну діяльність чеські товариства Яна Амоса Коменського у Києві, "Чеська бесіда" в Одесі, "Чеська літературна бесіда" у с. Зубовщина на Київщині. Їхні члени - вчителі, музиканти, підприємці організовували школи, бібліотеки, поширювали серед земляків чеські книжки та часописи. Однією з найпоширеніших форм їх діяльності стає видавничча.

Зокрема, у 1906-1908 рр. у Києві виходив тижневик "Ruský časopis", у 1911-1914, 1916-1918 рр. - журнал "Českoslovan".
Видавці зразу ж зіткнулися з проблемами дозволу на видання.

© Ковба Ж., 1993.

* На сьогодні найкраще вивчені літературні зв'язки ХІХ-першої половини ХХ ст.

Редактор газети "Ruský Čech". В.Вондрак /син волинського чеха, закінчив гімназію у Рівному, студіював у Карловому університеті/ був співробітником і чеської газети "Narodní obzor", де опублікував кілька матеріалів про волинських чехів, висвітлюючи їхнє життя не серед росіян, а серед малоросів. З ініціативи В.Вондрака були видані й поширені у Чехії мемуари одного з перших чеських поселенців В.Оліча [17].

Газета "Ruský Čech" регулярно публікувала матеріали про культурне життя українців, а також переклади віршів Шевченка, п'єс Карпенка-Карого /з рекомендацією їх для чеських театрів/. Редактори журналу "Čechoslován" журналіст В.Швіговський, професор Київського університету Ф.Говорка замість терміна "малороси" вживали термін "українці". У цьому журналі публікувалися не лише статті про мистецьке, культурне життя українців, а й про утиски їхньої мови, школи. Редакція журналу підготувала збірник документів "Чеська Русь", був упорядкований перший бібліографічний покажчик у галузі чесько-російсько-українських зв'язків*.

У 1915 р. товариство Яна Амоса Коменського організувало "Слов'янське видавництво". У Києві побачили світ два випуски збірника "Чешско-русское единение", великий і малий календарі "Čechoslován" на 1915, 1916 і 1917 рр. У серії "Книжовніца Čechoslována" опублікований перший варіант майбутнього "Бравого вояка Швейка" Я.Гашека /з 1915 по 1918 р. він був співробітником журналу/, "Бравий вояка Швейк у полоні", а також "Пісні раба" С.Чеха.

З 1916 р. поновився вихід журналу "Čechoslován", який активно розповсюджувався серед чеських військовополонених. Саме з його публікацій вони отримували інформацію і про український національний рух. Журнал став на позиції ліберально-демократичного угруповання чехів /очолювали В.Вондрак, В.Швіговський/ на противагу чехам-монархістам промосковської орієнтації.

У період визвольних змагань українського народу в чесько-українських селах Волині чеські поселенці підтримували українські "Просвіти", охоче віддавали дітей до українських шкіл.

---

* У січні 1918 р. редакція журналу була розгромлена військовими підполковника Муравйова. Архів редакції, бібліотека товариства Яна Амоса Коменського зникли.

У своїй книжці про київських чехів, виданій у Празі 1924 р., В.Швіговський згадував, що у 1918-1919 рр. багато чехів, котрі постійно проживали в Україні, посідали нейтральну позицію у політичній боротьбі як чеських полонених за вільну Чехію, так і українців - за незалежну Україну, але у справі освіти, школи, культури завжди були на боці українців. Чеські легіонери, на його думку, вивезли з Росії чіткі уявлення про українців, як окрему націю, про їхні пісні, звичаї, господарські навички [21, с.118].

У 1918-1920 рр. культурно-освітні організації Центральної Ради, Гетьманщини, створювали для чехів відповідні умови для розвитку національної школи, культури. З ініціативи міністра освіти уряду Скоропадського І.Огієнка було організоване спеціальне чеське освітнє бюро при Житомирському губернському правлінні. У Житомирі побачили світ кілька номерів газет "Pravda", "Volynska pravda" [15].

Боротьба чехів за незалежність, діяльність Національної Ради на чолі з Т.Масариком висвітлювалась в українській пресі, імпонувала українській свідомій інтелігенції. Це зумовлювало й інтерес українських видавців до чеської книги. У видавництвах "Слово" /Катеринослав/, "Час" /Київ/ друкувалися тоді переклади чеських казок, оригінальних творів чеських письменників.

У 1919-1920 рр. активно працювали чесько-українські видавництва "Час" і "Всесвіт", котрі видали у Чехії серію популярних брошур про політичні події в Україні /подібні видання вийшли друком і у Києві/, а також про Емський акт 1876 р. та переслідування української мови. Були опубліковані праця чеського дослідника Я.Махала про творчість Т.Шевченка, брошура З.Неєдли про Українську республіканську капелу, що 1919 р. гастролювала у Чехії.

У 20-30-х роках на території УРСР українсько-чеські зв'язки зумовлювалися двома факторами: 1/ радянська влада ставилася до чехів як нечисленної національної меншини, офіційно не заборонялася ні чеські видання, ні школи, але хоч тоді друкувалися польські, болгарські, німецькі, молдавські газети, журнали і книги, чеські - не видавалися; 2/ культурні відносини формувалися як зв'язки двох самостійних незалежних держав, але з боку УРСР вони узалежнювалися політичними обставинами.

У період українізації ці зв'язки були активними, українці співпрацювали не лише з чеськими діячами, установами, а й з

українською еміграцією у Чехо-Словаччині. У 30-х роках ці зв'язи зазнали різкого скорочення, обмеження офіційними державно-партійними заходами.

Центрами співпраці українців з чехами у 20-х роках були Український науковий інститут книгознавства в Києві /УНІК/, Державне видавництво України /ДВУ/, а також видавництва "Книгоспілка", "Час", "Всесвіт". Розвиток книжкової справи у незалежній Чехо-Словаччині був своєрідним взірцем, ідеалом для українців. До редакції журналу "Бібліологічні вісті" /органу УНІКа/ входили чеські книгознавці Л.Жівни, Л.Тоболка. На сторінках журналу "Бібліологічні вісті" регулярно друкувалися огляди чеських книгознавчих видань, діяльності видавництв, бібліотек. У серії "Бібліотека книгознавства" побачили світ книги у галузі бібліотечної, видавничої справи у Чехії [1: 2; 3].

Українські фахівці через бібліотеку УНІКа постійно отримували інформацію з чеських видань "Bibliofil", "Český tytograf", "Časopis československých knihovců", "Grafická práce", "Tytografia", "Odborový list československých knihoven".

У 1926-1929 рр. при київському відділенні видавництва літератури для національних меншин "Центрвидав" працювала група перекладачів з чеської мови. В основному перекладали художню, сільськогосподарську /хмелярство, садівництво/ літературу. З їх ініціативи /на жаль, без згоди авторів/ були перевидані книги українських емігрантів у Чехії І.Галина "Медицинний латино-український словник", А.Комарецького "Аналітична хімія". Тут також слід згадати видання художніх дитячих книжок "Чесько-українським видавництвом" у Празі.

У другій половині 20-х років відновилися чеські культурні товариства, бібліотеки на Волині. Книги для них постачало торговельно-видавниче об'єднання "Книгоспілка", уклавши угоди з українсько-чеськими організаціями у Празі. У 1927-1928 рр. у складі експедиції для збирання народної ботанічної термінології Інституту ботаніки АН України під керівництвом чеха О.Янати працювала група, котра займалася збиранням чеського фольклору на Волині.

У 1925-1928 рр. Чехів відвідали діячі культури України П.Тичина, С.Досвітній, В.Поліщук, І.Кулик, Лесь Курбас, О.Микитенко. В УРСР побували відомі чеські письменники і публіцисти

В.Вацлавек, І.Вайль, Д.Фучік, Ф.-Г.Вайскопф, котрі у своїх статтях /журнали "Slovanský přehled", "Tvorba", "Čin", "Mogava", "Nové Ruako"/ писали про культуру, літературу України. Наслідком цих контактів були видання у Чехії у перекладах Й.Гори творів раннього П.Тичини. ДВУ готувало переклади творів молодих чеських поетів і прозаїків.

У 20-х роках багато чехів здобувало освіту в українських навчальних закладах, активно працювало у редакціях газет, журналів, у видавництвах.

Але нормальний розвиток культурних зв'язків перервали політичні процеси 30-х років. Багатьох чехів у роки "розстріляного відродження" було репресовано, причому за "український буржуазний націоналізм". У 30-х роках чехи в Україні фактично втратили змогу отримувати книги, часописи з Чехо-Словаччини. Розпочався процес їх швидкої асиміляції.

Значна частина чеського населення на Волині після Ризької мирної угоди 1921 р. опинилася під владою Польщі. Польський уряд загалом вороже ставився до них – колишніх російських підданих, котрі входили до українських кооперативів, горнулися до українських "Просвіт". Але в умовах Польщі у чехів були досить широкі зв'язки з Батьківщиною, існували польсько-чеські школи. Специфіка розвитку книжкових контактів полягала у тому, що їх здійснювали нечисленна група інтелігентів, українські наукові та культурні установи: НТШ, "Просвіта" [4; II].

У 1926 р. у с. Квасиліві /Рівненщина/ колишній вчитель А.Перни почав видавати тижневик "Hlas Volyně", з 1928 по 1930 р у Луцьку також вчитель Й.Влк друкував журнал "Buditel", у 1937–1939 рр. там же виходив тижневик "Krajanaké listy". На сторінках цих видань постійно публікувалися, зокрема, бібліографічні списки–огляди чеських художніх, навчальних, дитячих, сільськогосподарських книг. У 1935–1939 рр. при тижневику "Krajanaké listy" видавалися чеські родинні календарі, де вміщувалися уривки з творів чеських класиків, огляди сучасної літератури й поезії.

У Галичині наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. наукові та літературні українсько-чеські зв'язки розвивалися зусиллями

НТШ, "Українсько-руської видавничої спілки"**.

Активно пропагувала чеську книгу і культуру в Галичині редакція журналу "Вікна", у чеській комуністичній пресі працював М. Ірчан. У Чехії готувалися переклади творів М. Ірчана, Б. Антоненка-Давидовича. У Львові побачила світ етнографічна праця, присвячена чехам [18]. У 1930 р. була перевидана праця І. Франка "Моје встуку з Масарукем" у збірнику, присвяченому 80-річчю з дня народження президента Чехо-Словаччини Томаша Масарика [16].

Через книгарні НТШ у Львові поширювалися видані у Празі книги українських авторів, зокрема, наукові видання Українського вільного університету, видавництва "Сіач", Історико-філософського товариства, Української господарської академії та ін.

Українсько-чеські книжкові зв'язки у Закарпатті визначалися політикою уряду Чехо-Словаччини щодо української мови, школи, характеризувалися досить толерантним ставленням до "Просвіти", традиційною проросійською орієнтацією, котра зумовлювала підтримку проросійського товариства ім. Духновича. У Закарпатті вчителями працювала значна кількість легіонерів і емігрантів з Росії. Чеська література, мова активно вивчалися у школах, українська мова й література плекалися у "Просвіті" і викликали інтерес лише чеських фахівців**.

У Чехії побачив світ ряд етнографічних, краєзнавчих, літературних збірників, присвячених Закарпаттю: "Podkarpacka Rus" /на його сторінках вміщені цікаві праці Ф. Тихого, А. Гартля, Б. Бірчака, Й. Затлоукала/; "Rozdavení Rusinů" /збірник творів закарпатських авторів у перекладах А. Гартля, Ф. Тихого/. Значну інформацію про край чеські читачі отримували з книг А. Гартля, І. Ольбрахта, С.-К. Неймана, В. Кані.

* Багато українських видань Галичини 1908 р. надрукувало промову Т. Масарика в оборону галицьких русинів /українців/, їхньої мови: "...Якщо русини попри останні слов'янські народи почувають себе народом, якщо вони мають силу й політично консолідуються, тоді мовознавцям лишається мало що сказати... Русини, розуміється, мають також свої історичні спогади, свої історичні страждання, чини, як би ви про це не гадали, і як би ви це не оцінювали..." [с. 12-13].

** Хоч об'єктивно потрібно визначити, що були всі можливості для розвитку української мови й культури, видавалися художні книги, підручники. У 1935 р. в конкурсі газети "Lidové slovo" як найкраща була відзначена книга закарпатського автора Борзана Кулятського. Книжки закарпатських українців перекладали чеською мовою [14].

Унікальним історико-культурним явищем можна вважати книжкові зв'язки емігрантів-українців і чехів, котрі виникли й розвивались у 20-30-х роках на теренах Чехо-Словацької Республіки. Перші українські видання з'явилися у Німецькому Яблонному, Ліберці, де були інтерновані у таборах вояки Української галицької армії /УГА/ й осіла у 1919-1920 рр. частина українських цивільних емігрантів. У таборах виходили газета "Голос табору", кілька номерів журналів "Український стрілець", "Український скиталець", успішно діяла так звана "Пресова квартира", котра займалася збором і поширенням інформації про Чехію серед українців, а також матеріалів про Україну, український визвольний рух - серед чехів.

Українці швидко зарекомендували себе у чеських селах і містах як чудові робітники, користувалися популярністю їхні культурні вечори, виступи хорових, танцювальних колективів. У Німецькому Яблонному 1922 р. українські емігранти спорудили пам'ятник полеглим січовим стрільцям, на відкритті якого виступив з промовою посадник міста В.Кравс. Він, зокрема, сказав: "Нарід, котрий у подібний спосіб, як ви, шанує пам'ять своїх померлих товаришів, шанує сам себе, є гідним кращої долі. Жийте у вірі, що у короткі часи її таки знайдете" [12, с.188, 193].

Культурно-просвітні гуртки українських робітників, студентів, колишніх військових УГА діяли у містах Пльзні, Мості, Літомержицах, Міловіцах, Ліберці, Празі, Братіславі. Особливо плідною була діяльність чесько-українського Комітету для допомоги українській молоді, Українського вільного університету, Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова, Історико-філософського товариства, Української господарської академії, Українського інституту книгознавства, Українського історико-філологічного товариства, Українського музичного товариства, Видавничого фонду ім. В.Доманицького, Української селянської спілки. Успішно працювали видавництва "Час", "Сіач", "Дніпрові пороги", "Дзвін", "Чесько-українська книга", "Вільна спілка", "Нова Україна", "Наша школа", "Кобзар". Дитячі книги пропагувала видавнича й книгарська організація чехословацьких вчителів. У Празі з 1924 по 1936 р. діяв координаційний видавничий фонд, котрий організовував, спрямовував українсько-чеську видавничу, перекладацьку діяльність.

У середовищі української еміграції існували дві течії. Перша з них, продовжуючи боротьбу за незалежність, розвиваючи українську науку, культуру, орієнтувалася лише на співпрацю із Заходом, насамперед через чеські науково-видавничі організації. Друга, охоплюючи прорадянськи настроєну молодь, гуртувалася навколо студентських гуртків "Громада", "Шевченкова бібліотека й читальня", спілки "Жовтневе коло". Серед цієї групи виділявся осередок на чолі з поетом Я.Павлюком. Молоді люди позитивно ставилися до українізації, на її хвилі нав'язали активні контакти з молодим чеським авангардом, готували до видання антологію української поезії 20-х років. Переклади віршів чеською мовою зробили С.-К.Нейман, Й.Горкейши, К.Бібл, Й.Беднарж. Але ніякої допомоги радянського уряду України не надійшло, і видання не побачило світу. Видавнича продукція української еміграції у Чехії - це різноманітні праці з різних галузей гуманітарних, природничих наук, техніки, художня, дитяча література. Її аналіз заслуговує окремої статті. Зупинимось лише на перекладах та на спільних виданнях.

З чеської мови перекладали переважно класику /Махар, Вржціна/, з української найбільше перекладали В.Винниченка, Б.Лепкого, А.Каценка, Б.-І.Антонича, О.Олеся.

Чеські славісти почали досліджувати українську культуру й літературу /Ян Махар присвятив спеціальні розділи у своїй науковій праці "Dejdy slovanských literatur" популярній книзі "Velcí spisovatelé ruští a ukrajinští" /. Франк Вольман у книзі "Slovesnost Slovanská" популяризував творчість Т.Шевченка, Лесі Українки, М.Коцюбинського. Про інтерес чехів до українців свідчить популярність бібліографічного покажчика "Se číst z literatur slovanských" /зі спеціальним українським розділом/, а також збірника, присвяченого Т.Масарику [19], з творчачи О.Олеся, С.Черкасенка, М.Божука. Декілька цінних статей про українську літературу опублікував І.Горак.

Уявлення про українські публікації дають, зокрема, бібліографічні покажчики [8]. У Празі вийшов ряд праць, спеціально присвячених українсько-чеським взаєминам [5; 9, 1930, кн.2-5; 10]. Списки українських видань, котрі виходили у Празі, Подебрадах з 1927 по 1931 р., як і бібліографічні рубрики С.Наріжного /1929-1930/, постійно друкував журнал "Книголюб". Українські автори активно публікувались на сторінках чеських часописів

/"Slavia", "Český časopis historický", "Časopis českého muzeum", "Slovanický přehled" /. Разом з чеським вченим доктором Я.Ріпкою досліджував історію України Д.Дорошенко, студент О.Сірополко під керівництвом професора Ф.Матоушека взяв активну участь у підготовці статистичного збірника "O pravěchů" [12, с. 209].

Центральна спілка чеських кооперативів видала у чеському перекладі працю В.Мартоса "Організація і ведення зібрань", 1928 р. підручник української мови для чехів М.Баймака, 1930 р. -"Українсько-чеський словник" Н.Ковалевської, Н.Королеви, 1935 р. - "Чесько-український словник" П.Щербуха.

У Слов"янському інституті в Празі в різні роки плідно працювали О.Колесса, Л.Білецький, А.Лотоцький, І.Огієнко, Д.Чижевський, Д.Дорошенко.

У Слов"янській бібліотеці від часу її заснування у 1924 р. був український відділ. З 200 тис. книжок початкового фонду - 14 тис. були українськими. У штаті бібліотеки працювали М.Михальчук, М.Баймак, П.Зленко, Е.Пархоменко, В.Гупалевський, О.Гаймакіський. Виняткової уваги заслуговують активні зв'язки Українського інституту книгознавства у Подебрадах з чеськими бібліотеками, Чехо-словацьким державним бібліотечним інститутом [9, 1927].

Чеський досвід видавничої книгознавчої роботи популяризували серед українців збірник "Українське книгознавство" /Подебради, 1922-1925/, журнал "Книголюб" /1927-1931/. Це були органи Українського товариства прихильників книги, котрі висунули завдання - вивчати книгу загалом, "особливо у тих країнах, які випередили нас на культурній ниві" [19, с.2-17]. У журналі "Книголюб" постійно друкувалися переклади праць чеських книгознавців Л.Жівного, Л.Тоболки, В.Соукупа. У Подебрадах з ініціативи УНІКа побачили світ праці Д.Биковського "Український науковий інститут книгознавства" /1925/, "Замітки про книгознавство та книгоживання" /1923/.

У 1925-1928 рр. українські організації книголюбів у Чехії підтримували тісні контакти з УНІКом /зокрема, бібліотека УНІКа отримувала 14 чеських та українських емігрантських часописів/. У серії "Бібліотека книгознавства" УНІК випустив праці Д.Биковського "Бібліотечна справа в Чехословаччині" /1925/, "Книжна справа в Чехословаччині" /1926/. Європейська громадськість чи не вперше широко познайомила з українською книгою через відділ

на виставці книжкової культури, влаштованої з нагоди Міжнародного з'їзду бібліотекарів у червні-липні 1926 р. Український відділ був підготовлений активними книжниками: В.Січинський - колекція українських видавничих знаків та екслібрисів, П.Зленко - періодика, О.Богацький - Шевченкіана. У загальному каталозі виставки була вміщена стаття О.Лотоцького "Українська книжка", у котрій характеризувався видавнича продукція УРСР та української еміграції у ЧСР за десять років [22]. Виставки українських книг і періодики влаштовувалися і під час українських наукових з'їздів у Празі /1929, 1931/.

Українські видавничі організації Чехії представляли книги української еміграції на виставці преси у Келані /1928/, світових виставках у Чкаго /1932/, Парижі /1937/.

Українська преса в ЧСР потребує спеціального аналізу. Назвемо лише найбільш відомі періодичні видання, котрі активно сприяли розвитку українсько-чеських культурних, освітніх зв'язків: журнал "Нова Україна", газета "Українське життя", тижневик П.Зленка "Український тижень", тижневик О.Грушецького "Україна" /чеською мовою/. У Подєбрадах виходили часописи "Наша громада", "Український інженер", "Український вісник", "Книголюб".

Українсько-чеські книжні зв'язки 20-30-х років відіграли велику роль у зміцненні вільної, інтелектуальної співпраці обох народів. Українці мали змогу отримувати об'єктивну наукову, політичну інформацію, формувати гуманістичні погляди, розвивати практичну діяльність, здобувати знання, навички бібліографічної, бібліотечної, науково-книгознавчої діяльності. Ці зв'язки лише зараз відкриваються читачеві - через доступ до багатющого фонду українських емігрантських і чеських видань 20-30-х років, їх подальше вивчення прислужиться сучасній науці як України, так і Чехії.

1. Б и к о в с ь к и й Л. Бібліотечна справа в Чехо-Словащині. К., 1925. 2. Б и к о в с ь к и й Л. Книжна справа в Чехо-Словащині. К., 1926. 3. Б и к о в с ь к и й Л. Огляд чехословацького книгознавства // Бібліологічні вісті. 1926. 9 І-2. 4. Б о г а ц ь к и й П. "Ucrainica" з журналу "Sazorná českého muzeum" від початку його існування до 1920 р. // ЗпШ. 1927. Т.46. 5. В и р о в и й С. Українська бібліографія у Слов'янському бібліографічному каталозі 1877-1931 // Книголюб. 1932. С.46-50. 6. За рідне слово! Полеміка з русофілами. Чукатів. 1937. Ч.І. 7. Зв'язки і.Франка з чехами та словаками. Братислава, 1954. 8. З л е н к о П. Бібліографічний покажчик праць української еміграції /1926-1931/. Прага. 1932. 9. Книголюб. 1927, 1930. 10. К о л е с с а О. Погляд

на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в. Прага, 1929. 11. Н а р і ж н и й С. "Ucrainica" в чеському історичному часописі //ЗНТШ. 1926. Т. 50. 12. Н а р і ж н и й С. Українська еміграція. Прага, 1942. 13. С і р о п о л к о С. Книгознавство в ЧСР за останні десять років //Книголюб. 1928. 14. Учительський голос. 1932-1937. 15. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського АН України. Рукописні фонди, 7-6/30. 16. Masaryk: K bedezátym narozeni nám. Praha, 1930. 17. О л і с В. České vystěhovalectví na Rus. Kyjev, 1908. 18. Т е j g l I. Sto let českého života ve Lvově. Lvov, 1927. 19. T.G.Masaryku - ukrajinští básníci. Praha, 1936. 20. Sto padesát let česko-ukrajnských literárních styků (1814-1964). Praha, 1968. 21. Ш в и б о в с к ý V. Kyjev a kyjevští Češi. Praha, 1924. 22. Výstava ukrajnské současné knižní grafiky. Praha, 1924.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.92

В"ячеслава Логвин

Рівненський державний інститут культури

НАРОДНА МУЗИЧНА КУЛЬТУРА ЧЕХІВ ВОЛИНІ
/ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ/

Поліетнічний склад населення Волині впродовж віків сприяв утворенню своєрідної моделі культури та організації побуту народу. Зосередження уваги лише на дослідженні корінної, української, частини населення не зможе дати повної картини етнокультурного розвитку краю, в якому вагоме місце посідають культури росіян, поляків, чехів, словаків, німців та інших народностей, які в різні часи з різною мірою компактності населяли Волинь. Счікуваний ефект дасть лише комплексний метод підходу до вивчення історичних та етнокультурних процесів у волинському регіоні, важливою складовою частиною яких є еволюція чеської народної музичної культури.

Початок організованої еміграції чехів на Волинь датується 60-ми роками XIX ст. Тяжке економічне становище, котре склалося у Чехії того періоду, змушувало людей шукати кращих умов життя. Уряд царської Росії, зі свого боку, був зацікавлений у переселенні чехів, визнаних господарів-аграріїв, на земельку околиць держави з метою відродження сільського господарства, промисловості,

торгівлі та культури, а також послаблення колонізації та впливу католицької церкви в регіоні [I-4; I0; I5; I7]. Для приваблення іммігрантів для них на перших порах створювались усі умови: дешево продавалась чи вигідно здавалась в оренду земля, юнаки звільнялись від військової служби, надавалась свобода у виборі віросповідання та підданства. Скасування цих пільг у 1891-1892 рр. викликало незадоволення у поселенців і, як наслідок, - першу хвилю рееміграції до країн Європи та Америки, а також на Північний Кавказ, у Крим, Південну Україну. Складна політична ситуація у західних областях України після закінчення другої світової війни стала причиною рееміграції чехів з Волині на свою історичну батьківщину в 1945-1947 рр. Чеське населення Волині тоді досить зменшилось. У колишніх чеських селах нині проживає від однієї до десяти-п'ятнадцяти чеських чи змішаних родин. Це, зрозуміло, не стосується сіл, котрі зберегли статус компактних груп. Крім цього, екзогамні шлюби порушили національну однорідність населення. Все це негативно позначилось і на стані народної культури. Однак зараз у чеському середовищі відбувається процес свідомого відродження культурного спадку. Джерелами, що живлять його, є традиції старшого покоління, контакт з метрополією та відповідна пропаганда у засобах масової інформації.

Говорячи про музичний фольклор волинських чехів, маємо на увазі інструментальний /сольний та ансамблевий/ і пісенний - обрядовий /календарно- та родинно-побутовий/ та необрядовий /епічні, ліро-епічні та ліричні пісні соціального й побутового змісту/.

Календарні та родинно-побутові обряди в пам'яті середнього і старшого поколінь збереглись досить повно, хоч загалом обряди як колективні, масові дієства значною мірою зруйновані. В процесі вивчення фольклору даної групи ми зауважили руйнацію, принаймні, деформацію й інших жанрів. Визначаючи причини цих явищ, слід враховувати те, що досліджувану групу на час її формування на Волині становили не лише селяни - носії фольклорної традиції, а й сільський і міський пролетаріат з різних регіонів Чехії, переважно представники молодого та середнього поколінь, здатні до тривалої, напруженої фізичної праці. Крім цього, на формування фольклорної традиції тією чи іншою мірою вплинули реальні умови життя: нові природні та побутові обста-

вини, експериментальна економіка, сума привезених культурно-побутових традицій, порівняна ізоляція від метрополії та тривалий контакт з іноетнічним оточенням. Нові соціально-економічні відносини позначились і на етнокультурних процесах, зумовивши, зокрема, виникнення нових жанрів у фольклорі: балад, ліричних, робітничих та крамарських пісень на актуалізовані сюжети. Водночас з'являються пісні, позначені надмірною сентиментальністю /наприклад, "Já žvem virotek"/ або псевдопатріотизмом /"Vesničko može mléna"/. Отже, перенесена в нові умови традиція вже в основі своїй була неоднорідною, значною мірою позбавленою спадкоємності, частково зруйнованою, потенційно здатною до наступних трансформацій.

Перші ознаки дискретності даної традиції виявились на початковому етапі переселення, коли необхідність побутового влаштування посунула на другий план культурно-розважальні заходи. У цих умовах поодиноким переселенцям чи малочисельним групам не вдалось повністю відродити старий фольклорний фонд чи сформувати новий – на руїнах колишньої традиції проросли лише окремі різножанрові пагони.

Аналізуючи стан традиції на мікрорівні, бачимо більш цілісну картину як в обрядових, так і в ліричних жанрах. Наприклад, локалізація індивідуальної, родинної чи сільської традиції демонструє повніший стан збереження фольклорного арсеналу в малих групах, ніж в усій діаспорі. На рівні мікротрадиції ми можемо відновити весільний, різдв'яний і масопусний обряди, пісенні оздоблення групових зібрань на "забіячки" /зарізаня свині/, драння пір'я, лuskanня кукурудзи тощо. Так, вдалось простежити хід різдв'яних колядувань.

Колядники приходять до хати господарів і з їхнього дозволу співають: "Nesem vam novinu, rozlouchejte", оголошуючи велику радість – народження Спасителя, закликаючи всіх: "Veselme zel Radujme zel", побуджуючи в людських серцях добро і милосердя, співчуття і готовність допомогти слабому чи бідному. Однак у відносно недавніх різдв'яно-біблійних колядках це є ознаки іїньої магичної функції, яка виявляється у вербальній магії побажань /колядки "Štěstí, zdraví, pokoj svatý vinšuju já vám", "Doj vam Pánbůh dobré jtro" /; обрядова гра "Tí! krále", яку проводили від Нового року до масопусту /масниці/, збереглась найповніше і донині. У ній біблійний сюжет про повеліиє вождів переплітається з новорічними вітаннями і ярмарково-комедійним вбранням та поведженням персонажів.

Весняний календарний фольклор у волинських чехів повністю відсутній. Порівняння з чеськими фольклорними публікаціями XIX–XX ст. /О.Гостінський, К.-Я.Ербен, Я.Ріттерсберг, Ф.Сушіл, Ф.Бартош, Л.Яначек/ підтверджує думку про втрату весняного календаря ще метропольною традицією.

Щодо літнього календарного циклу, то є дані, отримані від інформантів у процесі збирання фольклорного матеріалу на Волині протягом 1986–1991 рр., про давній обряд святоянського освячення води в криниці /обряду, аналогічного українському купальському, волинські чехи, не мали, хоч часом брали в ньому участь у змішаних чесько-українських селах/ та модернізований обряд дожинок, в якому збереглися елементи обрядового дійства при повній втраті ритуального пісенного супроводу.

Родинна обрядовість пов'язана з окремими, вилученими з обряду весільними та умовно весільними піснями. До умовно весільних можна віднести ті ліричні пісні, котрі за сюжетами близько стикаються з весільною тематикою, за структурою – наближаються до обрядових і постійно співаються на весіллях. Наприклад, рекрутська "Тěžко мѣ маті ма́ vycovala" у деяких селах співається молодочу, що йде в прийми, лірична "Hřbitove, hřbitove" співається нареченій-сироті і т.п. Зворотний зв'язок демонструють факти появи в епічних та ліричних піснях елементів музично-поетичної мови обрядових пісень. З цього випливає, що явище міжжанрової дифузії торкнулось усього чеського народно-пісенного арсеналу досліджуваної етнічної групи. В основі його лежать: а/ структурно-тематична близькість пісень, б/ втрата традиційних пісенних форм; в/ вплив фольклоризму через засоби масової інформації, друковані джерела та контакт з метрополією. Суттєвим є і вже згадане відмирання обряду як гуртового дійства, і втрата обрядовою піснею її основної – магічної – функції внаслідок невідповідності новим життєвим умовам, що призвело до значної руйнації канрів.

На зміну їм з'явилися робітничі, революційні, громадянські пісні, пісні-хроніки, контаміновані пісенні конструкції тощо. Цей процес ішов трьома шляхами: через створення нових текстів і мелодій у національному стилі, котрі згодом ставали народними /"šedesát let uálo", текст В.Мартіновського, муз. І.Рабла/, через переінтонування та перетекстовку давніх фольклорних творів /"Doatal jsem kopíčka", де використано мелодію пісні

"Svit, měsíčku, jasně" чи "Co se stalo v Málině" на мелодію давньої "Přišly na nas dobu zlě"/, через запозичення мелодії у інокультурного оточення /"Povstaňte, bratři česchove" на мелодію російської революційної пісні "Смело, товарищи, в ногу"/. Характерно, що трансформовані та новостворені пісенні зразки набули або зберегли в собі риси чеської національної традиційності як в поезиці, так і в ритмомелодиці.

Поетика чеських народних і так званих "zlidoveľských" пісень має дві особливості: постійний вірш і регулярну риму. Форма - строфічна, часто з рефреном, який може мати смислове навантаження, як в пісні:

Když jsem šel do Prahy pro hrách, pro hrách,
Upadl mně na cestě valach, valach.
Já na ně: "Valašku, vstavej, vstavej
Se mnou se do Prahy dávej, dávej.

Refrén: Šel zahrádník do zahrády

Z motykou, z lopatou,

Vykopal tam rozmarýnu

Velikou, vysokou.

Nebyla to rozmarýna,

Byl to křen, byl to křen,

A my svoji, má panenko,

Nebudem, nebude,

або бути лише звукоімітаційним заповненням форми наспіву:

Letěla husička, letěla dívká,

Nemohla doletět, spadla do potoka.

Refrén: Radra, tarara, radra,

Tarara, radra,

Tarara, holka, jak se máš?

Строфи цих пісень - дворядкові:

Mám já zahrádku kamennou (2)

A v ní jabloňku zázenou (2)

трирядкові:

Vyrazejí listečky z malých větviček,

Na buku se cukruje pára hrdliček,

V sadě zase klekoty, zpíva slavíček (Refrén)

чотирирядкові:

Hořela lípa, hořela.

Pod ní má milá seděla,

Jiskřičky na ní padaly,
Mládenci pro ní plakali

п"ятирядкові:

Květne jabloň v sadě,
Pod ní keř růžiček.
Jak libězným hlasem
Tym večerním časem
Nam zpíval slavíček

шестирядкові:

Ku Praze jest cesta dlouhá,
Víc se nestejka.
Když jsem po ní chodíval,
Měsíček mi svítival,
Když jsem přišel bliže k městu,
Někdo zavolal.

Нестрофічні форми в них відсутні. Вірші мають різну складово-числову структуру і переважно виходять за межі 4- та 8-силабічного поділу, на якому наголошує К.Веттерл [7, с.6]. Традиційне чеське пісенне віршування у своїх визначальних рисах особливих змін не зазнало. Інновації полягають у внесенні до тексту іншомовних слів /"стукам", "камізелка", "кулемет"/, топонімів /"Nad Krošňou měsíček", "V Zuboučine stojí doubek", "Moldavsky mosteček prohejba se" / , імен /"Ivanku naš, sorak dělaš" / і навіть прізвищ, наприклад:

Dva písaři - Šarša, Vajc z Curkova,
Ze Zalesí je zase Malej,
Ničl, Valenta pocházejí z Hlinska,
A Olejník zas ze Špakova.

Традиційно вживані звертання /мілко ма, рантицічку /, персоніфікації /Рерічку, Андulko Šafačova/, зменшувальні слова /vodička, šavlenka/, які визначають своєрідність колориту чеської народної пісенної поетики, залишаються в ній сталими, не піддаючись жодному впливу.

Метро-ритміку пісень можна характеризувати як ізоритмічну, тобто двосилабічний віршовий стопі відповідає двосилабічний такт, трисилабічний стопі - трисилабічний такт і т.д. Таким

чином, форма наспіву і тексту координується на рівні ритму. В давніх піснях ця координація підкреслює ознаки жанру, в новостворених - визначає норматив вірша і наспіву. Ритмомелодика народних пісень чехів Волині протягом понадвікового періоду їх проживання в іноетнічному оточенні не зазнала суттєвих змін. Говорячи про міру впливу сусідніх культур та міру запозичення з них, маємо на увазі привнесення до чеського репертуару улюблених українських, російських чи польських пісень повністю або лише їхніх мелодій з перекладом тексту чи новим текстом. Вони поповнили пасивний репертуар групи. Нерідко взаємобмін відбувався через рукописні пісенники і обмежувався фіксацією поетичного тексту пісні, мелодії багатьох з них відновити не вдалось.

Отже, вплив сусідніх культур мав доповнючий характер і на основні ритмомелодичні параметри чесько-волинських пісень відчутно не подіяв. Цьому є кілька причин, зокрема, розбіжності в рівнях культури, конфесійні розходження, мовний бар'єр, а передусім - різниця у типах народного музичного мислення [14, с.748-764]. Йдеться про те, що чеській пісенності, як метропольній, так і діаспорній, властивий інструментальний тип музичного мислення, який ґрунтується на аплікатурно-артикуляційних принципах мелотворення, характерних для інструментальної музики, на відміну від вокального, властивого пісенному фольклору Морави і Словаччини, в основі якого - розмовні інтонації. Інструментальний тип найяскравіше характеризують танцювальні пісні та мелодії, котрі становлять значну частину репертуару волинських чехів.

Синкретизм вокального та інструментального [2, с.125-131] у чеських народних піснях виявляється у залежності тексту від наспіву* і в перевазі кількості текстових варіантів над мелодичними [8; 9]**. Це змушує замислитись принаймні

---

* Р.Сметана і В.Вацлавек у Передмові до III видання збірки моравських народних пісень Ф.Сушіла пишуть: "Через те, що мелодія чеської народної пісні не прив'язана до одного тексту, вона може бути приєднана до будь-якого, метрично в загальному подібного іншого тексту" [14, с. 758].

** У класичних збірках [8; 9] вміщено 2583 тексти і лише 811 наспівів до них. Серед пісень, зібраних на Волині, немає такого вражаючого розходження, але все ж до багатьох наспівів записані по 2, 3 чи й 5 варіантів текстів, різних за змістом або й за жанром.

над одним питанням. Відомо, наприклад, що функційно і семантично наспів є однозначним. Тоді як він може приймати на себе стільки різносюжетних або й різножанрових текстів? Розглядаючи наспів і текст у часовому розрізі, можемо сказати, що наспів є продуктом позачасовим, символічним, своєрідним конденсатом глибинної суті явищ, що його породили. Текст – категорія часова, своєю конкретністю він розкриває функцію наспіву засобами, характерними для певного часу, рівня розвитку музично-поетичної культури, естетичних смаків її творців.

Відсутність розспіву складів і чітке ритмічне дроблення, текстові аплікації, що імітують звучання інструментального супроводу загалом чи конкретних інструментів, наприклад, скрипки, цимбалів, труби, баса або бубна* /підтвердилось при запису інструментальних, а особливо оркестрових версій цих пісень/, – теж свідчення нерозривності вокального та інструментального у народній музиці волинських чехів.

Інструментальна музика в даній традиції представлена менше – звучанням духових оркестрів, гармошок /хроматичної та віденської/, губної гармошки та супроводу пісень на різного роду ідіофонах /ударно-шумових інструментах/. В минулому інструментальне виконавство серед чехів Волині було дуже розвинене. Особливо успішно воно зберігалось і розвивалось там, де оселилась більша група зі спільного колись місця проживання. Кожне поселення мало духову, смичкову чи змішану капелу, великі села утримували і по два колективи /села Заліся Острозького району, Малин Млинівського району Рівненської області/, нерідко функціонували учнівські духові оркестри /с. Сенкевичівка Горохівського району Волинської області/ – підготовчий ступінь до участі в "дорослих" колективах. Як правило, духові оркестри створювались при пожежних командах, чоловічий склад яких і специфіка роботи забезпечували комплектацію колективу та можливість регулярних занять. Були духові оркестри і при спортивних /так званих "сокольських"/ командах. Організація та утримання духових і струнних капел вважалась справою престижною і свідчили про матеріальний і культурний рівень поселення. Оркестри обслуговували всі свята й щотижневі танцювальні вечори в клубах, танцзалах. Музиканти

* Такий прийом І.Херцеа називає "Йодель" [5, с.217-219].

користувались повагою серед односельців унаслідок тієї важливої ролі, яку відігравали музика й танці в громадському та культурному житті народу [II]. Учасники оркестрів, зрозуміло, не були професіоналами, хоч елементарну нотну грамоту опанували, а традицію гуртового інструментального виконавства, привезену з Чехії, всіляко підтримували і розвивали. Подекуди переїжджали з уже готовим оркестром, як, наприклад, родина Гайних у с. Великі Дорогостаї /нині Млинівського району Рівненської області/, що становила більшість у 12-особовому оркестрі, заснованому в Чехії ще 1857 р. і перевезеному на Волинь у 70-х роках минулого століття [13, с.22]. Основу його репертуару становили народні мелодії та популярна музика. Це визначило і манеру виконання - напів-професійну. Постійний зв'язок із метрополією давав керівникам оркестрів доступ до нових видань і грамплатівок. В 20-х роках у чеських селах з'явилося радіо, і це розширило репертуарні можливості оркестрів - здібні виконавці відтворювали почуте на слух. Однак, як зауважує К.Веттерл, такі оркестри "мали негативний вплив на здоровий смак людей через введення до свого репертуару модних сентиментальних композицій; гучність цієї музики виключала можливість співу - голозної опори народної музики" [7, с. 12]. Мабуть, це зауваження слушне. Але в нинішній ситуації духовий оркестр є мало чи не єдиною можливістю підтримки національної інструментальної традиції.

Як уже зазначалося, учасники духових оркестрів та ансамблів переважно не мали професійної музичної освіти, але нотна грамота була їм необхідна. Оркестрове виконавство на духових інструментах ґрунтувалося на засадах музики письмової традиції; виконання на слух якщо і практикувалось, то з уживанням канонів, характерних для композиторського письма. Добір відповідних засобів в партіях здійснювався, виходячи з особливостей кожного інструмента. Таким чином, розбіжності між традиційним музикуванням і вченим виконанням поступово зникали.

Струнно-смичкове ансамблеве та сольне виконавство в чеських селах занепало ще у перші повоєнні роки /наслідок рееміграції/. У селах, котрі донині зберігають статус компактних груп, струнно-смичкові ансамблі існували ще до порівняно недавнього часу. Так, у с. Мала Зубівщина Коростеньського району Житомирської області у 1960 р. струнний ансамбль був приєднаний до духового

оркестру і таким чином виник симфонічний оркестр [6]. Новостворений колектив виконував як класичну, так і популярну музику доступної йому складності, не маючи на меті збереження колишньої національної своєрідності. Проіснувавши недовгий час завдяки ентузіазмові його керівника /В.Чорного/ та амбіціям керівників району й області, оркестр саморозпустився. Згодом у селі був організований духовий оркестр, струнний же відродитись так і не зміг.

Нинішній оркестр, а швидше ансамбль духових інструментів, успішно функціонує у складі: кларнет, труба, альт I та II, баритон, бас, великий барабан або бубон. У репертуарі - чеські народні пісні, танці, композиторські твори, марші.

Традиція сольного інструментального виконавства, зафіксована протягом фольклорних експедицій, репрезентована виконавцями на гармошках*. Один з них, Р.Вольф /1916 р.н./, мешканець с. Мала Зубівщина, грає на старій "віденській гармошці", демонструючи добру техніку гри та цікаві творчі знахідки в інтерпретації народних пісенних і танцювальних мелодій. Інші виконавці послуговуються хроматичними гармошками вітчизняного виробництва. Усі вони - представники середнього покоління /35-50 років/, а їхні репертуарні уподобання помітно відрізняються від смаків уже згаданого соліста: тут більше популярної музики і примітивніше виконання - спрощена мелодична лінія, збіднена фактура, зведена до мінімуму варіаційність.

Популярним інструментом у воєнний час стала губна гармошка. Своєрідність фактури, що імітує оркестрове звучання, простота в опануванні, мабуть, імпонують народним музикантам, забезпечуючи інструментові їх симпатії**.

Отже, традиційна музична культура волинських чехів досі зберегла значну кількість яскравих, художньо цінних творів;

---

* Цю традицію чехи з Волині під час рееміграції перевезли знову до Чехії і на Моравію, де плекають і досі [16, с. 131].

** Про ансамблі виконавців на губних гармошках розповів мешканець с.Молодаво Дубнівського району Рівненської області /1917 р.н./. Кожен з учасників духового оркестру мав у кишені губну гармошку і шестиотворну сопілку. Таким чином, протягом одного святкового вечора звучали три різні оркестрові групи - варто було музикантам лише поміняти інструменти.

руйнівні процеси, що відбуваються у жанровій сфері чесько-волинського пісенного та інструментального фольклору змушують просити допомоги у спеціалістів-фольклористів, педагогів, виконавців. Об'єднані зусилля українських і чеських науковців у комплексному дослідженні даної групи як на Україні, так і в Чехії, сприятимуть глибокому вивченню культури Волині, дадуть цінний науковий матеріал, допоможуть зберегти яскраві зразки самобутньої національної культури.

1. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. К., 1887. 2. Земцовский И. Музыкальный инструмент и музыкальное мышление: К постановке вопроса // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка. М., 1987. Т.1. 3. Ковба М.М. Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX-на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1974. 4. Крыжановский Е.М. Чехи на Волини. СПб., 1887. 5. Херца И. Феномен на грани вокального и инструментального /"фифа" - вид румынской флейты // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка. М., 1987. Т.2. 6. Чорний В. Колгоспний симфонічний // Соціалістична культура. 1961. № 10. 7. Czech folk song, music and dance // Czech and slovak folk song, music and dance / Vetterl K. and Kol. Praha; Bratislava, 1962. 8. Erben K. J. Nářevy prov-tonárodních písní českých. Praha, 1862. 9. Erben K. J. Prostonárodní české písně a říkadla: S přílohou nářevů. Praha, 1864. 10. Неролдова I. Ethnografické zvláštnosti ve způsobu života a kultuře volyňských česků // Český lid. 1957. 11. Карбусицьку V. Hornické hudby na Kladensku // Kladensko: Život a kultura lidu v průmyslové oblasti. Praha, 1959. 12. Марк J. Písňový typ instrumentální v české lidové písni // Тези Конгресу фольклориста (югославіє), Діань од 1-9 IX 1956 г. у Дрној Гори / Ур. М.С. Лалевица. Цетинье, 1953. 13. Širš V. Minulost zavata časem. Louna, 1988. 14. Smetana A. R., Václavěk B. Doslov ke III vyd. "Moravských národních písní" F. Sušila. Praha, 1941. 15. Stopy zavate časem: Kronika Českého Volkova a přilehlých českých osad na Volyni. Lipenc, 1980. 16. Тонсгрова М. Зпєв а hudba v životě novoosídlenecského pohraničí // Etnické procesy v nové osídlených oblastech na Moravě. Brno, 1986. 17. Vasilík J. Reemigrace a usídlování volyňských česků v letech 1945-1948. Brno, 1984.

Стаття надійшла до редакції 2.10.92

Леонід Зашкільняк
Львівський університет

НЕОРОМАНТИЗМ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

/До питання про соціальну функцію історії/

Неоромантизм, який отримав значне поширення у польській історіографії на початку ХХ ст., сьогодні достатньо докладно вивчений польськими істориками. Це стосується як загальних суспільно-політичних, так і методологічних чинників, котрі спричинили його появу [1; 2; 5; 7]. Але для нинішнього часу є актуальним висунення його адептами двох важливих і взаємопов'язаних методологічних проблем: соціальні функції історії та співвідношення науки і політики /ідеології/. Розв'язання цих проблем завжди турбувало дослідників минулого, а також поділяло їх на протилежні табори. Вони неодмінно змушені ставити питання і давати на нього відповідь: чи історичне пізнання повинно служити поглибленню об'єктивних знань про суспільні процеси, чи мусить обслуговувати поточні інтереси суспільства на даному етапі його еволюції? Як розуміти взаємозв'язок науки і суспільства, яким чином наука повинна йому служити? Чи є історія наукою у суворому розумінні цього слова? Польський неоромантизм дав свої відповіді на ці питання. Але їх тривалість і придатність виявились дуже короткочасними. Якими були ці відповіді і чому вони виявились нетривкими? Спробуємо відповісти.

Насамперед слід зауважити, що дослідники як Польщі, так і колишнього СРСР переважно пов'язували неоромантизм із методологічним переломом кінця ХІХ ст., котрий підважив сциентичні підстави філософії позитивізму. На наш погляд, перегляд попередніх методологічних засад мав лише, так би мовити, фоновий характер. Головні неоромантичні підходи були зумовлені політичними та ідеологічними чинниками.

Наприкінці ХІХ ст. позитивізм з його повагою до реальних фактів і критичним методом мав дуже сильні позиції у польській історіографії. Один із видатних польських істориків В.Смоленський у 1901 р. писав, що "історична оцінка є нічим іншим, як виведенням з дослідження окремих факторів узагальненням, що властиве

кожній науці. Накидають його /узагальнення. - Д.З./ самі факти в якості своєї логіки і сенсу" [7, с.40]. Нові методи, які проникли в історіографію з соціології, психології, етнології та інших наук, адаптувались на тому ж позитивістському ґрунті з його найголовнішим надбанням - критичним підходом до аналізу на всіх стадіях дослідження. Навіть один із палких у майбутньому прихильників неоромантизму професор Львівського університету А.Шельонгсвський у методологічній праці, виданій 1898 р. під назвою "Про соціологічне трактування історії", аналізуючи нові методологічні віяння в історії, залишався вірним науковим позитивістським принципом. Він підсумовував: "Історія не повинна шукати рецептів для нації. Вона має ті ж завдання, що й інші науки. Вона дає пізнання правди, не питаючи, яке застосування для цієї правди знаходять люди. Але ця правда має для народу значно більше значення, ніж будь-яка інша, тому що вчить його пізнавати самого себе" [10, с. 18]. Такі ж позиції посідав основний доповідач з методологічних питань на III з'їзді польських істориків /1900/ професор Львівського університету Б.Дембінський. Аналізуючи нові методологічні течії, зокрема неокантіанство і марксизм, він наполягав на збереженні головного надбання попереднього часу - критичного методу в оцінці історичних фактів [5, с.453-454]. При цьому Б.Дембінський намагався - і не безпідставно - застерегти молодих дослідників від крайнощів: з одного боку - жорстка закономірність історичних явищ, а з другого - визнання їх повної ірраціональності.

На початку XX ст. усі майбутні неоромантики, віддаючи належне новим, переважно соціологічним і психологічним методам пізнання в історії, все ж наполягали на неодмінній умові будь-якого історичного дослідження - критичному підході і достовірності факту. Про це у 1903-1907 рр. писали відомі історики Ш.Аскеназі, О.Бальцер та ін.* Тільки у 1907 р. молодий професор Львівського університету С.Закжевський у праці "Історична культура" виклав методологічні підстави повороту в історіографії. Спираючись на неокантіанських філософів Баденської школи, С.Закжевський абсолютизував інтуїтивний спосіб пізнання в історії, покликаний

* Див. [3, с.466-470], а також полеміку О.Бальцера і С.Кутшеби з приводу "Нарисів історії устрою Польщі" останнього автора [6, 1906, т.20, с. 1-58, 398-439, 589-626; 1907, т. 21, с. 1-35].

створювати "духовні цінності, які об'єднують окремих індивідуумів у суспільство", водночас відкидаючи потребу вивчення матеріальної сторони людського життя. "Особа - ось квінтесенція всього минулого і сучасності", - дійшов висновку історик у праці "Історична культура і необхідність дискусії з історіософської теми", і тому слід зосередитись на вивченні духовного світу людини [12, с. II-12, 24-34]. Але при цьому він ігнорував дві речі: по-перше - неокантіанці, зокрема Г.Ріккерт, підкреслювали необхідність і генералізації, і індивідуалізації в історичному пізнанні, а по-друге - визнавали, що духовний світ особи формується також і матеріальним оточенням.

На польську історіографію кінця XIX-початку XX ст. вплинув національно-визвольний рух, який розгортався напередодні першої світової війни. З кінця XIX ст. формуються політичні партії і табори, котрі вносять до порядку денного питання боротьби за незалежність, включаючи і збройні методи. На заваді їхніх ідейних впливів стояла загальна концепція історії Польщі, розроблена консервативними краківськими істориками на підставі позитивізму /Ю.Шуйський, В.Калінка, М.Бобжинський та ін./ . Ця "песимістична концепція" /названа так тому, що критично оцінювала роль національних інститутів устрою шляхетської Польщі/ зазнала атаки з боку молодшої генерації польських істориків, які вважали її такою, що заперечує піднесення національної свідомості та патріотизму поляків. Критики з їхнього боку зазнала і "оптимістична концепція" історії Польщі, котру відстоювали варшавські історики-позитивісти /Т.Корзон, В.Смоленський та ін./ . Однак "історичний оптимізм", поєднаний з поміркованою критикою шляхетської Речі Посполитої, не влаштував найбільш радикальних ідеологів і політиків національного руху, які вбачали в ньому підваження єдності нації /поділ її на прогресивні та реакційні верстви/ і заперечення виховання суспільності у патріотичному дусі. Ще на II з'їзді польських істориків /1890/ Т.Корзон різко критикував краківських істориків за протягування у науку політики, яка відбиває інтереси консервативних галицьких кіл. Він вважав, що крайні критичні оцінки краківськими істориками минулого заперечують саме це минуле як підставу прагнення народу до свободи, закликає до об'єктивного і поміркованого образу минулого, котрий би дав змогу побачити і помилки, і позитивні, творчі аспекти історичного розвитку. Щоправда, у своїх останніх працях Т.Корзон все більше схилявся до некритичного "опти-

мізму" /монографії "Костюшко" у 1894 р., "Доля і неволя Яна Собеського", т.І-3, 1898/І, с.31-33, 35-36 /.

Молода генерація польських істориків, що сформувалась наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст., все більше схилилась до крайнього "оптимізму" в оцінці національного минулого. Цьому сприяло поступове охоплення вивченням бурхливої історії національно-визвольних зривів поляків у ХІХ ст. У працях ряду істориків, що з'явилися на межі ХІХ-ХХ ст., підносились питання зародження, розвитку і поразки національно-визвольних змагань. Хоча відповіді на ці питання у окремих істориків були різними, але всі вони схилилися до того, що загальне прагнення до свободи і незалежності батьківщини є глибоко притаманним польському народові і становить провідний мотив його нової історії /праці Б.Лімановського, Ш.Аскеназі, В.Собеського, А.Шельонговського, С.Закжевського та ін./*. У таких умовах все більша частина істориків надавала переваги "оптимістичній" точці зору на минуле, яка сприяла пробудженню національних почуттів. До 1908 р. ці тенденції розвивались у руслі критичного аналізу минулого і методологічної рефлексії. Але з цього часу методологічний, науковий аспект відходить на другий план, цілком підпорядковуючись політико-ідеологічному. Саме останній змусив ряд відомих молодих істориків перейти від критичного аналізу минулого до його безкритичної апології в ім'я національних інтересів.

Підпорядкування історичного пізнання політичним інтересам знайшло обґрунтування у працях багатьох істориків. Про це йшлося у згаданій роботі С.Закжевського 1907 р. У тому ж році інший історик - Ю.Семеньський - у полеміці з істориками краківської школи підкреслив виключно прогресивне значення демократизму шляхетської Речі Посполитої [5, с.554-559]. В.Собеський 1912 р. у праці "Песимізм і оптимізм в польській історіографії" також піддав критиці концепції краківських істориків за "пошуки правди" в історії. Він зазначив, що ці пошуки в нинішніх умовах позбавлені сенсу, потрібна така історія, котра б "запалювала серця" [9, с. 55-57].

І такі твори, автори яких не рахувалися з історичними реаліями, з критичною оцінкою фактів, незабаром з'явилися. Більшість їх була присвячена аналізу причин занепаду Польської держави у ХVІІІ ст. Праці Ю.Семеньського, А.Шельонговського, В.Пшиборовського та інших, надруковані напередодні і в період першої світової

* Докладніше див. [7, с.63-68 та ін.].

війни, всіляко ідеалізували устрій і розвиток Польської держави, індивідуальні риси польської нації тощо. Я.К.Кохановський у 1916 р. стверджував, що поляки в давнину – "найдосконаліший духовний тип, котрий спирався на внутрішню свободу і індивідуальність", і людство у сфері ідеалу не досягло "більших вершин, ніж це було у нас" [5, с.413]. Водночас з національними ідеями віджили і шовіністично-великодержавні, пов'язані з претензіями до українських, білоруських і литовських земель. Особливо тут відзначився львівський історик А.Шельонговський. Він писав: "Польща впровадила до загальної історії два своїх головних напрями. Одним була ідея свободи... Другий напрям... лежить у її ставленні до східних народів – Литви і Русі. Польща мусила кинути насіння західно-європейської цивілізації на Сході, просвіщати народи і підносити до ідеалу, який спирається на християнську свободу" [7, с.65-67].

Традицією польської історіографії від часу поділів країни наприкінці ХУІІІ ст. був тісний зв'язок з киттям нації; вона завжди жваво реагувала на все, що торкалося завдань визволення." Позитивізм другої половини ХІХ ст. надав їй критичний рис, позбавив безпідставної ідеалізації минулого. Під час першої світової війни більшість істориків вийшла зі своїх кабінетів і взяла участь у громадсько-політичному житті. Навіть один зі стовпів тогочасної польської історичної думки О.Бальцер зазнав впливу неоромантизму. Особливий розголос мала його праця "З проблем устрою Польщі" /1915/ [4]. Над об'єктивними роздумами науковця взяли гору думки громадянина і патріота. Він не тільки виправдовував ті хиби устрою шляхетської Польщі, які в минулому не менш запально критикував, а й надавав йому більших рис прогресивності, ніж були властиві устрою усіх інших європейських країн.

Позиції і погляди солідних і впливових науковців розв'язали руки спритним публіцистам. Вони отримали повну свободу оперувати історичним матеріалом, виходячи з власних партійних потреб.

Кульмінацією неоромантичного висвітлення історії Польщі стала книга публіциста ендеків А.Холоневського "Дух історії Польщі" /1917/, яку називали "сучасним синтезом історії". Історичними аргументами були для нього праці деяких неоромантиків, а буржлива фантазія журналіста надала їм завершеного характеру і забезпечила значну популярність. Достатньо навести головний висновок автора цієї праці: Польща загинула тому, що була незрівнянно більш розвиненою і прогресивною, ніж її сусіди [11, с.844-845].

Однак крайнощі неоромантизму змусили скаменутись багатьох мислячих істориків. Вони побачили велику небезпеку нової міфологізації минулого. Вже 1917 р. група вчених різко виступила проти крайнього "оптимізму" в переоцінці національної історії /В.Конопчинський, В.Токаж, С.Кутшеба, Ф.Буяк/ на краківській науковій конференції з проблем занепаду Польщі. Незабаром до них приєдналися й інші дослідники. Особливо активний відхід від неоромантизму спостерігався у 1918-1919 рр. після утворення незалежної Польщі. Слід зазначити, що критиками неоромантизму в той час виступили його найпалкіші прихильники в минулому - С.Закжевський, В.Конопчинський та О.Бальцер. С.Закжевський у праці "Ідеологія устрою" /1918/, нещадно критикуючи неоромантиків /щоправда, не згадуючи при цьому себе самого/, різко і гнівно звинувачуючи їх у спотворенні образу минулого, врешті-решт підсумовував: "Віра у життєвість нації, у її велику роль у минулому і майбутньому не виключає почуття власної відповідальності, а швидше його пробуджує..." [12, с.187]. А через п'ять років, виступаючи на загальних зборах Польського історичного товариства, той же С.Закжевський підкреслював, що віднині історіографія втрачає роль засобу політичної пропаганди і розпочинається епоха "справжньої незалежності науки" [12, с.224]. На подібні позиції перейшли більшість академічних істориків. Знову посилювався інтерес до методологічних питань, відбулось повернення до позитивістських засад, але на більш високому рівні.

Отже, відмова неоромантиків від критеріїв науковості та підпорядкування науки політичним інтересам відіграли певну роль у національному згуртуванні польського суспільства і розгортанні боротьби за незалежність. Однак неоромантизм сприяв не лише поширенню, а й вкоріненню у суспільній свідомості низки історичних міфів, витіснення яких виявилось не таким простим. Ці міфи частково збереглися і досі, особливо на побутовому рівні пересічних шарів польського суспільства. Як виявилось, ідеалізація національної історії, яка на перший погляд сприяє зростанню патріотизму, має своїм більш далекосяжним і тривалим наслідком поширення настроїв національної винятковості, великодержавності, ксенофобії. Досвід і спостереження показують виняткову життєвість у свідомості пересічних верств тих ідеалізованих образів, котрі задовольняють національні почуття та амбіції/. Розвиток як польської, так і інших історіографій свідчить і постійно нагадує

про те, що наука повинна зберігати певну відстань від політики та ідеології, виконувати свої соціальні функції, даючи насамперед наукові знання, засновані на критичному підході до будь-яких історичних фактів, логічному аналізі і методологічній рефлексії. Варто згадати слова видатного польського історика-позитивіста В.Смоленського, який ще у 1886 р. писав: "Наслідки оцінки минулого крізь призму інтересів політичних партій і пошук в ньому практичних вказівок фатально відбилися на польській історіографії. І це буде тривати так довго, доки поширення у суспільстві ґрунтовних понять про науку не стримає політиків від зловживання іменем і гідністю історії" [8, с.146].

Неоромантизм був швидкоминучим явищем у польській історіографії. Реакція дослідників на його вияви зміцнила переконання про необхідність піднесення ролі науки у суспільному житті, поширення наукових знань серед широких верств населення. Наука та наукові знання більшою мірою прислужують суспільству, коли вони дають правдиву картину подій і явищ минулого, ніж коли сорок"язливо закривають очі на "невигідні" моменти. Польський неоромантизм досить швидко "охолодив" серйозних дослідників і змусив їх відмовитися від схематично-спрощеного розуміння соціальних функцій і призначення своєї дисципліни. Історія, якщо вона претендує на високе звання науки, повинна давати всебічний образ минулого, а не підлаштовувати його під ті чи інші повороти політичної ситуації.

І. За ш к и л ь н я к Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986. 2. А d a m u s J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego Kwartalnik Historyczny. 1958. N 1. 3. А s k e n a z y S. Metody i kierunki krytyki naukowej w zakresie dziejów nowożytnych Historycy o historii: Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775-1918 Zebrał i opracował Serejski M.H. Warszawa, 1963. 4. В a i z e r O. Z zagadnień ustrojowych Polski. Lwów, 1915. 5. Historycy o historii: Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego. 1775-1918 Zebrał i opracował Serejski M.H. Warszawa, 1963. 6. Kwartalnik Historyczny. 7. М a t e r n i c k i J. Historiografia polska XX wieku. Cz. I: Lata 1900-1918. Wrocław etc., 1982. 8. S m o - l e Ń s k i W. Szkoły historyczne w Polsce. Wrocław, 1952. 9. S o b i e s k i W. Pesymizm a optymizm w historiografii polskiej Sobieski W. Studia historyczne. Lwów, 1912. 10. S z e - l a g o w s k i A. O socjologicznym traktowaniu dziejów. Lwów, 1893. 11. W i e r z b i c k i A. Wokół Ducha Dziejów Polski: Spory o ocenę dziejów narodowych w historiografii polskiej 1917-1919 Kwartalnik Historyczny. 1971. N 4. 12. Z a k r z e w s k i S. Zagadnienia historyczne. Lwów, 1936. T.I.

Стаття надійшла до редколегії 12.01.93

Володимир Василенко
Харківський університет

ВИТОНІ І ЕСТЕТИЧНО-ФІЛОСОФСЬКА СВОСРІДНІСТЬ НОРВІДІВСЬКОЇ "ЖАЛОБНОЇ РАПСОДІЇ ПАМ'ЯТІ ВЕМА"

Ципріан Норвід, навколо котрого й досі не вдухають суперечки науковців, хоча вагомість його художньої спадщини вже давно не викликає жодних сумнівів, посідає в історії польської літератури місце свого роду посередника між романтичною епохою і тими пост-романтичними естетично-культурними феноменами, що прийшли їй на зміну, включаючи позитивізм 70-80-х років і символістсько-неоромантичні течії "Молодої Польщі" кінця ХІХ-початку ХХ ст. Виконувана й чудово усвідомлювана ним самим /"З набряклими від оплесків руками...", "Прометідіон", "Колиска пісні", "Чому не в хорі?", "Ідеї і правда" та ін./ роль зв'язківця, що багато чого бере від своїх уславлених попередників, аби примножити існуючий літературний потенціал мірою власного обдарування і заповісти його потім тому "пізньому внукові", про якого він так багато думав, відбилася в усій його творчості, збагатила її гострим, романтичним чуттям історії: "...звідки йду? ...йду до чого" /"Неволя" / [24, с.115]. "Історизм Норвіда, самими різноманітними способами виявляючи себе у його поезії та філософській рефлексії, зв'язує поета найсуттєвішим способом зі свідомістю сучасної йому епохи" [15, с.557]. Про це ж писали К.Бережинський [12, с.60-62], М.Страшевська [31, с.1], З.Лапінський [20, с.18-24, 35], Я.Тшнадель [26, с.127-130] та ін.

Дійсно, на романтичному етапі художнього розвитку Польщі історизм набув широкого розповсюдження [21], до чого значною мірою спричинилась історико-філософська думка Гегеля. Її пропагували в країні за посередництвом М.Мохнацького і А.Щешковського не менш ревно, ніж близьке їй, заново відроджене вчення першого серйозного дослідника міфа, автора "Нової науки", італійця Дж.Віко.

Друга проромантична риса, на яку слід вказати у зв'язку з предметом статті, - це непогамовний інтерес поета-мислителя до яскравих особистостей, непересічних доль, в чому виявляв себе прикметний для даної творчої системи сильно акцентований індивідуалізм. Не випадково Норвіда, наче магнітом, притягувала легендарна постать Байрона [15], під впливом котрої перебували не менш

геніальні митці Міцкевич і Словацький, Пушкін і Лермонтов. У його тяжкій і водночас трагічній життєвій дорозі, звичці кидати виклик світові філістерів, віддавати всього себе без останку народній справі, бути на самому вістрі часу він бачив гідний шани та наслідування приклад письменницького служіння. Мабуть, його чи в першу чергу його мав на увазі Й.Кучинський восени 1862 р., коли писав: "Моїм переконанням, немає нічого прекраснішого за те, коли одна людина викликає весь хоча б світ до бою" [24, с.493]. Галерея таких людей у творчості поета могла б стати темою спеціального дослідження, про що апріорно свідчить вже сама репрезентативність постатей. Адже "улюбленими героями Норвіда були Олександр Македонський, Цезар, Наполеон, Сократ, Коперник, Мікеланджело, Бем – герої історичних діянь, Фридерик Шопен і Адам Крафт – символи жертвності художника, "Мойсей негрів" – Джон Браун, оборонець християн емір Абдель Кадер; імена зв'язуючі різні епохи і вартості, військовий подвиг, великі наукові відкриття, філософську мудрість, ренесансну єдність мистецтва і практичну діяльність [21, с.71]. Однією з цих особистостей був польський воєначальник Дзеф Бем / 14 березня 1794 – 10 грудня 1850/, котрий ще за життя став живою національною легендою.

Пов'язаний своїм походженням зі Львовом і мешканець його наприкінці 20-х років*, він пройшов шлях від кадета до бригадного генерала, Учасник кампанії Наполеона 1812 р., польського повстання 1831 р., військовий емісар очолюваного А.Чарториським роялістського крила польських еміграційних кіл у Франції, один з героїв угорського національного повстання 1848 р., оборонець сірійського м.Алеппо у 1850 р. – ось короткий перелік головних етапів життя того, кого солдати називали "батько Бем", чийм ад'ютантом в Угорщині був сам Шандор Петефі. У листі від 11 квітня 1849 р. Петефі писав: "Генерале, я зобов'язаний вам більше, ніж рідному батькові: батько подарував мені тільки життя, ви подарували мені честь" [5, с.561]. Д.Бем увійшов в історію Польщі не тільки як полковонець, який "справді не знав страху перед смертю" [32, с.418], "був великим як солдат, але також великим і як людина" [8, с.47],

* Варто зазначити, що у фондах відділу рукописів Львівської бібліотеки ім. В.Стефаніка АН України, приміщення якої /колишня так звана установа Оссолінських/ перебудовувалося тоді за участю Д.Беми [16], збереглися його листи до Оссолінських [7, ф.5, оп.2, спр.204, 2714, 2873, 2935, 5122, 5281], а також до родин Баворських [7, ф.4, оп.3, спр.21, 22], Лідушицьких [7, ф.45, оп.2, спр.25], Любомирських [7, ф.64, оп.1 спр.32].

автор теоретичних праць з питань військового мистецтва і механіки [9-II]. Подібно до інших відомих польських вигнанців-емігрантів, він помер на чужині, у Сирії. Влітку 1929 р. його останки були перевезені на батьківщину й перезаховані в місті, де він народився, - Тарнові.

Присвячена Дзефові Бему література досить показна, серед неї - декілька книг різної історичної та художньо-мемуарної вартості, що вийшли з-під пера Й.Руцького [28], С.Шнур-Пепловського [29;30], М.Равіти-Вітановського [27], Я.Галіча [17], Бема де Косбана [8].

Непересічний історико-літературний інтерес становлять адресовані Бемові вірші-посвяти, що з'явилися у польських еміграційних літературних колах на звітку про його передчасну смерть від пропасниці. Їх створили Ц.-К.Норвід [23, с.513-514] і К.Гашинський [18, с.207-209].

Наведемо текст норвідівського твору:

ЖАЛОБНА РАПСОДІЯ ПАМ'ЯТІ БЕМА

Jusjurandum patri datum usque ad
hanc diem ita servavi...

Annibal

I

Тіне, чому від'їздиш, заламавши на панцирі руки,
При смолоскипах, що прискають тобі у вічі?
Меч у зеленому лаврі, плачуть громниці-свічі,
Надривається сокіл, і кінь твій тужно танцює в розпуки.
В'ються, в'ються знамена, заносяться вище за гребінь,
Наче намети рухомі військ мандрівних на небі.
Сурми аж захлинаються. Рвуться ридання зникомі,
Стяги опущено хилять крила свої посмутнілі,
Як перебиті списами ящури, птахи й дракони,
Як задумів твоїх безмір, яких ти списами вцілив...

II.

Панни ідуть у жалобі, туга буває з крику,
Панни несуть урочисто квітів снопи духмяні,
Котрі з них в мушлі збирають сльози свої ненастанні,
Інші шляху шукають, хоч вибитий він споконвіку...

* Присягу, батькові дану, донині дотримую... /Ганнібал/

Інші об землю кидають великі глиняні урни, -
Клекіт такий смугнений, тріскіт такий зажурний.

III.

Хлопці б'ють у сокири під гуки скорботної мови,
Б'є челядь в щити поруділі - звуки їх душу крають,
Стяг величезний списом небо протяв димове
І палахтить над походом од краю небес до краю.

IV

Входять в провалля, тонуть, в місячне сяйво забродять,
Знову чорніють на небі, блискочуть студено знову.
Списи виблискують вістрям, як зорі, що з неба не сходять,
І хвилию зводиться знову хорал, що затих раптово.

V.

Далі, далі, аж поки не спинить усе домовина,
Прірву побачимо чорну, - чигає вона за дорогою,
Прірву цю переступити не зуміла ще жодна людина.
Зіпрєм коня ж твого списом, наче старою острогою...

VI.

І поведем хороводи крізь землі, огорнуті снами,
Свиснем в сокир чербини, урнами вдаримо в брами,
Аж Брехонські мури розвалюються, наче колоди,
Прочнуться серця, - полуду з очей поздирають народи...
Далі! Далі!

Переклад І. Драча [3, с. 85-87].

На тлі однотемного твору К. Гашинського "Похорон Мурада-паші в Алеппо"^{*}, котрий складається з низки малопов'язаних між собою й до того ж строфіко-метрично зовсім різнопланових частин: "Хор муедзинів", "Хор ренегатів", "Голос Польщі", "Дух Бема", "Християнський пілігрим", уся гекзаметрична поважність і водночас строгість "Рапсодії" відзначається винятковою ідейно-художньою досконалістю - монолітністю шедевра. Тут поєднується духовний аскетизм відтвореної ситуації прощання з героєм, чий похорон сприймається мало не в космогонічному вимірі, з образно-емоційною повнотою його переживання.

^{*} Д. Бем, як і М. Чайковський /Садик-паша/, під час тривалого перебування на Близькому Сході з політичних мотивів був змушений прийняти турецьке підданство і нове ім'я.

У чітких карбованих строфах "Рапсодії" поет і перекладач М.Бажан побачив "величавий фриз античного саркофага" [I, с.18], заціпенілість світової скорботи. Відомий дослідник польської літератури К.Вика писав, що "тут ми перебуваємо у галузі кінофільму, у плинному тоці поетичного відтворення жестів" [34, с.44], подібну думку висловив М.Я.Поляков: "Р у х - лейтмотив усього вірша" [6, с.552].

Наведені тут такі несхожі спостереження - це не стільки різні сприйняття одного і того ж твору, скільки свідчення притаманної йому внутрішньої складності; статика опису не тільки не заперечує динаміку відтворюваного в ньому, а й надає йому особливої зорової виразності, емоційно-психологічної напруженості. Більше того. Епітафічна "Жалобна рапсодія пам'яті Вема" ґрунтується на добре виваженій, чутливій рівновазі багатьох протилежних начал, котрі, вносячи у віршовані рядки всю сконденсовану силу свого протистояння, а відтак - неабияку експресивність, пронизують твір на кожній з мислимих площин його структури, зумовлюють художню цілісність. "Поміж відходом у небуття окремої людини й повстанням із мороку цілих народів, поміж смутком минаючої хвили й тріумфом визволення майбутнього, поміж землею й небом, епосам і лірикою, дослівністю й алегорією розпинається шкала розуміння "Рапсодії" [33, с.133]. Будь-яка інша тема навряд чи б породила таку амплітуду, надала б їй настільки глибокого сенсу, як ця наскрізь відчайдушна тема смерті, що завжди викликала справжній вибух філософських рефлексій, вклинаючих трагічні антитези людського буття. У цих стрімких зсувах пропорцій реального світу, коли у фокусі стресу сходяться мить і вічність, є та ірреальність, котра сприймається як щось цілком закономірне. Так, у вірші Міцкевича "Снилась мені зима..." зустрічаємо частий у романтичній культурі /згадати хоча б полотно К.Д.Фрідріха/ образ похоронної процесії: її учасники несуть запалені свічки опущеними вниз, і полум'я, наперекір усім фізичним законам, витягається до землі - у владу вступають закони моральні, здатні, на думку романтиків, своїм верховенством змінювати саму дійсність. Є у всьому тому і позбавлене меж граничності збагнення істоти речей, котре зазвичай надходить в такі ось "минуты жизни роковые" /Ф.І.Тютчев/, під час душевних надломів, коли наступає прозріння і в поодинокому відкривається безмір універсального. Норвід, "останній польський романтик" [22, с.193], писав про Дзефа Вема - "останнього

польського лицаря" [13, с.154], використовуючи тему його похорону для розв'язання тих ідейно-художніх завдань, котрі стрімко переростали суто побутовий вимір цієї події. Звідси значна трансформація вихідного емпіричного матеріалу, яка підкоряється уяочненню певних морально-філософських проблем.

З історичних хронік відомо, що покійного генерала Бема ховали за магометанським звичаєм, причому досить скромно /не було навіть традиційного військового залпу/, так що "поховання його не було похованням солдата" [25, с.699]. Однак поет, чий непере-січний твір був опублікований Б.Ежепким на шпальтах художнього додатку до "Дзєнніка Познаньського" лише 1910 р. [23], змалював зовсім іншу картину. Тон усьому цілому задає вже заголовок, адже "рапсодія" /"рапсод"/ відразу переводить сферу зображуваного у прадавній гомерівсько-античний вимір - так тоді називалися пісні героїчного змісту. Цю ж античну героїчність відбиває епіграф до твору - відомий афоризм Ганнібала "Присягу, батькові дану, доні-ні дотримую...", водночас розгортаючи її в план спадкоємності чи, коли сформулювати інакше, "естафети поколінь" - центральної тут ідеї-уявлення, на яку припадає основне смислове навантаження.

Водночас основний текст твору містить своєрідний, ні на що не схожий сплав Середньовіччя з якоюсь ближче не окресленою темпоральністю, бо "сам образ не є повністю ясним й однозначним" [25, с.701]. Але можна вгадати сучасність, оскільки в чотирьох із шести строф "Рапсодії" дія відбувається, так би мовити, наяву, як теперішня даність /"плачуть громниці-свічі, надривається сокіл", "стяги опущено хлять крила" і т.п./ . Це сміливе суміщення планів дає змогу поетові створити часову ілюзію: читач не годен зорієнтуватися, чи він спільно з розповідачем-автором опиняється між середньовічних похоронних облаштунків, чи тогочасна траурна процесія "вклинилась" у реалії сьогодення. Подібно до художнього світу творів Е.-Т.-А.Гофмана, тут фантастичність вимислу така, що переростає сама себе. Однак, попри все, зберігаються колоритні реалістичні деталі, запозичені, як це показав у ґрунтовному дослідженні історико-етнографічного підґрунтя "Рапсодії" Т.Віт-чак, з досить широкого кола джерел старопольського й старолитовського походження [33, с.140], хоч побутує ще більш узагаль-нююча думка Б.Фаленцької, згідно з якою в основу твору покладено синтез аж трьох культур - давньогрецької, слов'янської та герман-ської [14, с.17,29,30]. В усякому разі, досить ймовірними бачать-

ся твердження, як і припущення, що конкретику лицарського похоронного ритуалу поет міг запозичити зі сучасної йому розвідки Т.Ліпінського "Давні похоронні обряди польських вождів" [20]. Причому, як на нашу думку, для розуміння твору вже не так важлива прив'язка його образів чи навіть якихось елементів до певного історичного тла або суперечка критиків щодо того, везуть мертвого генерала на коні /А.Сандгауер, Т.Вітцак/ чи несуть на ношах /Ю.В.Гомуліцький/, адже маємо справу з поетичним домислом, зі складною грою норвідівської фантазії, у котрій марно було б шукати бодай подоби документальності.

"Рапсодія" як синкретичний у художньому відношенні твір народжується до життя на перетині двох яскравих романтичних рис: осяяного філософською рефлексією історизму /напрочуд прикметним у руслі цієї тенденції є відоме зізнання Ф.В.Шлегеля, що історик - це пророк, звернений до минулого/ та інтересу до яскравих особистостей /культ індивідуалізму/, котрі перебувають на самому вістрі часу, чи, коли застосувати адресовані Д.Бемові слова Норвіда: "...у героїзмі стоять на чолі віку" [25, с.411]. В ній у динамічній єдності зійшлися два виміри - нескінченність одвічної історії людства та недовгий життєвий шлях окремої людини, вічність і мить. Сцена похорону національного героя проектується на тло цивілізації, перетворюється, за висловом М.П"єхаля, в "безкінечну мандрівку до незнаного" [26, с.286]; перед нашими очима проходять століття й епохи, а вона все триває. Організаційним началом цієї тривожної і похмурої візії є невинний рух, який охоплює собою все, котрому підкоряються живі та мертві, втягнуті у безперервну ходу історії, - все тут разом, все неподільне, водночас, зараз і завжди. Ніщо в цьому світі не зникає безслідно, але ніщо і не повторюється, так можна було б сформулювати філософему цього твору.

Його фінальні рядки приносять образ могили-прірви:

Далі, далі аж поки не спинить усе домовина,

Прірву побачимо чорну, - чигає вона за дорогою,

Прірву цю переступити не зуміла ще жодна людина [3, с.86].

Перед обличчям смерті з особливою гостротою постають ті питання, котрі людина звикла називати "вічними". Небуття проливає світло на найзапекліші проблеми існування. У Ц.Норвіда, як до нього у А.Міцкевича, думки про смерть людини не є чимось фатальним, самодостатнім. Скоріше, навпаки. Подібно до багатьох мислителів,

починаючи від Анаксимандра й Сократа, через Паскаля з його пеку-чим трагізмом світовідчуття й знаменитими образами "вселенської прірви" та людини - "очеретинки", до нашого сучасника Мальро, польські автори наголошують гуманістичний, життєствердний момент, вважаючи, що найбільш усвідомлено говорити про смерть - це говорити про сенс життя. Ось чому в "Рапсодії", подібно до ковенско-віленських "Дзядів", на перший план висувається "ланцюг буття", котрий поєднує живих і мертвих /аналогічне трактування зустрічаємо в "Люсі" В.Вордсворта, "Удьялом" Е.-А.По та інших творах романтиків на тему "танатоса"/, дає змогу розгледіти у видимому невидиме, зрозуміти власне місце в діяннях людського роду. Останній же в трактуванні поета-мислителя, який називав себе "мандрівним митцем", і є тим невинним висхідним рухом, в якому кожна особистість постає ланкою часу, досвіду, енергії; у котрому зі сонму маленьких і часто різноспрямованих людських зусиль неодмінно складається єдиний вектор розвитку народу, континенту, цивілізації загалом.

І.Опацький звернув увагу на те, що норвідівська "Рапсодія" присвячена не просто Ю.Бемові, а пам"яті Бема [25, с.711]. Надзвичайно слушне зауваження, бо пам"ять і є тим найбільш універсальним типом зв'язку між індивідами, епохами та народами, котрий забезпечує неперервність "ланцюга буття" людства. Пам"ять - цемент цивілізації і точка опори людини - постійно трактується поетом /"Пам"яті Альберта Шеліги, графа Потоцького, полковника, померлого на Кавказі"/ як морально-духовна основа цілісності людського роду. Справжнє небуття - це забуття, твердить він, перестерігаючи перед тим, що в нашому столітті отримає назву "чанкурства". Звідси подолання пантрагічних настроїв у "Рапсодії", котра завершується не картиною могили, як можна було б очікувати, а розповіддю про невинний поступ цивілізації. В останній своїй строфі твір ніби переламається: "Границя могили, яка мала замкнути минуле, - відкриває майбутнє" [25, с.710]. Життя триває, а разом з ним продовжує жити невмируща людська надія. Не випадково змінюється план розповіді - від знеособлених і відсторонених "вони" у попередніх строфах до безпосередньо інтимного "ми" в двох останніх. Остання строфа закінчується анафорою "Далі! далі!" /у перекладі І.Драча/; "Дальше-дальше..." /у перекладі Д.Самойлова/[5, с.30]; "Далі - далі - -" /в оригіналі тексту /[23, с.514]. Ці два короткі слова і тире після

них - початок нової строфи, яку має написати людство, далека перспектива його прийдешніх літ і віків.

І. Б а ж а н М. Злигодні, гідність і велич поета // Норв-
від Ц. Поезії. К., 1971. 2. Л и п а т о в А.В. Циприан Камиль
Норвид // История польской литературы. М., 1968. Т.І. 3. Н о р в-
в і д Ц. Поезії / Пер. з польськ. К., 1971. 4. Н о р в и д Ц.
Stichotworenia / Пер. с польск. М., 1972. 5. П е т е ф и Ш. Изб-
ранное. М., 1955. 6. П о л я к о в М. Лирика Норвида // Поляков М.
Цена пророчества и бунта: О поэзии XIX века: Проблемы поэтики и
истории. М., 1974. 7. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефани-
ка АН України, відділ рукописів. 8. В е м d e С о s b a n W.
Generał Józef Bem (1794-1850): Szkic biograficzny w 75-tą rocznicę
śmierci. Lwów; Warszawa; Krakow, 1925. 9. В е м J. La Polog-
ne dans ses anciennes limites et l'empire des Russies en 1836.
Paris, 1836. 10. В е м J. O machinach parowych. Lwów, 1929.
11. В е м J. O powstaniu narodowym w Polsce. Paryż, 1846-1848.
Cz. 1-2. 12. В е р е з у н с к і К. Filozofia Cypriana Norwida.
Warszawa, 1911. 13. В о р е ј с з а J. W. W kręgu wielkich wyg-
nańców (1848-1895). Warszawa, 1963. 14. F a l ę c k a B. Norwi-
da rapsod o Bemie // Historyczno-literackie prace ćwiczeniowe.
Lublin, 1972. 15. F e l i k s i a k E. Norwidowski świat myś-
li // Polska myśl filozoficzna i społeczna. Warszawa, 1973. Т.І:
1831-1863. 16. F i s c h e r A. Zakład narodowy imienia Osso-
lińskich (Ossolineum). Lwów, 1917. 17. G a l i c z J. Generał
Józef Bem. Cieszyn, 1927. 18. G a s z y n s k i K. Poezje: Wyd.
zupełne. Lipsk, 1868. 19. L a s o c k i J. Rodzina generała
Bema. Warszawa, 1934. 20. L i p i n s k i T. Dawne obrzędy po-
grzebowe wodzów polskich // Biblioteka Warszawska. 1844. Т.І.
21. L i s i e c k a A. Sokrates chrześcijaninem // Ruch Literac-
ki. 1969. N 2. 22. L i s i e c k a A. Wielcy synkretyści: Hol-
derlin, Nerwał, Norwid // Poezja. 1983. N 4-5. 23. N o r w i d C.K.
Pisma nieznanne / Wyd. Erzepki B. // Literatura i Sztuka / Dod. do
Dziennika Poznańskiego. 1910. 14 sierp. 24. N o r w i d C. K.
Wiersze: Dod. krytyczny // Norwid C.K. Dzieła zebrane. Warszawa,
1966. Т.2. 25. O p a c k i I. "Bema pamięci żałobny rapsod"
C.K.Norwida // Polonistyka. 1983. N 8. 26. P i e c h a l M. Mit
Pigmaliona: Rzecz o Norwidzie. Warszawa, 1974. 27. R a w i t a -
W i t a n o w s k i M. Rodowód generała Józefa Bema // Miesię-
cznik Heraldyczny. 1913. 28. R u c k i J..w. Bem w Siedmiogro-
dzie i w Banacie. Lwów, 1862. 29. S c h n u r - P e p ł o w -
s k i St. Bem w Siedmiogrodzie: 2 wyd. Lwów, 1897. 30. S c h -
n u r - P e p ł o w s k i St. Ojciec Bem. Złoczów, 1895.
31. S t r a s z e w s k a M. Norwid a romantyzm // Polonistyka.
1972. N 1. 32. T o k a r z W. Bem J.Z. // Polski Słownik Biogra-
ficzny. Kraków, 1937. Т.І. 33. W i t c z a k T. "Miecz...grom-
nic płakaniem...poian": Z realiów "Bema pamięci żałobnego rap-
sodu" Cypriana Norwida // Studia Polonistyczne. 1983-1984. N 11-12
34. W y k a K. Cyprian Norwid: studia, artykuły, recenzji. Kra-
ków, 1989.

Дмитро Руденко
Харківський інститут механізації та електрифікації
сільського господарства

ЛІНГВІСТИЧНІ ІДЕЇ К. АЙДУКЕВИЧА
У ПАРАДИГМАХ "ФІЛОСОФІЇ МОВИ"

Метою цієї статті є аналіз лінгвістичних ідей видатного польського філософа, одного з найвизначніших представників Львівсько-Варшавської філософської школи К. Айдукевича /1890-1963/ у співвіднесенні з концепцією парадигм "філософії мови" [14; 9; 10]. Як відомо, докладно розроблена точка зору, за якою трьом основним категоріям природної мови відповідають три парадигми "філософії мови" – семантична /"філософія мови" зводиться до "філософії імені"/, синтактична /"філософія мови" зводиться до "філософії предиката"/, прагматична, або дектична /"філософія мови" зводиться до "філософії егоцентричних слів"/. При оперуванні поняттям "парадигми", у свою чергу, йдеться передусім про загальні уявлення та постулати /а також операційні дефініції, що з ними корелюють/ – природу того чи іншого широкого /зокрема, універсально-семантичного/ мовного класу, які використовуються для опису одиниць, що входять до нього, а інколи й одиниць інших класів [9, с.19] /пор. у цьому зв'язку визначення парадигми як гносеологічної рамки [23, с.40] /.

У працях 30-х років /наприклад, [16] / Айдукевич критично /хоча й з різною мірою скепсису/ оцінював як сутє психологічні, асоціаністські /тобто прагматичні, принаймні у широкому сенсі/ концепції значення, так і його денотативне /у термінах Мілля – конотативне/ трактування. "Третій шлях" Айдукевича, що, за визначенням, полягає у пошуках значення у самій мові /пор. визначення даної концепції мови як "іманентистичної" [19] /, входить передусім до сфери "філософії предиката", синтактичної парадигми "філософії мови". Дійсно, згаданий підхід спричиняє необхідність /в усякому разі – доцільність/ релятивізації значення до певної мови /мова, у свою чергу, трактувалася Айдукевичем не як ідіоетнічна мова, а як система, однозначно характеризувана синтаксично й семантично, з усталеними мотиваційними зв'язками/. Хоча у працях згаданого періоду Айдукевич не завжди говорить про "семантичні директиви" /пор. [16] /, його дефініції значення у

будь-якому випадку ґрунтуються на концепті заміності /виразів/ у контекстах, що визначаються /"визнаються"/ як взаємно виводимі. Значення, таким чином, розуміється як спільна властивість рівнозначних виразів /пор. [15]/. "Синтактичний" /до того ж не лише контекстуальний, а й "узуально-синтактичний"/ характер має й ідея, за якою мова посідає визначені мотиваційні зв'язки; за Айдукевичем, зокрема, у носіїв мови існують "диспозиції до певних зв'язків мотивування віри у певні речення" [16, с.125].

Проте відразу можна помітити, що синтактичний підхід до значення у Айдукевича не реалізується у скільки-небудь чистому вигляді. При цьому він поєднується не лише з іменними, денотативними концептами, що, на перший погляд, було б більш природним - поняття заміності виразів майже завжди експліцитно містить референціальний компонент. /Цікавим у цьому відношенні є те, що Айдукевич практично не аналізував інтенціональні контексти, у яких тотожність денотації виразів не поєднується з тотожністю їх значень, тим більш - не зумовлює її/. "Незважаючи на програмовий антипсихологізм, Айдукевич використовує у дефініції значення та поясненнях до нього психологічні поняття, перш за все поняття типу думки" [24, с.233]. Мабуть, прагматичний, до того ж виразно прагматичний, характер має й поняття "семантичних директив", особливо у тому його аспекті, котрий стосується "визнання", акцептації висловлювань того чи іншого типу. Зазначимо, що "семантичні директиви" посідають і синтактичний - такий, що має відношення до взаємозв'язку значень, - відтінок. Постулюється, зокрема, що зміна семантичної директиви призводить до зміни субординації значень, властивої мові [15] /пор. трактування "мотиваційних зв'язків" через концепт "віри" у певні речення, їх "визнання"/.

Важливо також те, що Айдукевич позитивно оцінював і використовував у своїй семантичній концепції теорію "семантичної інтенції" Б.Гуссерля [16, с.116-117; 24, с.233-234]. Застосування у тій чи іншій семантичній теорії поняття інтенціональності є, мабуть, симптомом того, що відповідна теорія поєднує у собі риси різних парадигм "філософії мови". Характерно, зокрема, що поняття інтенціональності може бути використане не тільки для опису прагматичних і предикатних /у широкому сенсі, тобто пов'язані з концептом "відношення"/ явищ мови, а й явищ іменних - частково /звичайно, лише частково/ наближуючись до поняття "предмет-

ності" [9, с.58-60]. Так, кінцева мета діалектико-матеріалістичного дослідження інтенціональності [5; 7] є досить схожою з кінцевою метою лінгвістичного дослідження предметності. Послідовне обґрунтування відображувального характеру лінгвістичної категорії предметності дає змогу синтезувати гносеологічний /лінгвогносеологічний/ та онтологічний /"екстенціональний", "денотативний"/ аспекти даної категорії й таким чином охарактеризувати активність відображення реальності у мові, наявність власної специфіки мовного відображення [13, с.133; 9, с.60].

"Інтенціоналізм" Айдукевича має специфіку і у певному сенсі відрізняється від ряду більш ортодоксальних інтенціоналістських концепцій, має, порівняно з ними, більш "іменний", екстенціональний характер. Основне тут полягає у тому, що "інтенціональний предмет" Айдукевича виявляється досить близьким до "матеріального предмета" [24, с.234-235]. Тут можливі паралелі між ідеями Айдукевича й самого Гуссерля. Так, Гуссерль запроваджує до сфери аналізу проблему "матеріальних речей" - "передусім тому, що значна небезпека розуміння його філософії як певного різновиду солісистської філософії" [5, с.85]; цікаво, що така небезпека мала місце й у випадку Айдукевича [24, с.196]. "Матеріальним речам" у Гуссерля приписуються, як і всім інтенціональним предметам, властивості інтенціональності й трансцендентності. Водночас відзначається, що "першою специфічною властивістю часово-просторової або "матеріальної" речі є її даність у нескінченному спливанні далі нових переживань, точніше, - сприйняття" [5, с.89]. Крім цього, "матеріальній речі" приписується ознака "самості"; "інтенціонально-трансцендентний предмет "матеріальна річ" існує немовби заради самого себе, через самого себе" [5, с.94].

Можна припустити, таким чином, що Гуссерль "у суб"ективно-ідеалістичній "гносеологічній" формі по суті помітив та визнав дійсну буттєву незалежність та самостійність, тобто об"ективну реальність речей" [5, с.96; 9, с.58-59]*. Пор. у цьому зв'язку в Айдукевича: "Предмети існують у світі незалежно від того, чи думають про них люди та що вони думають. Існує Сократ, існує

* Ще більш очевидно тенденція до наголошення на певній незалежності, самостійності предметів, що входять до інтенціонального відношення, експлікується у філософії Р.Інгардена: "інтенціональність у тлумаченні Р.Інгардена передбачає існування певної об"ективності /реальної чи ідеальної/ як умову, можливість інтенціональності свідомості" [6, с.136].

Алківіад † - у певному сенсі - існує відношення кохання" [17, с.123]. Зазначимо також, що, за Айдукевичем, для того, щоб охарактеризувати природу інтенціонального акту /скажімо, такого, що включає "думку про стіл"/, необхідно відповісти на питання, "у чому полягає мислення про стіл як про отакий-то і такий предмет" [16, с.135].

Айдукевич, як й інші філософи Львівсько-Варшавської школи, розглядав інтенціональні контексти як дефектні /принаймні сумнівні/ з логічної точки зору. Почасти з цієї причини він не аналізував такі контексти, у яких тотожність денотації не забезпечує взаємозамінності виразів. Певну роль у тому варіанті "інтенціоналізму", що його розвивав філософ, вііграє - хоча, звісно, і не цілком експліцитно - поняття /матеріальної/ тотожності об'єкта самому собі. Можна навести, наприклад, формулювання, за яким дві назви у даній мові значать те ж саме тоді, коли ми готові застосувати до предмета /репрезентованого у певному аспекті/ як першу, так і другу назву [16, с.132]. Становить інтерес також точка зору, згідно з якою дефініція еквівалентності /równoważności/ виразів /за визначенням, два вирази А та А' є еквівалентними, якщо кожному істинному реченню з А відповідає істинне речення, утворене з нього через вставлення А' замість А, та навпаки/ "у випадку назв дає дефініцію обсягу назви /у термінології Мілля - денотації/" [15, с.164]. Подібний підхід певним чином зближує концепцію Айдукевича з теорією "жорсткого десигнатора", яка належить С.Кріпке та його послідовникам [20]. Зокрема, концепція жорстких десигнаторів конструється у тісному зв'язку з проблемою тотожності, до того ж тотожності, котра розглядається лише в одному з її аспектів. Тези про позначення іменем - жорстким десигнатором одного й того ж об'єкта в усіх можливих світах, про необхідну істинність тверджень тотожності, що включають такі імена, є слухними у тому випадку, якщо брати до уваги лише матеріальну тотожність об'єкта /самому собі/. Тотожність у більш широкому, не матеріальному, а гносеологічному розумінні - тотожність за однією чи кількома ознаками, тобто тотожність у межах певного класу, - навряд чи може бути репрезентована у теорії жорсткого десигнатора [8, с.23; 9, с.238].

Таким чином, аналіз ідей Айдукевича "у термінах" парадигм "філософії мови" підтверджує думку Я.Воленського про те, що побудови Айдукевича мають спільну рису - інтенціональні за своїм характером, вони отримують екстенціональне формулювання [24, с. 239].

На нашу думку, логіко-семантичні ідеї Айдукевича однозначно не входять до сфери якої-небудь однієї парадигми "філософії мови". Хоча поширена теза про "конвенціоналізм" Айдукевича [21, с.370-371; I, с.241-242] зумовлює необхідність приписування його семантичній системі "предикатних" і "прагматичних" рис /і така точка зору має ґрунт/*, "мовна філософія" Айдукевича може трактуватися як "філософія імені". Навіть у аналізі речення Айдукевич використовує поняття як денотації, так і конотації, причому припускається, що концепція судження як конотації речення є незастосовною до інтенціональних контекстів [17]. Концепти "денотації" та "конотації", очевидно, мають виразно іменну - принаймні у тій інтерпретації, що йде від Мілля, на близькості до якої наголошує Айдукевич, - природу. Зокрема, Айдукевич прагнув узагальнити традиційну концепцію конотації й денотації таким чином, щоб дані поняття могли стосуватися не лише назв [24, с.236]. Водночас запропоноване філософом трактування конотації характеризується виразно синтактичним /до того ж "внутрішньосинтактичним"/ відтінком. Так, конотація складного виразу залежить як від денотації слів /простих виразів/, що входять до його складу, так і від їхніх структурних позицій [16]. У працях останнього періоду Айдукевич запровадив також поняття "коденотації" виразів /воно дефінюється через поняття місця, котре у певному складному виразі посідають вирази, з яких воно складається/ [18].

У більш загальному філософському плані як своєрідний вияв пізнавального руху до "філософії імені" можна розглядати трансформацію філософських поглядів Айдукевича від радикального конвенціоналізму до радикального емпіризму, що акцентує переваги "предметної мови" у філософії та критично ставиться до "квазі-предметних" мов, які лише зовні нагадують предметні мови, але насправді є мовами синтакси [24, с.193-206].

Загалом аналіз семантичних ідей Айдукевича підтверджує - хоча б частково - слушність точки зору Д.С.Степанова, за якою "у гадузі філософських проблем мови поступово знову повертаються до вже полишених питань, передусім семантики, причому навіть до семантики імені... Завершивши опис прагматики чи перебуваючи близько до його завершення, парадигма починає новий виток спіралі - описом семантики, за яким надійде, певно, опис синтактики,

* Цікаво, що "традиційно іменна" проблема номіналізму vs реалізму не є суттєвою для конвенціоналізму: "конвенціоналізм не імплікує ані реалізму, ані номіналізму" [21, с.371].

але вже збагачений прагматикою, і, врешті-решт, знову опис прагматики на новому, вищому рівні" [14, с.255].

Для семантичних побудов інших філософів Львівсько-Варшавської школи також характерне суміщення рис різних "філософій мови". Т.Котарбінський, наприклад, вдало сформулював проблему загальних імен /розглядаються в їх протиставленні одиничним/: "Відчувається, що тут різниця не у кількості /можна додати - не просто у кількості. - Д.Р./ десигнатів*, а в чомусь такому, що можна пізнати раніш, ніж ці десигнати будуть лоратовані" [3, с.217]. За Котарбінським, предметом поняття, що відповідає загальному імені, є кожний з десигнатів імені, до того ж у даний об'єм поняття входять не лише теперішні, а й майбутні десигнати [3, с. 276].

Трактування загальних імен Котарбінським спрямоване на виявлення їх власне мовної специфіки й через те не зводиться до опису суто денотативної природи даних виразів. Постулюється, зокрема, зв'язок загальних імен із певним "внутрішнім" способом дискретизації дійсності. При цьому Котарбінський дійшов висновків, подібних до ідей сучасної логічної семантики. Якщо погодитися, наприклад, з тим, що "найбільш близьким до правильного розуміння загальних імен є Б.Рассел, коли він пише, що "людина" /a man/ позначає не багатьох людей, а невизначену людину" [2, с.49], то близькість до мовної реальності повинна бути приписана й підходу Котарбінського, котрий твердить про співвіднесеність - до того ж "непряму", опосередковану співвіднесеність загального імені з кожним елементом відповідного класу [9, с.70-71].

Розуміння Котарбінським загальних імен особливо цікаве тим, що воно було розроблене у рамках такого підходу до проблем імен природної мови, на який "накладаються" деякі апріорні - й досить жорсткі - засновки у дусі "філософії предиката". Так, дослідник прагнув почасти "виділити" у загальних іменах право на вживання у позиції суб'єкта: речення включення типу *Miasto jest osiedlem ludzkim* /Місто є селищем людей/ трактувались як неправильні /у свою чергу, структура "А є В" у системі Котарбінського відіграє основну роль, коли А - одиничне ім'я, а В - загальне/ [11; 9, с. 70-72].

* Під "десигнатом" Котарбінський розуміє денотат.

Поєднання ознак різних парадигм "філософії мови" властиве й семантичним ідеям К.Твардовського. Лінгвістична концепція останнього, зокрема, являє собою цілісну, у багатьох рисах оригінальну систему поглядів на семантику різних типів імен /назв/ та ім'я загалом. Проте загальним компонентом, що об'єднує цю систему, є психологічна концепція "представлення", прагматична за спрямованістю. Наприклад, відмовляючись від екстенціонального, денотативного трактування загальних імен як позначень дискретної множини об'єктів, Твардовський висуває альтернативне розуміння їх як позначень "загальних предметів" /співвідносяться зі "загальними уявленнями"/. Такий підхід зумовлює наявність у філософії Твардовського певних елементів "платонізму" – хоча загалом теорія уявлень досить адекватно відбиває розбіжності двох основних аспектів імен /ширше – повнозначних слів/ природної мови: сигніфікативного, поняттєвого – з одного боку, денотативного, референтного – з другого. Як, наприклад, вважає філософ, мова часто використовує однакові назви для позначення як загальних, так і відповідних одиничних уявлень: власні імена позначають лише одиничні уявлення [22, с.87]*.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що дослідження семантичних ідей Айдукевича у співвіднесенні з концепцією парадигм "філософії мови" може бути добрим аргументом на користь положення про концептуальну "плюралістичність" Львівсько-Варшавської школи. Проте параметри різних парадигм "філософії мови" сполучаються у концепції Айдукевича /навіть якщо розглядати її в історичному, процесуальному плані/ цілком несуперечливо. Однією з причин, що визначає такий стан речей, є "виразно іменна" /у сенсі не лише опису власне іменних явищ, а й використання "іменних" підходів для з'ясування інших категорій мови [9, с.19]/ орієнтація семантичних побудов Айдукевича. "Філософія імені" є найбільш розвинутою з парадигм "філософії мови" і частково, мабуть, найбільш "ліберальною", найбільшою мірою здатною включати "інопарадигмальні" ідеї /про подібні властивості парадигм – стосовно до політології – див. [4]/.

І. В е р н и к о в М.Н. Методологический анализ кризиса философского идеализма: на материалах польской философии конца

* Домашній аналіз лінгвістичних ідей Твардовського див. [12/.

XIX-первой трети XX в. К., 1978. 2. Войшвилло Е.К. Понятие. М., 1967. 3. Котарбиньский Т. Элементы теории познания, формальной логики и методологии наук // Котарбинский Т. Избранные произведения / Пер. с польск. М., 1963. 4. Любарский И.К. Акулы социализма // Новое время. 1990. № 41. 5. Матьюс Ю. Проблема бытия "материальных вещей" в феноменологии Э.Гуссерля // Уч. зап. Тартуск. ун-та. 1988. Вып. 829. 6. Матьюс Ю. Слово о Романо Ингардене // Уч. зап. Тартуск. ун-та. 1990. Вып. 892. 7. Матьюс Ю. Учение Гуссерля об интенциональности в свете понимания К.Марксом специфики сознания // Марксизм, история философии, современность. Тарту, 1985. 8. Руденко Д.И. Имена естественных классов, собственные имена и имена номинальных классов в семантике естественного языка // Изв. АН СССР: Сер. лит. и яз. 1987. № 1. 9. Руденко Д.И. Имя в парадигмах "философии языка". Харьков, 1990. 10. Руденко Д.И. Категория имени в основных парадигмах "философии языка": Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1990. 11. Руденко Д.И. Лінгвістичні ідеї Т.Котарбинського / система імен // Пробл. слов'язознавства. Львів, 1989. Вип. 39. 12. Руденко Д.И. Лінгвістичні ідеї у науковій спадщині К.Твардовського // Пробл. слов'язознавства. Львів, 1990. Вип. 41. 13. Руденко Д.И. "Предметность": онтология, гносеология, семантика // Семантика в преподавании русского языка как иностранного. Харьков, 1989. Вып. 3. Ч.1. 14. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. М., 1985. 15. A j d u k i e w i c z K. Język i znaczenie // Ajdukiewicz K. Język a poznanie. T.I. Warszawa, 1960. 16. A j d u k i e w i c z K. O znaczeniu wyrazów // Ibid. 17. A j d u k i e w i c z K. Sąd jako konotacja zdania // Semiotyka polska: 1894-1969. Warszawa, 1971. 18. A j d u k i e w i c z K. Zagadnienie empiryzmu a koncepcja znaczenia // Ajdukiewicz K. Język a poznanie. T.II. Warszawa, 1965. 19. Dąbbska I. Koncepcja języka w filozofii Kazimierza Ajdukiewicza // Ruch Filozoficzny. 1965. T.24. N 1-2. 20. K r i p k e S. Naming and necessity. Cambr. (Mass.), 1980. 21. T a r k i e w i c z W. Historia filozofii. T.3. Warszawa, 1970. 22. T w a r d o w s k i K. Wybrane pisma filozoficzne. Warszawa, 1965. 23. W a s i k Z. Semiotyczny paradygmat językoznawstwa. Wrocław, 1987. 24. W o l e ś k i J. Filozoficzna szkoła Lwowsko-Warszawska. Warszawa, 1985.

Стаття надійшла до редакції 05.12.90

Іван Тепляков
Львівський університет
СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧЕСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ
НА ПОЗНАЧЕННЯ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Останнім часом дедалі більшого поширення набуває вивчення фразеології методом ідеографічного опису. Дослідження фразеологічних одиниць /ФО/ за тематико-ідеографічними групами дає змогу, з одного боку, дослідити "бачення світу" носіями мови та відбиття його в їхній свідомості /гносеологічний аспект/, а з другого – визначити характерні особливості фразеологічної номінації та формування системних відношень у сфері фразеології /власне лінгвістичний аспект/.

Предмет нашого дослідження – група фразеологізмів чеської мови на позначення мовленнєвої діяльності людини. За кількісним складом ця група одна з численних, а за семантикою – одна з найбільш значеннєво розчленованих. Усе це підтверджує необхідність її спеціального розгляду.

Дослідження має на меті встановити, як загальне поняття "говорити, вимовляти звуки" диференціюється фразеологічними засобами сучасної чеської мови. За традицією, що склалась у мовознавстві, ФО, котрі беруть участь у членуванні мовленнєвої діяльності людини, ми поділяємо на два розряди. До першого з них входять усталені вирази, які характеризують зовнішній /акустико-фізіологічний, артикуляційний/ бік мовлення, до другого – його внутрішній /змістовний/ бік.

I. Усталені вирази на позначення артикуляційних особливостей мовлення. Однією з найбільш численних є група ФО на позначення загального поняття "голосно кричати": křičet/řvát jako bĕjk, křičet/řvát jako blázen, křičet/řvát jako buvol, křičet jako když ho všichni čerti berou, křičet jako divý, řval, div mu nepraskaly hlasívky, křičel až se hory zelenaly, buracet jako hrom, křičet/řvát jako sto hromů, křičet jako Indián, řvát jako kráva, řičet jako kůň, řve jako by mu stahovali kůži z těla, křičet/řvát/hulákat jako na lesy, řvát jako lev, křičí/řve jako když ho na nože berou, řvát/hulákat jako na pastvě, křičel/řval, div

mu plíce nepraskly, křičet jako pomatený, křičet jako pomnutý, křičet/řvát jako tur, křičet/řvát jako by ho na vidle brali, křičet/řvát jako zběsilý, řvát na celé kolo, z plna hrdla křičet, apustit bandurskou.

ФО, що входять до складу цієї групи, відбиваючи найбільшу інтенсивність звука, разом з тим, часто вказують на психічний або фізичний стан людини, почуття страху, роздратування, болю і т.д. /реакція на певний подразник/. Причому загальне поняття "кричати, зойкати" найчастіше передають дієслова křičet /кричати/, hulákat /кричати, гримати, репетувати, горлати/, řvát /репетувати, волати, лементувати/, вжиті у ФО в прямому значенні*. Переосмислені компоненти ФО лише інтенсифікують основне поняття, вказують на найвищий ступінь вияву дії /"дуже голосно"/.

Серед ФО описуваної групи можна виділити декілька одиниць, які, крім загального значення "голосно кричати", мають у смисловій структурі додатковий відтінок "видавати неприємно високі звуки". До них належать фразеологізми vřeštět jako opice, vřeštět jako ravián, ječet jako siréna. Додатковий відтінок мотивований номінативним значенням дієслів vřeštět, ječet /верещати/. Напр.: "Ona je takový typ ženské, co zahlédne myš nebo pavouka a hned ječí jako siréna" [3, с.315].

Додатковий смисловий відтінок протилежного значення "видавати неприємно низькі звуки" включають у свою семантичну структуру звороти řvát jako bejk, křičet/řvát jako buvol, řvát jako lev, křičet/řvát jako tur. Напр.: "Je to takovej hrubej, sprostěj chláp. Jak se mu něco nelíbí, tak hned na člověka řve jako bejk" [3, с.39].

Близька за значенням до описаної вище група ФО на позначення загального поняття "говорити голосно". Цю групу становлять ФО mít hlas jako bejk, mít hlas jako tur, mít hlas jako hrom, mít hlas jako zvon, mrtvého by vzbudil, je ho slyšet až za devátou atěnou. Вони побудовані на тих самих образах, що й фразеологізми на позначення поняття "голосно кричати", але відрізняються від них нижчим ступенем вияву інтенсивності ознаки або дії. Завдяки семантиці дієслова mluvit /говорити/ та словоспо-

* У складі компаративних ФО ці дієслова становлять основу порівняння.

лучення мiт hlas /мати голос/ фразеологіями цієї групи, на відміну від попередніх, не вказують на емоційний стан людини, а лише характеризують її акустико-фізіологічні властивості. Напр.: "Ten chlápek je takový mříšous, ale hlas má jako hrom; to by do něho člověk neřekl" [3, с.123].

Для позначення протилежного поняття "говорити тихо, слабким голосом" використовуються Ф0 je to jako když blecha kašle, docházejí mu síly, mít hlásek jako konipásek, mít hlásek jako panímámin vlásek, mít hlásek jako ptáček, mluví jako když má smrt na jazyku, mluvit jako koza před smrtí, kuřkat jako žába.

Більшість Ф0 цієї групи поряд із загальним значенням "говорити тихо" мають у семантичній структурі й додаткові смислові відтінки, які реалізуються в конкретних мовленнєвих ситуаціях. Так, Ф0 mít hlásek jako konipásek, mít hlásek jako ptáček, mít hlásek jako panímámin vlásek вказують на додаткову ознаку "говорити приємним тоненьким голосочком". Напр.: "Ten se na velitele čety nehodí, má hlásek jako konipásek. Když člověk velí, tak musí řvát a ne řípat" [3, с.165].

Додатковий смисловий відтінок "говорити невиразно, нерозбірливо" властивий фразеологізмам je mu rozumět každé páté slovo, kuřkat jako žába, mluvit pod fousy, mluvit na půl huby, mít těžký jazyk, plete se mu jazyk. Звороти docházejí mu síly, soukat něco ze sebe включають до семантичного обсягу ознаку "говорити повільно". Фразеологізмами mluví jako když má duši/smrt na jazyku, mluví jako koza před smrtí в окремих комунікативних ситуаціях можуть актуалізувати смислову ознаку "говорити калібно". Напр.: "Já ho dobře znám! Předě mnou mluví, jako když má smrt na jazyku, ale v hospodě vydrží hulákat celý večer" [3, с.324].

Периферійне місце в ряду Ф0 на позначення поняття "говорити тихо" посідає фразеологізм příst jako kočka. У своїй семантичній структурі він має додаткову ознаку "задоволення, приємність з ситуації" /передається тоном голосу/. Цей відтінок Ф0 набуває завдяки вживанню дієслова příst /муркстати/ - основи порівняння звороту.

Фразеологізмами, що виражають поняття "говорити тихо", відрізняються від Ф0 на позначення поняття "говорити голосно, кричати" не лише семантикою, а й системою образів, покладених в основу усталених зворотів. Якщо перші найчастіше мають стрижневі

слова-компоненти, котрі є назвами дрібних тварин, незначних за розміром предметів /blecha, kopirásek, ptáček, žába, vlásek/, то другі – назви великих тварин /bejk, buvol, kráva, lev, tur/ або назви психічного стану людини /blázen, divý, pomátený, pomínutý, zběsilý/.

Група Ф0 на позначення поняття "говорити багато, бути багатослівним" одна з численних. Сюди належать такі вирази: mít řečí jako bába na trhu, mluvit jako blázen, mluvit jako do důchodu, mít řečí jako na jarmarku, mít řečí jako vody, být ukecaný jako stará bába, mít hubu jako šlejšíř, mlít pantem, mít dobrou vyřídilku, pouštět si hubu na špacír, štěbětat jako husy, mít plechovou hubu, kecat si do lebedy, mlátit prázdnou slámu, mít hubu jako komediant, mít hubu jako kramář/kramářka, semele živé i mrtvé, mlít jazykem/pusou, huba mu jede jako namazaná. Напр.: "Chtěl jsem mu vysvětlit, že nemá pravdu, ale ani mě nepustil ke slovu; huba mu jela jako namazaná..." [3, с.219].

Більшість таких Ф0 не виступає у "чистому" вигляді. Як правило, вони суміщають значення "говорити багато" з іншими смисловими відтінками, зокрема з такими, що характеризують внутрішній /змістовний, якісний/ бік процесу мовлення*. Загальне значення "говорити багато" і додаткове "говорити безперервно, без угаву, довго" виражають звороти mlít do božího rána, mlít hubou/pusou/pantem/jazykem, mít jazyk jako na obrtlíku, mlít hubou jako pes osasem, mít něčeho plnou hubu, štěbětat jako husy, být ukecaný jako stará bába, mít hubu jako komediant, huba jí jede jako kramářce, mluvit jako do důchodu, mít řečí jako řalackej. Напр.: "Tady se vůbec nedá pracovat. Jste ukecaný jako stará bába, nemůžete být chvíli ztišena?" [3, с.36].

Суміщене значення "говорити багато і швидко" передають фразеологізмами huba mu jede jako trakař/kolovrátek/mlejn, huba mu jede jako namazaná, mluvit jako kulomet, huba mu jede jako šlejšíři, mlít pusou, huba jí jede jako kramářce, huba jí jede jako klapačka/řehačka. Напр.: "Z první přednášky vůbec nic nevím. Přednášející mluvil jako kulomet, sypal ze sebe čísla a fakta tak rychle, že ho nebylo možné sledovat, tím spíše si dělat poznámky" [3, с.180]. Семантика таких Ф0 досить прозора:

* Пор. синонімічні ряди Ф0 на позначення поняття "говорити" у Словнику фразеологічних синонімів української мови, зокрема пункти 3, 5, які включають Ф0, що суміщають декілька смислових відтінків значення.

найчастіше вона зумовлена значеннями слів, що є назвами різних механізмів, знарядь праці, предметів, котрі швидко рухаються при роботі /trakač, kolovrátek, slejn, klaračka, řehačka, kulomet/. У порівняльній частині деяких фразеологізмів широко вживаються назви осіб, швидкий темп мовлення яких зумовлений специфікою професійної діяльності /komediant, kramářka, šlejiř/.

Протилежно до описаного вище значення "говорити повільно, без бажання" виражає невеликий ряд ФО *mluvit na půl huby, leze to z něj jako z chlupaté deky, mluví jako když se mu chce a nechce, mluví jako když chce a nemůže*. Ці фразеологізми фактично посідають проміжне місце між ФО на позначення загального поняття "говорити" і поняття "мовчати"^ж.

Частина ФО, що входять до складу групи на позначення зовнішнього /акустико-фізіологічного/ боку мовлення, безпосередньо служать для характеристики індивідуальних особливостей мовлення людини. Так, поняття "говорити глухим низьким голосом" передають вирази *mluví jako z hrobu, mluvit jako ze sklepa, mluvit jako ze záhrobí, mít pívní hlas*.

Певною мірою протилежні за значенням до цих ФО вирази *mít hlas jako eunuch, mečet jako koza, ječet jako siréna*.

Вони виражають поняття "говорити пронизливим, різким, високим голосом". Напр.: "Tohle že je nějaká zpěvačka? Nemá přece vůbec hlas, mečí jako koza" [3, с.170].

Лише два звороти чеської мови *mít hlas jako nakřáplý hrnec, skřehotat jako žába* відбивають поняття "говорити хриплим, скрипливим голосом". Стільки ж зворотів служать для передачі поняття "говорити незрозуміло, гугнявим голосом": *mluví jako když má v krku knedlík, mluví jako když má v ruce horký brambor*. Мотивованість семантики цих фразеологізмів досить прозора: у перших двох вона ґрунтується на порівнянні зі звуками, що видають надтріснутий горщик і жаба, в інших двох правильній артикуляції звуків заважають предмети, які не повинні знаходитися в роті під час процесу мовлення. Поняття "говорити шепелявим голосом" передає ФО *šlapat si/našlapovat na jazyk*. У даному випадку образність великою мірою базується на алітерації звука "š" /пор.: *šlapat si - našlapovat - šišlat*/.

2. Усталені вирази на позначення змістовного боку мовлення.

^ж Поняття "мовчати" у даній статті не розглядається.

У чеській мові значна за чисельністю група $\Phi 0$ на позначення внутрішнього /змістовного/ боку мовлення. Тут, насамперед, слід виділити ряд зворотів із загальним значенням "говорити розумно, мудро": *mluvit jako bible, mluvit jako evangelium, mluvit jako pap farář, mluvit jako z kazatelny, mluvit jako kniha, mluvit jako Písmo svaté*. Характерною ознакою цих $\Phi 0$ є те, що їхня образність, як правило, побудована на використанні назв осіб та атрибутики релігійного культу /пор.: *bible, evangelium, farář, kazatelna, Písmo svaté*/. Для цих $\Phi 0$ характерна позитивна оцінка мовленнєвої діяльності.

З семантикою згаданих вище $\Phi 0$ у певному смислі перетинається значення зворотів на позначення поняття "говорити переконливо, красномовно". До цих зворотів належать *mluvit jako advokát, mluvit jako Jan Zlatoustý, být vumluvný, že by vumánil z jalové krásy tele*. Напр.: "To je zajímavý, nikomu z nás nechtěli v pokladně vyplatit cestovní zálohu, ale Vaškovi ji dali. Ten chlap by snad vumánil i z jalové krásy tele" [3, с.174].

Позитивно характеризують процес мовлення $\Phi 0$ *mluvit jako z partesu, sypat něco jako z rukavu/pytle*. Вони служать для позначення поняття "говорити складно, плавно, дотепно". Напр.: "Slova mi plynou z ust, jako by je z pytle sypal" [2, т.4, с. 583]. У сичонімічні зв'язки зі згаданими зворотами можуть вступати вирази *mít hubu dobře proříznutou, mít dobrou hubu, být od huby, mít dobrou vyřídilku, mít jazyk na pravém místě, mít nabroušený/podřezaný/podříznutý/podsekнутý jazyk*, що виражають поняття "говорити жваво, влучно; вміти дотепно відповісти". Ці $\Phi 0$ характеризують не лише процес мовлення, а й мовця як суб'єкта мовлення.

Ширший значеннєвий спектр мають $\Phi 0$, які негативно оцінюють процес мовленнєвої діяльності людини. Передусім, треба назвати ряд $\Phi 0$, що вживаються на позначення поняття "говорити дурниці, нерозумно, безглуздо" /антонімічне за змістом до перших двох/: *mluvit jako kniha, ale v telecí kůži vázaná, plácát/pleskat nesmysly, jazyk mi utiká před rozumem, mlít nesmysly/hlouposti, mluvit z cesty, mluví jako když nemá všech pět pohromadě, nemá to ani hlavu ani patu, mluví jako blázen*. Напр.: "Čert ví, co tím chtěl vlastně říct. Mluví jako blázen, kdo se v tom má vyznat?" [3, с.44].

9-3154

Фразеологізми мluví jako když to nemá v hlavě v pořádku, mluví jako když mu v hlavě přeskočilo, mluví jako když je z jiného světa, křím загального значення "говорити нерозумно", мають додатковий смисловий відтінок "говорити дивно, ненормально"; mluvit o něčem jako slepý o barvách - "говорити некомпетентно"; mluví jako když spadl z jahody/višně, je jako spadlý z měsíce, mluví jako ze sna - "говорити наївно". Напр.: "A ty si myslíš, že je tohle možné? Ty mluvíš jako ze sna! Copak nevíš ...?" [3, с.313].

За семантичною структурою близько до описаних стоять Ф0 mele páte přes deváté, mluví co slina na jazyk přinese, які служать для вираження поняття "говорити сумбурно, плутано". Напр.: "Mluvil páte přes deváté, o tom, jak stála fronta před dvěma měsíci dole i na východě, o důležitosti přesného spojení mezi jednotlivými částmi, o otravných plynech, o střelbě na nepřátelské aeroplany, o zásobování mužstva v poli, a pak přešel na vnitřní poměry ve vojsku" [1, с.216].

Для позначення поняття "говорити про щось незначне, несерйозне; базікати" вживаються звороти kecat si do lebedy, mlátit hubou, mlátit prázdnou slámu, mlít pusou, zbůhdarma mlít hubou/pantem, plechová/velká huba, pustit jazyk z uzdy, drmolit jako mlýn, arustit mlejn. Ці Ф0 відрізняються складністю смислової структури, оскільки характеризують не лише якісний /"говорити про щось незначне, пусте, беззмістовне"/, а й кількісний /"говорити про щось довго, багато"/ бік мовлення. За стилістичною маркованістю ці Ф0 здебільшого належать до розряду просторічних, містять негативну оцінку мовленнєвої діяльності.

Поняття "говорити /до когось/ даремно, без результату" передають фразеологізми mluvit/hučet do někohe jako do dubu/děva, je to jako když mluvíš do prázdna, to je jako když mluví do větru/do vzduchu, to je jako mluvit do zdi, s ním je řeč jako rozprávka, mluvit do někohe jako do jalové krávy, mluvit/hučet do někohe jako Slovák do hodin, mluvit do někohe jako do sudu, mluvit do někohe jako blázen. Напр.: "Já už se s ním o tom bavit nebudu. S ním je řeč jako rozprávka. Buď je tak pitomý, anebo prostě nechce rozumět" [3, с.304]. Семантика цих Ф0 досить прозора, оскільки ґрунтується найчастіше на образах, де адресат інформації порівнюється з неживим предметом. Звичайно, він не може сприймати інформацію і тим більше реагувати на неї. Окремі звороти синонімічного ряду /mluvit/hučet do někohe jako do jalo-

vé krávy, mluvit/hučet do někoho jako do dubu/dřeva, mluvit do někoho jako blázen/ набувають при актуалізації додаткової смислової ознаки "говорити завзято, настирливо, але безрезультатно". Напр.: "S Petrem je někdy těžké pořízení. Když si postaví hlavu, můžeš do něj mluvit jako blázen a stejně si to udělá po svém" [3, с.44].

Поняття "говорити набридливо, набридливо повторювати те саме" виражають фразеологізми mít stále totéž, mele pořád stejnou písničku, mele pořád svou, mít něčeho plnou hubu, mluvit bez barvy. Семантика цих зворотів достатньо мотивована, бо безпосередньо впливає із значень слів – компонентів даних ФО. (ганній вираз mluvit bez barvy має додатковий смисловий відтінок "говорити нудно, одноманітно").

Загальне поняття "говорити непристойно, неввічливо, грубо, вульгарно" передається зворотами nevidí si do huby, nevidí si na jazyk, mít nevháchanou hubu, být sprostý jako dlaždič, být sprostý jako kanál/kanálník, nevidět si do huby, nedávat si servítku před ústa, říci něco bez servítku, nebrat si servítek, mluví jak mu zobák narostl. Напр.: "S tím chlapem se vůbec raději nebav, viš dobře, že je sprostý jako dlaždič" [3, с.85]. ФО, що входять до цього ряду, відрізняються формальною структурою і характером образності. Найбільший інтерес становлять звороти být sprostý jako kanál /букв. "бути грубим, вульгарним як канал"/, říci něco bez servítku /букв. "сказати щось без серветки"/, семантика яких мотивується незвичністю використаних образів.

Поняття "говорити гостро, зло, в'їдливо" виражають фразеологізми mít jedovatý jazyk, mít vřídatý jazyk, mít zlý jazyk, mít jazyk naostro, má nabroušeno, mít jazyk ostrý jako břitva. За значенням до ФО цього ряду близько стоять звороти, які вживаються для позначення поняття "говорити гнівно, сердито; злитися". До них належать ФО vyčet jako had, prekat jako kocour, štěkat jako šubka, štěkat/být na někoho jako řepa. Водночас вони відрізняються функціональними навантаженнями, оскільки додатково вказують на емоційний стан людини /мовця/. Непр.: "Měl hrozný vztek, když se dověděl, že ho nechali na holičkách. Zatímal přetí, vyčet jako had a blýskal očima" [3, с.107].

Протилжне поняття "говорити ласкаво, ніжно" передають вирази vrkat jako holoubek, cukrovat jako hrálíčka, mluvit jako skůp jazykem, mluví jako když másla/medu ukrajuje. Остання

ЇО ряду може додатково актуалізувати значення "говорити підлесливо".

Проміжне положення між ЇО на позначення понять "говорити зло, сердито" і "говорити ласкаво, ніжно" займають звороти із загальним значенням "говорити про щось байдухо": *mluvit o něčem jako o chlebě, říci něco jako chleba, mluvit jako by se nechumelilo*. Напр.: "No jo, vyměnit ložiska! Ty to řekneš jako chleba, ale víš vůbec, co to znamená? To chce rozmontovat celý motor" [3, с.130].

Протилежні значення мають фразеологізми *říci něco na plnou hubu, mluvit bez obalu* /вкидаються на позначення поняття "говорити про щось прямо, відверто"/ та ЇО *mluvit v hadankách, mluvit jako Půthie* /передають поняття "говорити про щось загадково"/. Мотивація цих зворотів /за винятком останнього/ досить прозора: впливає зі значень слів - їхніх складових частин. В останній ЇО використаний образ з античної міфології - ім"я відомої віщунки Піфії з храму Аполлона в Дельфах. Вона прославилася неясними, двозначними пророцтвами.

Отже, фразеологізми чеської мови беруть активну участь у членуванні загального поняття "говорити, вимовляти звуки". Про це, зокрема, свідчить широкий значеннєвий спектр як ЇО, що характеризують зовнішній /артикуляційний/ бік процесу мовлення /І9 диференційних ознак/, так і ЇО на позначення внутрішнього /змістовного/ боку мовленнєвої діяльності людини /21 диференційна ознака/. Значна кількість конкретизуючих ознак у семантичній структурі фразеологізмів разом з тим свідчить про їхню здатність називати реалії об"єктивного світу /ця властивість ЇО деякими дослідниками заперечується/.

Результати аналізу матеріалу демонструють нерівномірність наповнення фразеологізмами окремих семантичних груп. За численністю найбільш широко представлені групи ЇО на позначення понять "голосно кричати" /27 ЇО/ і "говорити багато, бути багатослівним" /21 ЇО/. Залежно від ситуації вживання деякі усталені звороти можуть входити у різні семантичні групи.

Фразеологізми, що характеризують мовленнєву діяльність людини, вступають між собою у синонімічні й антонімічні зв"язки, утворюючи складну систему семантичних відношень цих одиниць всередині описаної групи.

I. Hašek J. Osudy dobrého vojáka Švejka. M., L., 1934. 2. Pří-
ruční slovník jazyka českého. Praha, 1935-1957. D. I- 9. 3. Slov-
ník české frazeologie a idiomatiky. Příkladní. Praha, 1983.

Стаття надійшла до редакції 13.04.89

П О В І Д О М Л Е Н Н Я

Ольга Кравець

Львівський університет

ВІДОМОСТІ ПРО СЕРБІВ ТА ХОРВАТІВ
НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ 40-50-х РОКІВ ХІХ ст.
/на матеріалі часописів "Зоря Галицька", "Пчола",
"Галичо-руський вісник", "Вечерниці"/

Історія південнослов'янських досліджень у Галичині сягає ще періоду діяльності "Руської трійці", діячі якої на світанку українського національного відродження звернули свої погляди до слов'янської народності, добре розуміючи потребу всеслов'янського єднання. У 40-50-х роках ХІХ ст. намітилося похваллення культурних та літературних зв'язків Галичини зі Сербією та Хорватією. Інтенсифікуються міждіалектні контакти. Усвідомлення приналежності до єдиного "слов'янського племені" в умовах австрійської монархії забезпечувало і посилювало інтерес українців до південних слов'ян, а в Сербії та Хорватії - до українців.

Чимало фактів українсько-сербохорватського єднання знаходимо на сторінках періодики, зокрема у галицькій пресі минулого століття. Цей об'ємний матеріал свідчить не тільки про те, що західноукраїнська громадськість протягом ХІХ ст. виявляла жвавий інтерес до культурно-політичного життя сербів та хорватів, а й дає змогу стверджувати безперервність наших взаємин, починаючи з 40-х років ХІХ ст. Водночас ці матеріали свідчать про безпосереднє спілкування літераторів, митців, видавців, культурних діячів України, Сербії та Хорватії.

Вже в одному із перших номерів за 1848 р. тільки-но заснована українська газета "Зоря Галицька" видрукувала інформацію про "золотий вік у сербів", а в № 18 того ж часопису містився маніфест хорватських і славонських депутатів про розуміння ними "вольності" та "рівності", побажання, щоб "русини вчилися в інших народів, на чому вольність і рівність залежить"/с.74/. Більш ґрунтовні публікації про сербів і хорватів на сторінках "Зорі Галицької" знаходимо 1850 р., зокрема в № 14 друкувався матеріал Антіна Могильницького про Вука Караджича, діяльність

якого значною мірою визначила характер фольклоризму сербської та інших слов'янських літератур. Того ж року бачимо цікаву інформацію /№ 32/ про звернення "Моравские новине" зробити внески на Руський Народний Дім у Львові, бо допомога братам-руси-нам свідчить про єдність слов'янську. У цьому ж номері маємо ще одне повідомлення про південних слов'ян-хорватів. У Загребі побачив світ перший номер нового політичного вісника "Югосло-венске новине" /квітень 1850 р./. Незабаром "Зоря Галицька" інфор-мувала читачів про гурт літераторів, що об'єдналися для створення "історії южнослов'янської" /№ 49/.

Цікаву новину знаходимо в № 53 - про "сліпого співця зі Сербії, що виконує у супроводі скрипок народні пісні про недавні воєнні дії сербів. Поезія відзначалась оригінальністю, мова - силою, яка обсіпала витязів славою, а зрадників - нещадно біла" /с. 316/. Цей співець - Бремія Обрадович Караджич з Тершиць в Боснії, а Вук Караджич був його стрием. Бремія не тільки викону-вав і збирав пісні, а й сам їх писав. У "Галичо-руському віснику" /№ 56 за 1850 р./ читаємо: "Югословенске новине" пишуть про яко-гось сліпого бандуриста зі Сербії, який співає народні пісні про військові звитяги сербів. Поезія у цих піснях суто сербська... Сербський рапсод не лише їх виконує, але й створює пісні" /с.224/. Героєм співів Бремії Караджича був улюбленець сербського народу Степан Кничанин, герой повстання 1848-1849 рр. проти угорців, комендант сербських військ.

Наступного року "Зоря Галицька" скупіша на відомості про слов'янську культуру; маємо лише дві інформації. Читачі розділу "всячина" /№ 5/ знайомилися з уривками статті "О русинах", яку друкували "Югословенске новине" із Загреба, а в № 35 містився фольклорний твір, байка "Молода і стара кітка" у перекладі зі сербської Івана Здерковського.

З 1853 р. "Зоря Галицька" дещо змінює тематику. Зменшується огляд політичних подій, натомість з'являються твори літератур-ні та історичні; газета все більше набирає белетристичного харак-теру. Вже з перших номерів газети бачимо, що зацікавлення слов'ян-ськими культурами зростає, особливо багато публікацій стосується історії та культури Чорногорії / № 2,13/. У № - 25-28 читачеві пропонувалася анонімна повість з часів боротьби сербів із тур-ками - "Змії Нотяїський" чеського письменника Прокопа Хохолоуше-ка. Про наступне видання "Історії сербів, написаної останнім

деспотом /володарем/ сербським князем Дрієм Бранковичем" повідомляла своїх читачів "Зоря Галицька" в № 30. Починаючи з № 31 і до № 34 на сторінках газети друкувалася "Коротка історія літератури всіх слов'янських наріч".

Дух слов'янщини відчутний і на сторінках наступного річника "Зорі Галицької", в якому знаходимо зразки сербського та хорватського фольклору, новини літературного життя обох народів. У № I-6 друкувалася повість "Болгарин" з нового сербського життя, йшлося про перекладацьку діяльність хорватського письменника Г.Тернського та серба М.Раичича, популяризатора європейських літератур, подвигницьку діяльність боснійського культурного діяча Франьа Ђкича, збирача зразків народної творчості у Боснії та Герцеговіні. В № I7 опублікований переклад хорватської пісні "Слези півця", виконаний ученим-філологом Богданом Дідицьким, відповідальним редактором газети та її постійним дописувачем. Варто звернути увагу на ще одну велику публікацію "Зорі Галицької" /№ 30 за 1854 р./ - "Про Видов день у сербів", у якій розтлумачувалася назва "Видов день", котра увійшла у сербський фольклор і літературу. "Видов день" - день печалі й скорботи, найнещасніший день в історії Сербії /оїй на Косовому полі/.

З 40-х номерів часопису на його сторінках все частіше з'являється прізвище Северина Шеховича. Через хворобу Б.Дідицького він обійняв посаду редактора "Зорі Галицької", а як дописувач газети опублікував свій переклад двох сербських віршів - "Юність" і "Чего ти более желаш До..." /№ 41/, позначивши їх криптонімом С.Г.Ш.

З 1856 р. "Зоря Галицька" дістає підзаголовок "письмо, посвященное литературе і забаве". Це уточнення визначило подальший характер, тематику і настрої публікацій. Майже не зустрічаємо на сторінках газети відомостей про політичні події у світі чи в краї. Сторінки часопису заповнили літературні проблеми і твори розважального характеру, хоча низка публікацій варта окремої уваги. Наприклад, у № 9-II розповідалося про тогочасний побут Чорногорії, її історію, у № II йшлося про діяльність Людевита Галя, реформатора хорватського правопису і літературної мови. У № II-16 друкувалася хорватська народна повість "Добре тому, кому Бог кумом" у перекладі Миколи Гуцула. Цим твором і завершувалися публікації про сербів і хорватів на сторінках "Зорі Галицької".

Єдину згадку інформативного характеру про слов'янську культуру знаходимо на сторінках тижневика "Пчола", присвяченого народ-

ній словесності. Так, з № 8 за 1849 р. дізнаємося про "книгу пана Ковальського "Відомість о черногорском народі или Монтенегринцах". Розділ із книжки був використаний для ознайомлення галицьких читачів із черногорським народом, а також володарем Чорногорії Петром Петровичем П. У вступі, зокрема, зазначалося: "в даний час слов'янство звертає на себе всесвітню увагу, а ми потрохи починаєм знайомитись зі своїми одноплемениками..." /с.115/. У статті згадувався відомий князь Іван Черноєвич, знаний в народі як Іван-бегей, а також владика черногорський Данило. У заключенні /с. 13/ йшлося про намір п.Ковальського "дати історію того краю", з іншими народами слов'янськими звичати ті народи, про які мало знають у світі.

Цінні відомості щодо нашої теми знаходимо на сторінках "Галичо-руського вісника", газети для українців Галичини, котра виходила у Львові /1849-1850/. Проте більшість цих публікацій скоріше пізнавального, ніж наукового характеру. У розділі "Політичні новини" часто згадувалося про Хорватію, Сербію, Воеводину та події, що розгорталися навколо цих країн. Майже в кожному номері вісника подавалися коротенькі інформації про політичне життя у цих слов'янських країнах. Щодо новинок літературного та культурного життя сербів і хорватів на сторінках вісника, вони не були такими змістовними, як у газеті "Зоря Галицька", однак чітко відтворювали хронологію певних подій у науковому та культурному житті слов'янських народів тих часів.

Уже в одному із перших номерів /у липні 1849 р./ газета видрукувала інформацію про запрошення Івана Мажуранича* до Відня для укладання загальнослов'янської православної термінології. У № 13 повідомлялося про перше засідання комісії у справах вироблення юридично-політичної термінології для австрійських слов'ян. У ній були українець, професор Яків Головацький зі Львова, серб Вук Караджич, хорват Іван Мажуранич, словенець Миклошич. Уже в № 47 того ж року розповідалося про завершення цієї роботи /"комісія, що була скликана у Відні для складання правничо-політичної термінології, вже близька до завершення цієї праці"/.

Дуже цікавою була інформація про народного героя Стефана Петровича Кничанина, сміливість, чесність і доброта якого вибликали повагу і любов народу /№ 45/. Кничанин, відправлений у

* Іван Мажуранич /1814-1890/ - великий хорватський поет-романтик що репрезентує хорватську поезію середини XIX ст., автор поеми "Смерть Смаїл-аги Ченгица".

вигнання Милошем Обреновичем, часто виступав героєм нових сербських пісень.

З лютого 1850 р. "Галичо-руський вісник" змінив свою назву на "Вісник" /для русинів австрійської держави/. Водночас помінявся і редактор: ним став І. Головацький, відомий упорядкувальним "Вінка русинам на обчинки". "Вісник" 1850 р. багатий інформацією пізнавального характеру /у галузі культури сербів і хорватів/. Зокрема, у цікавій розвідці "Побратимство у сербів" з розділу "Всячина" /№ 27/ йшлося про давній звичай слов'ян брататися з чужими людьми, котрий на середину XIX ст. зберігся лише у сербів, метканців Боснії, Герцеговіни та Чорногорії. Свого часу побратимство було характерне для болгарів, українців /запорізьких козаків/. Як зазначалось у статті, побратимство здійснювалось у день Івана Хрестителя молодими людьми у віці 17-19 років.

Дуже важливий етап у дослідженні згадок про слов'ян на сторінках галицької преси пов'язаний з ім'ям австрійського вченого, словенця за походженням доктора Франца Міклошича, праці якого, за словами І. Франка, "становлять епоху в науковому пізнанні всіх мов слов'янських". У № 40 розповідається про намір цього вченого-славіста "скласти історію слов'янського православ'я, використовуючи джерела всіх слов'янських народів. Цєю великою справою він прислужиться розширенню знань про Слов'янщину" /с. 160/. Йшлося також про слов'янський рукопис X чи XI ст., поданий доктором Міклошичем на розгляд Академії наук; вчений пропонував видати "цю цінну для слов'янського світу книжку" /№ 56/.

Неодноразово на сторінках "Вісника" згадувалося ім'я Вука Караджича, відомого популяризатора і дослідника сербського фольклору, члена-кореспондента Географічного товариства у Санкт-Петербурзі та Берлінської Академії наук; наукові праці вченого про сербські народні прислів'я та історію, мову і звичаї сербів були знані в Росії і дістали високу оцінку в наукових колах. Окремі повідомлення, що з'являлися на сторінках "Вісника" про створення у Загребі Товариства хорватських вчених-патріотів для прославлення південнослов'янської історії чи про вихід перших номерів "Новини српске" у Белграді за редагуванням письменника Милоша Поповича, свідчили про те, що між Галичиною, Сербією і Хорватією були тісні творчі контакти. Найменша подія літературного чи культурного життя цих країн обов'язково висвітлювалася на сторінках галицької преси.

Наступний річник "Вісника" /1851 р./ став чи не останнім випуском, сторінки якого рясно пересіяні новинами з Сербії та Хорватії. У перших номерах "Вісник" надрукував цікаву інформацію про мовну ситуацію у сербів та хорватів до 1848 р.; у № 22 знаходимо докладний список народностей Австрії, зокрема, детально описано хорватську та сербську гілки. Багата інформація про "Матиці" в Австрії пропонувалася в № 31; а в № 62 розповідалося про ті журнали для слов"ян, які виходили в Австрії. Публікації про сербів та хорватів на сторінках "Вісника" у 1851 р. завершуються низкою розвідок, інформацій і згадок про Петра Негоша, чорногорського владика /його смерть викликала великий резонанс у галицькій пресі/. У наступні роки, незважаючи на те що газета все більше зосереджувалася на внутрішньополітичних проблемах австрійської держави, на сторінках "Вісника" знаходимо низку цікавих матеріалів про життя, історію та культуру сербів і хорватів, наукові досягнення їхніх вчених.

Інтерес до сербського та хорватського народів, їхньої культури і фольклору виявляють також публікації "Вечерниць" - українського громадсько-літературного часопису-тижневика ліберального напрямку, що виходив у Львові в 1862-1863 рр. Дуже цінна інформація містилась у № 3 /про видавничу справу слов"янських народів/; у № 9 було надруковане повідомлення про "пресу, яка виходить у сербів та хорватів року 1863". Часто "Вечерниці" інформували своїх читачів про стан друкування у Сербії та Хорватії літературних творів, що надійшли з України. Зокрема, писалося, що літературний сербський часопис "Даница" помістив "добрий переклад оповідання Марка Вовчка "Одарка", багатого на прислів"я, приказки, фольклорні образи" /№ II/.

У № 12-13 "Вечерниці" видрукували статтю "О Косовім полі", запозичену з журналу "Освет" /історія битви, поведінка сербів і жертвний вчинок одного із сербських князів Милоша Обилича, який убив султана Мурада у його наметі/. Незважаючи на героїчну боротьбу сербів, османська армія перемогла об"єднані сербські війська. Та навіть у супереч трагічному фіналі битви на Косовому полі, стаття завершувалася оптимістичними нотами: сербський народ пам"ятає своїх героїв, оспівує у піснях славу роду Неманичів та героїзм царя Лазаря.

Отже, українська галицька преса тих років загалом об"єктивно висвітлювала ту чи іншу проблематику, пов"язану з літературним і

культурним життям південнослов"янських народів. На початковому етапі /преса кінця 40-х років XIX ст./ з"являлися публікації, невеличкі замітки-інформації про історію і тогочасне політичне становище Сербії та Хорватії. Пізніші матеріали /1851-1857/ характеризуються ґрунтовністю, більшою науковістю. Матеріал поступово втрачає свій інформативний характер, набуває рис наукового викладу. Часто одна стаття стосується різних аспектів культури, в ній можуть подаватися розвідки з фольклору, літератури та мистецтва, причому публікації торкаються не лише окремого народу /сербів чи хорватів/, а й розповідають про взаємини народів слов"янського світу.

Стаття надійшла до редколегії 30.10.92

Сергій Ткачов

Тернопільський педагогічний інститут

РОЛЬ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ФАКТОРІВ
В УТВОРЕННІ СЛІВ ІЗ ЗАПОЗИЧЕНИМ КОМПОНЕНТОМ
У СЕРБОХОРВАТСЬКІЙ МОВІ

Для сербохорватської мови, як і всіх слов"янських мов, характерні афіксальні способи словотворення. Однак поряд із ними продуктивно застосовується словоскладання, властиве всім частинам мови, але найбільш - іменникам. Кількість утворень зростає за рахунок введення до системи словотворення сербохорватської мови компонентів запозичених композит, які досі не дістали у сербохорватистиці однозначної дефініції.

Посередниками в проникненні іноземних слів у літературну мову здебільшого виступають соціальні діалекти. Вони чуйно реагують на інтернаціоналізацію деяких сфер людської діяльності. Ці суспільні явища приводять до інтернаціоналізації мовних засобів, що їх виражають. Сербохорватську мову "сучасна музика, електроніка та комп"ютеризація заливають... новими термінами та цілим потоком схожих слів, перед якими зараз відчиняють і вікна, і двері... Різні соціальні діалекти, також сприяють такому стану у мові..." [6, с.205]. Хоча переважають слова, запозичені зі світових мов, активно розвивається процес проникнення німецьких

слів. Це пояснюється рядом екстралінгвістичних чинників, пов'язаних із соціально-економічними особливостями розвитку Югославії. Тривала зустрічна міграція югославських робітників у ФРН та німецькомовних туристів під час літнього відпочинку на курорти Югославії створює сприятливу ситуацію для мовного контакту.

Німецькій мові, для якої властиве словоскладання у різноманітних формах, притаманні утворення типу "іменник-атрибут + іменник, що визначається". Відсутність у німецькій граматиці чіткого статусу конструкцій із внутрішнім предметно-відносним зв'язком між компонентами [II] призводить до відхилення у графічному оформленні таких мовних одиниць. Подібне явище спостерігаємо також в англійській, російській та інших мовах.

Хоча процес запозичення слів переважно відбувається в усному контексті й має відбивати фонетичні закони мови-рецептора [I4], але знайомство з формою передачі на письмі в мові-рецепієнті призводить до відхилень при написанні запозичень у мові рецепторі: суперфінал, супергенератор; микро-филм, микропроцесор; евро-сцена, евроракета; видео-камера, видеорекордер.

Графічна трансформація позначається на характері граматичного засвоєння запозичень сербохорватською мовою. У зв'язку з цим постають і широко дискутуються питання культури мовлення та орфографії, бо "мова живчається й із преси, передусім із періодичної, оскільки кількість її читачів найбільша, та й мова її наближена до повсякденної комунікації". Але ця "мова дуже бідна та з різноманітними помилками". Тому "у пресі, а також у спеціальних виданнях звертають увагу на помилки в мові, стилі та правописі, які дуже часто з'являються на сторінках наших газет і журналів" / 6, с.180-181 /. Напр.: "Борбаи се против тржишта и капитала, добили смо антикапитал: губици у нашим банками... Анти-капитал нас није довео до комунизма, већ до инфлације" [2].

Запозичення розглядається як один із способів словотворення. Слово, котре потрапляє до системи мови-рецептора, починає підкорятися внутрішнім законам цієї мови. На першому етапі засвоєння іномовне слово в I/ зовсім незрозумілим і потребує пояснення: "После узалудног тражень а заштите од "ра зефирера" /водича групе/ Ева-Марија се после недељу дана о свом трошку вратила кући"; 2/ подається у сполученні з сербохорватським еквівалентом: "...А истовремено се јављ а илегални андерграунд филм"; 3/ його значення вгадується за одним із компонентів, більш значимим носієві

мови-рецептора, або через пояснення синонімом: "Флопи-диск, тац-није микродрајв, има пречник од свега три и по инча /мане од девет сантиметара/, али на нјега може стане чак четириста килобајта програма" [2]. Наведені приклади назвемо засвоєнням першого порядку, коли соціальні явища виступають як прискорюючі або гальмуючі чинники разом із факторами внутрішнього розвитку мови.

З'ясування компонентів змісту з опорою на поширення графічного варіанта слова в ході засвоєння іншомовного композита є, на наш погляд [14], однією з основних причин невизначеності статусу його частин - морфема /лексема/. Фіксуються варіанти написання разом, окремо та через риску слів навіть із елементами: електро-, мини-, микро-, нон-, пост-, пред-, преудо-, які є словотворчими морфемами, оскільки у сербохорватській мові немає таких лексем: електро-струка, електромашиноградња ; мини-відеоигра, мини-линија, микро-привредне структуре, микрофилм.

За своїми функціональними можливостями до слів першого порядку засвоєння наближаються елементи, з якими можливі гібридні утворення, тобто другий елемент є власне сербохорватський, напр.: блиц-напад; диско-простор, диско-вече, хит-книга, хит-пиде. Такий ступінь проникнення запозичень розглядається нами як засвоєння другого порядку. Компоненти гібридних утворень можуть виступати лексемами та входити до системи словозміни: диско, дискоа, дискоу... Гібридні новоутворення властиві всім слов'янським мовам, але ступінь їхньої активності та продуктивності різний. Дослідники цих питань висувають задачу уточнення набору запозичених складників, які поєднуються зі слов'янськими основами. "При цьому дуже важливо спиратися на дані, отримані внаслідок експерпції різноманітних за жанром та стилем текстів, бо матеріал, що фіксується тлумачними словниками окремих слов'янських мов і відповідними словниками іншомовних слів, як правило, є далеко не повним" [9, с.194]. Критику такого роду щодо словників сербохорватської мови можна знайти у праці М.Сурдучки [12]. На нашу думку, вже минув час, коли лінгвістичні проблеми розв'язуються та винчаються на матеріалі словників.

Приклади, які ми наводимо в тексті, взяті з преси, але необхідно пам'ятати, "що письмо вторинне. Нема й не може бути на письмі слів, які б не промовлялися. Якщо слово готується для даного контексту та потрапляє до нього перед тим не виголошене, все одно воно проголошується в думках перш ніж записується" [13, с.58]. Тому дослідження будь-якого мовного факту розпочи-

нається з вивчення реальних мовних утворень. У цьому процесі важливу роль відіграють інтонація, акцентуація, мовна ситуація, соціальні настанови учасників комунікативного акту тощо. Виникають труднощі у визначенні одиниць членування мовлення. Традиційно виділяється триада: морфема /слово/ словосполучення. Характеризуючи композит, необхідно враховувати, що він "являє собою поєднання /мінімально/ двох лексем в одну, але він залишається й поєднанням двох лексем, зберігаючи подільність на компоненти, які співвідносяться як знакові компоненти за звуковим складом та в семантичному плані з самостійними лексемами. Форма їх поєднання забезпечує виявлення певних відношень за змістом між ними" [7, с.47]. Коли композит потрапляє до мови-рецептора, він підкоряється її внутрішнім законам, частково втрачаючи при цьому семантичні відношення між складниками. Складні слова, де зв'язок між компонентами розкривається як підрядний, тобто де один із складників уточнює, конкретизує значення другого, мають певні синтаксичні зв'язки. Однак наявність такого зв'язку не дає підстав вважати складні слова словосполученнями [1]. Проблема співвідношення складного слова та словосполучення має у сербохорватистиці свою традицію, і ми розглянемо її далі.

Задучення явид слотовірної морфології дає змогу дослідити утворення, що розглядаються як одиниці мовлення окремо від їх графічного оформлення. Морфологічні процеси при словотворенні вказують на морфемний шов за допомогою паузи, якісної зміни звуків, перенесення наголосу тощо. Тому при мовленні гібридні утворення типу: камп-приколица, фолк-сазвежда, де на стику двох компонентів утворюється група приголосних, отримують підсилення семантичного компонентного ділення цим фонетичним явищем. На відміну від них утворення типу: видео-рекордер, кино-клуб, де кінцеве -о першого компонента виступає в ролі інтерфікса, вимовляються без будь-яких фонетичних труднощів. Однак наявність у мові лексем "видео", "кино" впливає на акцентуальне оформлення утворення. Воно має окремий наголос на кожному складнику. Мовні одиниці, що мають два наголоси, визначаються у сербохорватській граматиці як "напівскладні". Це явище - результат дії турецьких запозичень, що впливали на розвиток сербохорватської мови. М.Стеванович свого часу відзначив, що хоча такі утворення призвичаюються у мові, все ж таки їй більш притаманні словосполучення, які складаються з окремих слів. Кожне з них

зберігає своє значення [10]. Зараз спостерігається наступна за силою впливу хвиля запозичень: англійських /американських/, німецьких. Однак при визначенні їхнього статусу югославські лінгвісти залишаються на позиціях традиційної описової граматики. Так, Я. Михайлович [5] зупинився лише на перерахуванні утворень з елементом "видео", констатує при цьому декілька варіантів написання. В одному випадку "видео" розглядається як самостійне слово, в другому – як "детермінативна частина складних термінів". Оскільки це дослідження початківця, не були враховані методи нових напрямів мовознавства, які дають ключ до пояснення подібних явищ. Залучення даних із психо- та соціолінгвістики, словотвірної морфології дають підстави вважати запозичені елементи, що мають характер незмінюваних присубстантивних визначень у період засвоєння другого порядку, напівафіксами. Словотворення за допомогою напівафіксів не можна вважати просто перехідним ступенем від словоскладання до афіксації, бо воно набуває все більш стійкого характеру в сучасній сербохорватській мові та має ряд особливостей. Для того щоб перетворитися в афікс, слово мусить передусім активно вживатися з постійним значенням як перший або другий компонент композита. Важливе значення має поширення його в мові представниками різних соціальних груп. Серед загальної структурної моделі повинні виділятися словотвірно-семантичні категорії з одним загальним складником: об'єкти відпочинку – викенд-плац, викенд-насель е; атрибути гірськолижного спорту – ски-школа, ски-аутобус, ски-бар, ски-лифт.

При засвоєнні третього порядку, коли запозичений компонент, незважаючи на його певне смислове значення, досяг достатнього ступеня словотворчого узагальнення й не має самостійного вживання, він набуває статусу афікса [15; 16], напр.: авіокомпанія, авіо-снімак; електроопрема, електрострука.

Мова розвивається, удосконалюючись для задоволення комунікативних потреб, які змінюються /залежно від суспільних явищ/. Останні порушують системну рівновагу мови. Рівновага компенсується або на тому ж самому рівні, або на інших мовних рівнях. Динаміка таких процесів може бути зрозуміла та розкрита лише з відривом від традиційної описової граматики, яка склалася на мовному матеріалі XIX ст. Специфікою сучасного розвитку сербохорватської мови є зміщення опори з територіальних на соціальні діалекти, вплив ситових мов. Соціальні фактори впливають на мовні явища посеред-

ньо - порушенням системної рівноваги мови. Те, що після Вукової реформи мова зорієнтована на живий народний вплив, а в правописі закладений фонетичний принцип, призводить до того, що у сербохорватській мові відбувається постійне зіткнення граматичних традицій, котрі формуються зі змінами під впливом соціального розвитку.

Розглянуті питання стосуються всіх слов'янських мов і є частиною проблем співвідношення літературної мови та соціальних діалектів.

1. Блумфилд Л. Язык. М., 1963. 2. Борба. Београд, 1965. 3. Вортничук Е.Н., Василенко И.В., Пастушенко Л.П. Словообразование в современном английском языке. К., 1958. 4. Иль устроена политика. Београд, 1964-1965. 5. Михайлович Ја. Термин видео // наш језик. Београд, 1985. № 6. 6. Остојић Б. Један поглед на језик наш свагдашњи // Гласник. Титоград, 1982. № 4. 7. Павлов В.М. Понятие лексема и проблема отношений синтаксиса и словообразования. Л., 1985. 8. Полуаффиксация в терминологии и литературной норме. Владивосток, 1986. 9. Смирнов П.Н., Стрелкова З.Н. К сопоставительному изучению гибридных словосложений в современных славянских языках // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. М., 1987. 10. Стевановић М. Савремени српскохрватски језик. Београд, 1981. 11. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. М., 1953. 12. Сурдучки М. Процес усвајања и стандардизације енглеских позајмленица у српскохрватском // Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд, 1981. № 10. 13. Торопцев И.С. Словообразовательная модель. Воронеж, 1980. 14. Ткачов С.В. Из історії функціонування форманта (h)ана в сербохорватській мові // Пробл. слов'янознавства. Львів, 1986. Вип. 33. 15. Тртова Г.П. Деякі аспекти вивчення інтернаціональних суфіксів у сербохорватській мові // Пробл. слов'янознавства. 1986. Вип. 25. 16. Тртова Г.П. Про критерії виділення інтернаціональних суфіксів/іменників сербохорватської мови // Пробл. слов'янознавства. 1986. Вип. 33.

Стаття надійшла до редколегії 17.04.89

Любов Федик
Львівський університет
ВАРІАНТНІСТЬ РОДУ ІМЕННИКІВ
У ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Загальновідомо, що на відміну від іменників - назв істот, для яких категорія роду у слов'янських мовах має свою семантичну характеристику, приналежність назв неістот до чоловічого, жіночого чи середнього роду є умовною, її неможливо пояснити з точки зору семантики. Поділ назв неістот на іменники чоловічого, жіночого та середнього роду в слов'янських мовах, зокрема у чеській, визначається лише системою відмінкових закінчень /конкретний іменник належить до певного типу відмінювання/ та синтаксичними факторами. Останнє виявляється в узгодженні з атрибутом та предикатом /пор.: krásný den - krásná noc - krásné ráno; den je krásný - noc je krásná - ráno je krásné; nastal den - nastala noc - nastalo ráno/.

Основною, базовою формою, що представляє парадигму, тип відмінювання конкретного іменника, зокрема назв неістот, є форма називного відмінка однини. Але закінчення називного відмінка однини не завжди є однозначним у плані вираження граматичного роду, тому у ряді випадків існує коливання між двома родами і тим самим між двома системами відмінкових закінчень. Йдеться насамперед про іменники - назви неістот з нульовою флексією у називному відмінку однини. Переважна більшість іменників вказаного типу у сучасній чеській мові зберігає приналежність до одного з родів, наприклад чоловічого: popel, zpěv, neřost, kříž, kož, míc ; жіночого: koupel, podešev, radost, tramvaj, krádež, rozkož, žluč. Разом з тим ряд іменників - назв неістот існує у чеській мові у вигляді родових дублетів. Це власне чеські іменники, а також слова іношомовного походження: kučel, obkroč, příroj, sroj, ústroj, troubel, hřidel, svízel; kopist, rez, příčel, kotrč, trnož; teč, pastiš, sprej, trolej; change /жіночий та чоловічий рід/, zmeč /чоловічий, рідше жіночий рід/, preatíž, přístěl /жіночий, рідше чоловічий рід/.

У деяких іменників - назв неістот родові варіанти виражені вже самою формою називного відмінка однини. Наприклад, власне чеські слова: šmár - šmára, odžilek - odžilka, řadek - řádka,

úponek - úponka, vlýsek - vlýska, podnesek - podneska, trocha, troška-trošekслова іншомовного походження: batik - batika, tamarind - tamarinda, asteroid - asteroida, klips - klips(n)a, brambor - brambora, kedluben - kedlubna, dladiola - gladiol, rozmarýna - rozmarýn, šála - šál, sonanta - sonant, fazole - fazol.

Можливі типи родових варіантів іменників цим не вичерпуються. Зустрічаються також назви неістот, що вживаються у чоловічому та середньому роді /pondělek - pondělí, úterek - úterý, barok - baroko/, жіночому та середньому родах/náruč - náručí/ тощо. Однак переважають іменники, що коливаються між чоловічим та жіночим родом, тому саме на цих випадках ми зосередимо свою увагу.

Явище варіантності граматичного роду іменників не нове для чеської мови, воно супроводжує її на різних етапах розвитку. Так, в "Історичній граматиці чеської мови" Я.Гебауера знайдемо перелік родових дублетів, зафіксованих ще у давніх пам'ятках чеського письменства [2, с.126-132]. Тут подано різні за семантикою та звуковим видом форм називного відмінка однини загальні іменники - конкретні /назви місця, рослин, страв, знарядь і т.ін./ та абстрактні, серед яких переважають назви неістот, що коливаються між чоловічим та жіночим родами: faleš, koráb, krádež, křeč, lůč, lúpez, moč, obruč, oděv, pleš, pohřeb, střed, zbroj, zvěř; koblih - koohlina, obloh - obloha, palm - palma, sír - síra; hůšč - hůšče, pušč - púšče, skryš - skryše, vůš - vůše.

Незначною кількістю представлені іменники, що вживались у чоловічому та середньому родах. Це насамперед назви частин людського тіла. Вони виразно відрізняються звуковим видом форми називного відмінка однини: břuch - břucho, hlezen - hlezeno, úd - údo та ін.

Подібною щодо семантики є й група іменників, котрі у старочеській мові вживались у жіночому та середньому родах: játra - játro, ledvina - ledvino, lytka - lýtko, žebra, žebra - žebro, žebro

Кількість родових варіантів іменників у різні періоди розвитку чеської мови не залишалась незмінною. Про це свідчить, зокрема, зіставлення даних нормативних видань - правил чеського правопису та тлумачних словників. При цьому, мабуть, треба враховувати той факт, що різні нормативні видання неоднаково відбивають об'єктивну дійсність.

Порівняно з Правилами чеського правопису 1941 р. у шкільному виданні Правил правопису 1958 та 1974 рр. родові варіанти іменників подані значно ширше. Так, до форм чоловічого роду іменників *hříděl, chrast, ozim, prestiž, příčel, výstoj* додана форма жіночого роду, і навпаки – поряд з формами жіночого роду іменників *kolomaz, oranže, stěžeje, štuka, varianta* зафіксовані форми чоловічого роду *kolomaz, oranž, stězej, štuka štuk, varianta variant*. Пор. також деякі інші зміни граматичного роду іменників, напр.: *bérec* сер.р. *bérec* сер.р. // *bérec* чол. р., *kanoe* жін.р. *kanoe* жін. та сер. р., *písmeno* сер. р. *písmeno* сер. р. // *písmena* жін.р., *smítko* сер.р. *smítka* жін.р. *smítko* сер.р.

Крім цього, родові дублети представлені також іменниками, що взагалі відсутні у словниковій частині попередніх видань Правил чеського правопису. Сюди належать іменники *okuj, rž, rouge, ručej, vroj, šalmaj, troje* /жін. та чол. рід/.

Автори "Словника літературної чеської мови для школи та громадськості" ССЧ, беручи до уваги динаміку розвитку відміни іменників, деяко обмежили кількість родових варіантів іменників порівняно зі згаганими нормативними виданнями. Так, лише у формі жіночого роду подані тут іменники *čapel, rž, moč, kolomaz, okuj(e), výstroj*; чоловічого роду – іменник *ozim*. Однак словник допускає вживання форм чоловічого та жіночого родів для іменників *příroj, skreč, smech*.

Виникнення та існування родових варіантів власне чеських іменників та слів іншомовного походження зумовлене різними причинами. Щодо власне чеських слів, то родові дублети властиві насамперед іменникам, що рідко вживаються у буденному мовленні.

Деяко складнішою є ситуація із запозиченнями. Тут діє цілий ряд факторів. При проникненні слова іншомовного походження до чеської мови може зберігатися рід мови-оригіналу. Мабуть, так можна пояснити появу у чеській мові іменника чоловічого роду *šál* "шарф, кашне" /з англійського *shawl* чи німецького *der Schal*/. Саме у такому вигляді фіксують цей іменник видання Правил чеського правопису 1902, 1910, 1921, 1924 рр. З часом первісна форма чоловічого роду *šál* була витіснена формою жіночого роду *šála* /пор. Правила 1941, 1958, 1974 рр., PS, SSJČ, SSČ, що у тому ж значенні вживається й досі: *pánská šála, sportovní šála, kapuce se šalou, vlněná šyla* (SSČ); "*Chvílemi si přikládal na tváře šalu...*" (CVZ, 1980)/.

У значенні "шаль", "широка смуга тканини як складова частина одягу для прикраси або тепла" кодифікованою нормою допускається сьогодні вживання форм жіночого та чоловічого родів: *šála* та *šál* хоча форма чоловічого роду дещо переважає: *černý krájkový šál*, přehodila si přes záda šál (i šálu) (SSČ), dlouhý pletený šál.

При остаточному родовому оформленні слів іншомовного походження у чеській мові важливу роль відіграють можливі синоніми або видові слова власне чеського походження. Очевидно, появу форми *huacinta* /жін. р./ поряд зі старшим *huacint* /чол. р./ можна пояснити впливом видового слова *květina* /жін. р./; форму *klips(а)* /жін. р./ поряд із *klips* /чол. р./ – впливом чеського синоніма *paučnice* /жін. р./ . Мабуть, і збереження родових варіантів *gladiola* /жін. р./, *gladiol* /чол. р./ зумовлене наявністю видового слова *květina* /жін. р./ та синоніма *mečík* /чол. р./ . Синонім власне чеського походження може впливати і на переоцінку родових форм, пор.: *sonant* чол. р. – *sonanta* жін. р. (PS) *sonanta* жін. р. *sonant* чол. р. (SSJČ) – *hláska*. Так само можна, напевно, пояснити перевагу у мовній практиці однієї з родових форм – наприклад, у випадку вже вказаних варіантів *šála* – *šál* /Р.Брабцова пояснює перевагу форми чоловічого роду *šál* у значенні "шаль" впливом іменника чоловічого роду *pléd* / I, с.39 /; втрату одного з варіантів, зокрема, форми чоловічого роду у іменників *šalmaj* "дудочка, сопілка" /пор. *příst'ala* жін. р./, *šalvěj* "шавлія" /пор. *rostlina*, *bylina* жін. р./, *trofej* "трофей, приз" /пор. *kořist*, *sepa* жін. р./, *gůž* "губна помада" /пор. *rtěnka* жін. р./, а також назви кольорів, фарб *čern*, *modř* жін. р./, *tuš* "туш, маженок" /пр. *barva*, *krešbajin*. р./.

Доля родових варіантів складається по-різному. Найчастіше йдеться про перевагу одного із варіантів і поступове обмеження вживання та перехід у розряд застарілих граматичних засобів іншого, аж до повної втрати останнього. Саме так розвивались іменники чоловічого роду *brloh*, *hadr*, *loruch*, *lusk*, *záhušenek*, *plevel*, *ozim*, *chrást*; *atak*, *komponent*, *korektiv*, *hybrid*, *štuk*, *bronz*, *cypriš*, *ganč*, *konvoj*, *terč* та жіночого роду *zkratka*, *ohlávka*, *rozpiska*, *poklona*, *výražka*, *čepel*, *moč*, *obruč*, *peřej*, *podešev*, *výstroj*, *ocel*, *mosaz*, *obuv*; *ažura*, *fontána*, *kravata*, *nasála*, *majolika*, *plastelína*, *vazelína* та ін.

Щодо іменників *hřídel*, *aroj*, *příroj*, *trošej*, *srpej*, то тут йдеться лише про певну перевагу однієї з родових форм, що може бути зумовлене різними причинами. Наприклад, іменник *hřídel* вживається у формі як чоловічого, так і жіночого родів: *zalomený*

hřidel - zalomená hřidel "колінчастий вал". Донедавна у технічній літературі переважали форми чоловічого роду, однак останнім часом форми жіночого роду щораз активніше проникають і в галузь техніки: metoda vybrušování nové hřídele... (HS, 1988); ...průtokový systém mazání ložisek kardánové hřídele (HS, 1988). Активізація жіночого роду у даного іменника виявляється і в похідному від hřidel - hřidelík. Незважаючи на те що сучасні нормативні видання подають як єдино можливу літературну норму форму hřidelík /чол. р./, у мовній практиці щораз частіше зустрічається варіант hřidelka /жін. р./. Очевидно, важко заперечувати, що і форма жіночого роду hřidelka у сучасній чеській мові теж є літературною.

Перевага форм чоловічого роду у іменника *арреј* пов'язана із втратою одного із значень цієї лексеми. Запозичений з англійської мови, іменник *арреј* первісно був обмежений щодо свого вживання. Він використовувався лише в області медицини на позначення дії /"пульверизація"/, пульверизатора для ліків /наприклад, у стоматології чи у хірургії/ та рідини для пульверизації. При вживанні цього іменника у значенні дії надавалась перевага формам жіночого роду. Сьогодні, коли це слово використовується майже виключно у конкретному значенні - "пульверизатор", "рідина для пульверизації" у сучасній чеській мові виразно переважають форми чоловічого роду.

Нерідко окремі формальні засоби закріплюються за конкретним значенням слова. Ця семантична диференціація часто знаходить відображення і в кодифікації. У нашому випадку це стосується вже згаданих варіантів *šála - šál*, а також *brambor* /чол. р./ - *brambora* /жін. р./, *fazole* /жін. р./ - *fazol* /чол. р./, *kedluben* /чол. р./ - *kedlubna* /жін. р./ та ін.

Так, для іменника *brambor*, вжитого у значенні "рослина" як ботанічний термін, в одиниці властиві форми чоловічого роду: "*Brambor je bylina vytrvalá...*"; "...*hlízy bramboru bývají kulovité...*" [I, с. 37]. У значенні "бульба рослини, картоплина" у мовній практиці, згідно з кодифікованою нормою, вживаються форми як чоловічого, так і жіночого родів, напр.: "*Δ tak jsem jenom sědel, brambor v ruce...*" (Přib., s.131); "*Přegan mu nabídl bramboru, kterou právě vytáhl z popela...*" (HS, 1982); "...*a přitom si též vzal bramboru*" (HS, 1982); "*Už škrábu poslední brambor bramboru*".

Крім цього, форми чоловічого роду вживаються в орудному відмінку одиниці та множини у назвах страв, в меню: *přírodní veršový řízek s vařeným bramborem*, "*hovězí pečeně s bramborem*"; "*Podá-*

vame s vařenými brambory" (HS, 1980); "Podáváme s dušenou zeleninou a opečenými brambory" (HS, 1982).

У множині загалом переважають форми жіночого роду: *bez brambor*, в *bramborách*, *s bramborami*; "Z různých planých odrůd byl vykřížen nový druh brambor..." (HS, 1978); "... třídění sadkových brambor" (RP, 1973); "...já hned k bramborám, hned k zrcadlu..." (Kolár., s.53); "...jsem dítě, které si pochutnává na bramborách..." (Kolár., s.213); "...podělkovala na řepě a na bramborách" (Matěj., s.155).

У переносному значенні теж переважають форми жіночого роду: "Nos má jako bramboru", "neohrabaný jako brambora".

Відповідно до варіантів *brambor* - *brambora* вживаються і здрібнілі варіанти *brambůrek* - *brambůrka*, однак у кухарській термінології у значенні "смажений картопляний кружечок", мабуть, під впливом синонімів *plátek*, *hranolek* /чол. р./, форма чоловічого роду набуває переваги над жіночим родом.

З родових варіантів *fazole* - *fazol*, без сумніву, переважають форми жіночого роду, насамперед у значенні "рослина" та "боби, плоди": *sázet*, *pěstovat fazole*; *vařit*, *jíst fazole*; *fazole na kyselo*; "Rostliny tohoto druhu... obsahují tolik bílkovin, jako fazole" (HS, 1978); "Bílé fazole namočíme a druhý den uvaříme do měkka" (HS, 1978); "Nové odrůdy keřičkových fazolí..." (RP, 1969); "...při pěstování vyšších odrůd rajčat nebo fazolí..." (HS, 1982). Як ботанічні терміни, що позначають різні сорти цієї рослини, використовуються форми чоловічого роду: *fazol obecný*, *měsíční*, *šarlatový* [4, с.63-64; 5, с. 182], хоча у ССР ці родові варіанти подані без жодної семантичної диференціації.

Подібним чином різняться родові форми варіантів *kedlubna* - /чол. р./ - *kedlubna* /жін. р./ "кольрабі", однак межа між цими формами не є настільки виразною, як це було у випадку *fazole* - *fazol*. Пор. кількісні співвідношення родових форм, встановлені нами при анкетуванні: *Kedlubnam kedlubnám dej aspoň půl konve vody.* /41 - чол. р., 82 - жін. р./; *Půl toho kedlubnu//té kedlubny jsem musela vyhodit.* /41 - чол. р., 74 - жін. р./; *Zbylo tam trochu dušených kedlubní//kedluben* /37 - чол. р., 82 - жін. р./.

Результати наших спостережень дають змогу дещо продовжити перелік родових варіантів даного типу. Їдеться про випадки семантичної диференціації родових форм, досі не зафіксованих нормативними джерелами, напр.: *rozmarýna* /жін. р./ - *rozmarýn* /чол. р./.

Форма жіночого роду переважає як ботаничний термін (*rozmarýna lékařská*) та назва рослини, куща /за окном *rozmarýna*, *snítka rozmarýnu v knoflíkové dírcce*). У значенні "коріння, спеція, прянощі, приправа" надається перевага формам чоловічого роду: *arů-řež na rozmarýnu*.

Кількість родових дублетів у чеській мові постійно змінюється, основним джерелом поповнення є слова іншомовного походження, що активно проникають до чеської мови. Невиразність родової приналежності у формі називного відмінка однини спричиняється до появи родових дублетів серед запозичень навіть тоді, коли нормативні видання узаконують форму лише одного роду. Це стосується, наприклад, іменників *sendvič*, *ešej*, які згідно з кодифікованою нормою повинні би вживатися лише у формі чоловічого роду: *čerstvý sendvič*, *rozoručodný novu ešej*.

Однак у мовній практиці зустрічаємо і форми жіночого роду: *čerstvá sendvič*, *žádat čerstvou sendvič*, *doporučovat novou ešej*. Можливо, з часом і ці родові варіанти стануть кодифікованою нормою.

Відсутність у словниках рекомендацій щодо граматичних особливостей слів іншомовного походження або й самих лексем, що порівняно недавно проникли у чеську мову, теж може стати причиною появи у мовній практиці варіантних родових форм, напр.: "*Siferník se stane displejí*" /жін. р./; "*Naměření hodnoty ukazuje číslicový displej*" /чол. р./ /NS, 1982/.

Явище варіантності роду іменників у чеській мові представлене значно більшою кількістю випадків. Ми мали на меті вказати на основні типи родових варіантів, деякі причини їх виникнення у мові та тенденції розвитку.

Список скорочень

CVZ - Co vás zajímá? 1980.

HS - Haló sobota. 1978, 1982, 1988.

Kolár. - K o l á r o v á J. Náš malý, maličký svět. Praha, 1977.

Latěj. - M a t ě j k a J. Náš dědek Jozef. Praha, 1973.

Přib. - P ř i b s k ý V. Vzplanutí. Praha, 1974.

PS - Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1935-1957.

RP - Rudé právo. 1969, 1973.

SSČ - Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, 1978.

SSJČ - Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1960-1971.
Šverm. - Švermovák, 1966.

1. B r a b c o v á R. Kolísání rodu podstatných jmen // Filologické studie VII. Praha, 1976. 2. G e b a u e r J. Historická mluvnice jazyka českého. Skladba. Praha, 1929. D.4.
3. H r u š k o v á Z. Fazol, fazole i jiné... // Jazykový koutek Čs. rozhlasu. III. výb. Praha, 1959. S.181-184. 4. H r u š k o v á Z. Fazol, nebo fazole? // Naše řeč. 1958. N 1-2. S.63-64.
5. Mluvnice češtiny. Tvarosloví. Praha, 1986. D.2.

Стаття надійшла до редакції 15.03.89

В"ячеслав Андел
Львівський університет
АД"ЕКТИВІЗАЦІЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ
У ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Дієприкметники почали вживатись у мовній практиці досить пізно. Слов"янська мова дописемного періоду засобами свого словникового фонду забезпечувала потреби номінації для тих, ще слабо розвинутих, виробничих процесів та небагатого духовного киття. Ця доба характеризувалася й простотою гіпотаксичних та паратаксичних конструкцій. Мабуть, не набули активного значення конструкції, зокрема, з дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами. Позначення дій, станів, властивостей, якостей забезпечувалося успадкованими лексичними засобами з непохідними /первісними/ основами дієслів та прикметників.

Проте вже у надрах праслов"янської мови зарисувалися потреби в нових лексичних засобах на означення якості, властивості. Приблизно в той час набули словотворчої активності форманти -ание, -ение, -тие для творення абстрактних назв дії на базі форм пасивного дієприкметника від похідних і непохідних дієслів. Чала продуктивність зворотного словотвору абстрактних назв дії, перед тим панівна, бо спиралася лише на основи непохідних дієслів, обмежених за кількістю.

Про поглиблення згаданих вище процесів свідчать факти зі старослов"янської мови. Тут виразно фіксується невичерпно у майбутньому джерело для морфологічних та словотворчих процесів - форма дієприкметників. Шляхом трансформації в іменники та прикмет-

ники вони забезпечували постійний попит мовної практики у таких назвах.

Відправною словотворчою структурою, на ґрунті якої збагачувалися частини мови – іменник і прикметник, виявилася форма дієприкметника на -н-, -т-, -д- /ранен-, открыт-, зрел-; ранение, открытие, раненый, открытый, зрелый/.

Як бачимо, в полі зору дослідження є ті типи дієприкметників, які трансформуються в іменники та підлягають ад"ективізації.

З ходом еволюції синтаксичні конструкції зазнали помітних змін, розвинулися, збагатилися новими зворотами з введенням писемності у слов"ян. Значну роль відіграли переклади з класичних /грецької та латинської/ мов. Вони виразно випереджували можливості слов"янських мов у галузі лексики та синтаксису. В пошуках адекватних класичним мовам слів та словосполучень зверталися до нових лексичних одиниць та синтаксичних конструкцій, виникали відповідні засоби вираження. В окремих типах підрядних речень почали вживатися пасивні або активні дієприкметники. В кожній такій структурі поряд з дієслівним значенням вирисовувалося і прикметникове, яке внаслідок еволюційних змін стало панівним і зумовило джерело атрибутивних назв.

У перекладених з грецької мови старослов"янських богослужбових текстах активні і пасивні форми дієприкметників стають необхідним елементом вираження. Напр.: "Носаште, ослаблена жилами; егда отставленъ бѣхѣ"; "Написати вѣсѣ вѣселенѣхѣ"; "Сѣ Маріе хѣ обрѣченѣхѣ емоу женохѣ" [9, с.265, 267]. Про ступінь апробованості таких структур мовною практикою свідчить факт розширення їхніх морфологічних та семантичних меж: ад"ективізація обрѣченѣхѣ та субстантивація вѣселенѣхѣ.

Після виникнення і дальшого розвитку окремих слов"янських мов практика використання дієприкметників, а також процеси їх ад"ективізації розширюються. Ці процеси притаманні й чеській мові протягом усього її історичного розвитку.

Предметом нашого дослідження є дієприкметники з формантами -п-, -т- -л-, які виявлять тенденції до повної ад"ективізації /включно зі ступенями порівняння/.

У сучасній чеській мові дієприкметники з формантами -п-, -т-, -л- виступають лише у формах називного і знахідного відмінків обох чисел та зрідка у давальному однини. У сучасній українській та російській мовах пасивні дієприкметники на -н- /-ни-/ , -т-, -д- мають членні форми і відмінюються за зразками прикмет-

ників. В українській мові дієприкметники від прикметників від-різняються орфографічними ознаками: у формах дієприкметників наголос падає на перший склад: учений, печений, варений, товчений, солений, а у формах прикметників – на другий склад: учений, пече-ний [2, с.412].

У навчальній літературі дієприкметник дефінується як дієслів-на форма, що означає дію або стан, приписувані особі або предмету як їх ознака /виявляється у часі/. Форми дієприкметника ще при-таманна досить чітко виражена категорія часу, виду і стану, а вияв динаміки дії визначається відношенням до семантики основи дієсло-ва. Ці граматичні категорії відносять дієприкметник до форм д з- слова [4, с.205; I, с.187; 2, с.409].

Поряд з первісними морфологічними ознаками та синтаксичними функціями дієприкметники поступово набувають нових якостей. У них нівелюються дієслівні ознаки /категорія часу, виду, стану/, чітко виявляються ознаки якості, властивості, характерні для прикметни-ка. Нова трансформована структура втілюється у членну форму. Вона означає постійну нединамічну ознаку і відмінюється за зразком повних прикметників.

Зрештою, у сучасних українській та російській мовах граматич-ні якості дієприкметника не відрізняються від прикметника, цього відповідає дефініція сучасних авторів: "Дієприкметник має всі граматичні ознаки прикметника без будь-яких обмежень" [3, с.20; 4, с.65]. У чеській мові межа між формами прикметників і діє-прикметників чіткіша: а/ дієприкметники виступають лише у формах називного та знахідного відмінків обох чисел і рідко – давального однини /чоловічий рід/: *mladý, starý, trvalý*, в/ у синтаксичній функ-ції дієприкметники відіграють роль складного присудка: *to auto je zavřeno*.

У ході еволюції поряд з морфологічними та синтаксичними озна-ками, притаманними аналізованим типам дієприкметників, виникають риси, якими визначаються членні прикметники: 1/ оформляються повним закінченням з довготою голосного закінчення: *mladý, starý, zavřeno*; 2/ відмінювання здійснюється за зразком прикметника *mladý*; 3/ може виступати у функції складного присуд-ка: *mladý byl zavřeno*; 4/ може виконувати функцію означення: *mladý byl zavřeno*; 5/ підлягає субстантивації: *mladý, zavřeno*.

denŕ, padlŕ; 6/ виступає у функції підмета: učenŕ Œetl;
 7/ виступає у функції предмета: vidŕli jame učenŕno; 8/ творить
 ступені порівняння: zkuŕenŕ - zkuŕenŕjŕŕ, trvalŕ - trvalejŕŕ,
 nadutŕ - nadutŕjŕŕ; 9/ є формою для творення прислівників:
 pŕirozennŕ, nebbale, dojatŕ; 10/ є словотворчою основою деривації
 абстрактних назв якості: vzneŕŕnost, setrvalost, nadutost.

Таким чином, постійно поповнюється прогалина у лексичних за-
 собах мови на означення нових властивостей і якостей, чого вже
 неспроможні здійснити первісні непохідні структури типу: довгий,
 милий, здоровий, старий, сухий, ясний, тихий, веселий.

Факти трансформації дієприкметників в категорію прикметників
 до-статньо фіксуються в текстах старочеської мови /починаючи від
 XIV ст./. Наслідки таких трансформацій засвідчуються в морфологіч-
 них формах та синтаксичних функціях: 1/ ад"ективізовані дієприкмет-
 ники у функції підмета: učenŕ hnanŕ byli preŕ [II, т.2, с.171];
 2/ у функції означення: od Œbana z hlŕny sŕepenŕno. [10, с.334],
 blahoslavenŕ tŕŕlo, [10, с.281]; 3/ у функції складного присудка:
 aby byla svoboda provolŕna, [II, т.2, с.171]; vaŕe jasnost
 zpravena jest skrze poselstvie [II, т.2, с.175]; 4/ у функції
 предмета [II, т.2, с.176]; 5/ у формі субстантивованого прикмет-
 ника: poddanŕ, zaručenŕ. [8]; 6/ у формах ступенювання: kteŕŕ
 ŕdovŕ ŕŕu pourozenŕ tŕŕ [II, т.2, с.17]; 7/ є основою для тво-
 рення прислівників: z nŕhoŕ pojdŕrozdŕlenŕ [10, с.197].

Процес ад"ективізації дієприкметників завершується утворен-
 ням форм ступенів порівняння. Проте далеко не всі ад"ективізова-
 ні дієприкметники мають таку можливість. Наші спостереження дають
 змогу дійти попередніх висновків і в загальному видіачити типи
 аналізованих лексичних одиниць, від яких можуть бути утворені
 ступені порівняння. У використаній нами науковій літературі лише
 певною мірою порушується питання ад"ективізації дієприкметників.

У великій масі аналізованих нами ад"ективізованих дієприк-
 метників за семантикою виділяються три групи з потенціальними
 якостями бути відправними основами для творення форм ступенюван-
 ня. Перша група характеризується прямим непереносним значенням.
 Ці ад"ективізовані дієприкметники означають ослаблені за динамі-
 кою процеси, що переходять в значення стану особи, предмета,
 явища, напр.: vzneŕenŕ, neomezenŕ, nehradanŕ, neotesanŕ, otcvŕenŕ,
 poučenŕ, kazatŕ. До другої групи можна віднести ад"ек-
 тивізовані дієприкметники, у вихідних основах яких закладане

значення фізично здійсненої дії. Вони вживаються з конкретним і переносним значенням, напр.: *vzpevený, neomezený, neohrabaný, neotevaný, otevířený, povyšený, mžganý, zablacený*. До третьої групи належать ад"ективізовані дієприкметники, утворені від основ дієслів на означення конкретної, фізично здійсненої дії. Вони вживаються з прямим не-переносним значенням: *vyracený, uprosený, rozlehlý, obrostlý, zsinalý, vzdutý, zarytý, zavatý*.

Так шляхом трансформації з невичерпних резервів дієслівних основ у формі дієприкметника після морфологічних оформлень та семантичного наповнення виникає новий запас для поповнення і семантичного збагачення прикметника. Внаслідок морфологічних та семантичних змін дієслівна форма – дієприкметник-позбавляється граматичних категорій, притаманних дієслову, і набуває атрибутивних якостей, властивих прикметнику. Порівняно зі східнослов"янськими мовами дієприкметник у сучасній чеській мові зберігає архаїчну форму, відрізняється від прикметника морфологічною будовою та обмеженістю у творенні відмінкових форм. Найвищим показником ад"ективізації дієприкметника, є його здатність творити ступені порівняння. Наголос не відіграє смислорозрізняючої ролі, бо він постійний. Процес ад"ективізації нових дієприкметників у чеській мові триває.

І. В и н о г р а д о в В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. М., 1947. 2. І в ч е н к о М.П. Сучасна українська літературна мова. К., 1960. 3. К у ч е р е н к о І.К. Граматична характеристика дієприкметника та його місце в системі частин мови // Мовознавство. 1974. № 4. 4. Русская грамматика. Т.І. М., 1980. 5. Сучасна українська літературна мова. К., 1969. 6. Mluvnice češtiny. Tvarosloví. Praha, 1986. 7. Morfológia slovenského jazyka. Bratislava, 1966. 8. Slovník spisovné češtiny. Praha, 1978. Stanislav J. Bejny slovenského jazyka. Texty. Bratislava, 1957. 10. Výbor z české literatury od počátku po dobu husovu. Praha, 1957. 11. Výbor z české literatury' husitské doby. Praha, 1963.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.89

Світлана Парфьонова
Львівський університет

МОРФОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ УТВОРЕННЯ
НАЙМЕНУВАНЬ ІНСТРУМЕНТІВ* у ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ
СЕРЕДИНИ XVII—СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Дослідження способів утворення найменувань інструментів проведено у рамках тематичних груп /ТГ/ "машини", "прилади", "деталі". Важливе місце в утворенні вказаних найменувань посідає морфологічний спосіб. Слова аналізованих тематичних груп – переважно похідні. Найбільш активним є суфіксальний спосіб, з суфіксом як словотворчим елементом. До найбільш продуктивних у творенні досліджуваних найменувань інструментів належать форманти: =ka, =ek, =ik, менш продуктивні =ica, =nia, =acz, =dło, в одиничних випадках вживаються форманти =ec, =ak, =esic, =ywa, =odo, =ał.

Багатозначний у сучасній польській мові формант =ka у спеціальній лексиці вказаного вище періоду є передусім носієм значення "пристрій" (tkuska) і "деталь" (zasówka), рідше "місце" (zsurka) та ін. Його загальна продуктивність також позначилась на науково-технічній термінології досліджуваних тематичних груп. Формант =ka (=eska, =ówka, =aska, =ewka, =eńka, =iczka, =yka) частіше сполучується з основами іменників жіночого роду, рідше – з дієслівними основами. З його допомогою утворюються іменники жіночого роду. Нерідко =ka надає значення зменшеності, у такому випадку він позначає "невелику за розміром, маленьку деталь": ranewka (ranew), sewka (sewa), szalka (szala), szyjka (szyja), sztabka (sztaba), rurka (ruga), kolbka (kolba), linka (lina) /ТГ "деталі"/. Однак є слова з формантом =ka, але без характеру зменшеності: flaszka, siatka, rączka, kieszka, strzałka, podkłaska, listewka та ін. /ТГ "деталі"/, grzyżka, butelka, piłka /ТГ "прилади"/. Ці найменування можна скоріше зарахувати до семантичного способу утворення.

Із значенням "маленька деталь" вживаються також варіанти форманта =ka, =eska: niteczka (nitka), buteleczka (butelka), gałecz-

© Парфьонова С., 1993

* Термін "інструмент" розуміємо в широкому сенсі, якому у більшості лінгвістичних праць відповідає *nomina instrumenti*.

ka(gałka), łopateczka(łopatka), miseczka(miska); =iczka: miedniczka (miednica), tabliczka(tablica); =ułka: deszczułka(deszka).

Необхідно зазначити, що формант =eczka зустрічається у спеціальній лексиці передусім із значенням "дуже маленький об'єкт", але в дослідженій нами науковій літературі з таким значенням є лише кілька прикладів: ruruczka (rurka, rura), kolbuczka (kolbka, kolba) banieczka (bania, bania), flaszeczka (flaszka, flasza), skrzy-
neczka (skrzynia, skrzynka) /ТГ "детали"/.

Інші варіанти форманта =ka не зберігають значення зменшеності. Так, формант =ówka утворює найменування деталей, характеризуваних за їхнім зв'язком з будь-яким іншим об'єктом, напр.: młagówka (młaga) /ТГ "прилади"/, wiatrówka (wiatr) /ТГ "детали"/ та ін. або з дією: wskazówka (wskazywać), wirówka (wirować) тощо /ТГ "детали"/, sikawka /ТГ "машин"/; =aczka: gibaczka, sobaczka /ТГ "детали"/.

Формант =ek (=eczek) з основами іменників також виступає у значенні зменшеності, утворюючи іменники чоловічого роду головним чином в ТГ "детали", рідко інших ТГ, напр.: bloczek (blok), szorzek (szor), drążek (drąg), kijek (kij), ciężarek (ciężar), kołek (kół), sznurzek (sznur), żańcuszek (żańcuch), wałek (wał), zegar та ін. Подібно до форманта =ka який утворює іменники жіночого роду без значення зменшеності, =ek також не має цього значення в окремих іменниках чоловічого роду, напр.: młunek /ТГ "прилади"/; młud /ТГ "машини"/; żurawek /ТГ "детали"/; żuraw /ТГ "машини"/. У таких випадках найменування з суфіксом =ek і без нього співвідносяться з різними об'єктами /входять в різні ТГ/. В інших випадках іменники з суфіксом =ek не мають нейтральної пари і самі виступають у ролі нейтральних, напр.: języczek, środek, odcinek, dziobek, kurek, korek, policzek, rogodek, kruszek та ін. А формант =eczek з =ek у своєму складі сполучується з основами іменників чоловічого роду, в одниничних випадках надає їм значення "дуже маленька деталь", напр.: szoraszek (szorzek, szor), stołeczek (stołek, stół).

Продуктивний формант =ik (=nik, =ownik) застосовувався у спеціальній лексиці того періоду головним чином для позначення "особи" (górnik), "місця" (bieżnik), "інструмента" (lontownik) тощо. У науковій літературі середини XVIII-середини XIX ст. суфікс

=ik (=nik, =ownik, =osznik, =alnik) активно використовувався при утворенні найменувань інструментів від основ іменників і дієслова /іменники чоловічого роду/. Правда, частіше виступав його варіант =nik: silnik, szkodnik, zaszerpnik, łącznik, walnik, wietrznik, przeziernik /ГГ "деталі"/, kodzinnik, przenośnik /ГГ "прилади"/, dźwignik /ГГ "машини"/; =ownik: celownik, krzyżownik, skazownik /ГГ "деталі"/; =osznik: koresznik, poprzesznik /ГГ "деталі"/; =alnik: zbieralnik, zgęszczalnik /ГГ "деталі"/. У декількох випадках суфікс =ik вживається із значенням зменшеності: pręcik (pręt), sztyfcik (sztyft), trybik (tryb) /ГГ "деталі"/.

При утворенні іменників чоловічого роду використовується формант =uk (=uszuk) із значенням зменшеності, який також сполучується з основами іменників чоловічого роду: walczuk (walec), haczyk (hak), hamulczyk (hamulec), kowczyk (kosz) /ГГ "деталі"/.

Для утворення найменувань інструментів із значенням зменшеності використовується формант =ko. Поєднуючись з основами іменників середнього роду, він утворює іменники середнього роду: kółko (koło), kolanko (kolano), naczynko (naczynie), uszko (ucho), wiaderko (wiadro), wieczko (wieko), zwierciadełko (zwierciadło) та ін. /ГГ "деталі"/.

Формант =ica (=nica), незважаючи на загальну продуктивність, використовувався у спеціальній лексиці того часу набагато рідше, ніж попередні. Сфера його номінації обмежена переважно значенням "інструмента" (kątownica) та іноді "місця" (rudnica). Він сполучується з основами іменників, а його варіант =nica - з дієслівними, або іменними: pętlica (pętla), głowica (głowa), iglica (igła); łącznica (łączność), ładownica (ładować), pętlica та ін. /ГГ "деталі"/; ładownica (ładować) /ГГ "машини"/; celownica (celować) /ГГ "прилади"/.

Формант =nia найбільш продуктивний у спеціальній лексиці того періоду із значенням "місця" (kołowrotnia), зрідка - "інструмента" (sięgnia). І все ж ці нечисленні випадки поширення форманта =nia у спеціальній лексиці із значенням "інструмент" вплинули на його вживання при утворенні науково-технічної термінології середини XVIII-середини XIX ст., зокрема, у віддієслівних і відіменних утвореннях dźwignia, silnia, równia /ГГ "машини"/, objętnia, sworznia, waźnia. /ГГ "деталі"/.

Формант =asz утворює іменники від основ перехідних дієслів недоконаного виду. Продуктивний у спеціальній лексиці того часу із значенням "особи" і "інструмента", він у науковій літературі поклав початок ряду науково-технічних термінів, головним чином у ТГ "деталі": *posierasz* (*posierać*), *ostrzozasz* (*ostrzegać*), *poskracasz* (*poskracać*), *wahasz* (*wahać*), *miarkowasz* (*miarkować*), *oziebiaasz* (*oziebiać*), *rozstraniasz* (*rozstraniąć*).

Форманти =idko, =adko сполучуються, як правило, з основами дієслів, утворюючи іменники середнього роду. Випадки їх використання нечисленні, напр.: *dzwonidko* (*dzwonić*), *mieszadko* (*mieszać*), *stawidko* (*stawić*), *szukadko* (*szukać*), *wahadko* (*wahać*), *wieszadko* (*wieszać*) /ТГ "деталі"/.

До одиничних належать і найменування з формантом =ec: *hamlec*, *latawlec*, *wieniec* /ТГ "деталі"/; =ak: *deptak*, *wiatrak* /ТГ "машини"/, *plywak* /ТГ "прилади"/; =esie: *zawiesie* /ТГ "деталі"/; =al: *liniak* /ТГ "прилади"/; =ywa: *pokrywa* /ТГ "деталі"/; =ono: *dzwono*, *wrzeciono* /ТГ "деталі"/; =ciel: *przewodziciel* /ТГ "деталі"/.

На тлі матеріальної суфіксальної деривації, хоча й меншою мірою, діє утворення найменувань інструментів за допомогою нульових суфіксів. Заслуговує на увагу морфологічне явище скорочення твірних дієслівних основ, напр.: *zatrzym* (*zatrzymać*), *otwór* (*otworzyć*), *oddech* (*oddychać*), *następ* (*nastąpić*), *zatrzym*/ТГ "деталі"/, *przrzęd* (*przrzędzić*) /ТГ "прилади"/ тощо. Наведені іменники чоловічого роду виступають з нульовим суфіксом і нульовою флексією, а друга група – іменники жіночого роду з нульовим суфіксом і флексією -a, напр.: *ciąga* (*ciągnąć*), *podpora* (*podpierać*), *podstawa* (*podstawiać*), *pokrywa* (*pokrywać*) /ТГ "деталі"/, *próbna* (*próbować*), *tyka* (*tykać*) /ТГ "прилади"/ та ін.

Багато найменувань інструментів у досліджених тематичних групах виникло внаслідок складання основ. З'явилися терміни, здатні трансформуватися у словосполучення, складені з двох повнозначних слів. З їхніх основ в процесі словоутворення виникали складні, з термінологічним значенням. Основа складних слів може конструюватися: 1/ з основ дієслова та іменника: *wodorzbiór* (*zbierać wodę*), *parozbiór* (*zbierać parę*), *solankozbiór* (*zbierać solankę*), *powietrzozbiór* (*zbierać powietrze*) /ТГ "деталі"/; 2/ з двох іменних основ. Тут привертає увагу наступна особливість складних слів даної групи. Для словосполучень польської

мови, складених з іменника і прикметника, характерна постпозиція прикметника: waga równa, sznur graniany. Коли з такого словосполучення утворюється складне слово, порядок чергування автоматично змінюється, внаслідок чого основа складного слова буде розпочинатися з колишньої основи прикметника: równowaga, graniasznur; 3/ з двох іменників: śródwaga (środek wagi), półkole (połowa koła), powietrzokrąg (krąg powietrza) /ТТ "деталі"/; 4/ з основ числівника та іменника: trzykrążek (trzy krążki), czworookrążek (czworo krążków) /ТТ "машини"/.

Складення основ поширилося у спеціальній лексиці польської мови під впливом калькування іноземних складних слів або словосполучення, напр.: linotarcza < нім. Seilscheibe, międzywał < нім. Zwischenwelle. З аналізованих нами ТТ у цьому плані воно особливо помітне в ТТ "прилади", тоді як в ТТ "деталі" і "машини" цей процес розвивався порівняно слабо. Так, перекладаються польською мовою численні іншомовні терміни, інтернаціоналізми, введені в польські наукові тексти, складні запозичені слова з опорним компонентом =metr: dasometr, tachometr, udometr та ін. Причому на польському ґрунті паралельно використовуються кальки і власні утворення з польськими відповідниками: =miar і =mierz, які без визначеної закономірності включені до складних слів при перекладі, напр.: hygrometr - wilgośmiar - wilgośmierz; gęstomierz, elektromierz, kątomiar, powietrzomiar.

Опорний компонент =skop передається на польському ґрунті двома варіантами компонентів: =widz, =wid (teleskop - dalekowiedz - dalekowied), або навіть трьома: =widz, =wid, =widło (mikroskop - drobnowiedz - drobnowied - drobnowiedło). Але для всіх інших запозичень з компонентом =skop у дослідженій науковій літературі перекладів немає: elektroskop, hygroskop, termoskop.

Стаття надійшла до редакції 15.04.89

Володимир Чорній
Львівський університет
БОЛГАРІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Вступні зауваги. У ХХ ст. Болгарія вступила, маючи за собою понад 20 років власної державності. За цей порівняно короткий відтинок часу вдалося зробити чимало для подолання важкої спадщини, що дісталася від майже 500-літнього османського панування. Позитивні зміни відчувалися в усіх сферах життя. Завдяки наполегливій праці народу і системі державного протекціонізму почавилася економіка, зросли темпи індустріалізації країни, розширилася мережа шосейних доріг і залізниць, удосконалювалися засоби зв'язку. Болгарські товари долали тісні рамки балканського ринку і пробивалися на широкий європейський економічний простір. Порівняно з іншими балканськими країнами Болгарія досягла високого освітнього стандарту. Сформувалася національна Академія наук. Доволі активним і різноманітним стало громадсько-культурне життя.

Менш оптимістичною була картина політичного розвитку, який не відзначався стабільністю. Процес перегрупування політичних сил, що розпочався ще у другій половині 80-х років ХІХ ст., дуже затягнувся і не відзначався послідовністю. Їхні взаємини з монархією були невиразними і заплутаними, і це ускладнювало розв'язання як внутрі-, так і зовнішньополітичних завдань. Слабкість політичних партій давала змогу князеві Фердинанду, граючи на суперечностях різних угруповань, а іноді й штучно роздуваючи їх, утверджувати "особистий режим", при якому права монарха значно перевищували повноваження, надані йому Конституцією. Внаслідок цього посилювалися антидемократичні тенденції у політичному житті країни.

У зовнішньополітичному плані для Болгарії і надалі залишалися нерозв'язаними два головних завдання: здобуття повного державного суверенітету /номінально Болгарське князівство вважалось васалом турецького султана/ і завершення об'єднання болгарських земель, що перебували під гнобленням Османської імперії. Виходячи з цих пріоритетів, формували свою зовнішню політику всі болгарські уряди цього періоду незалежно від їхньої політичної приналежності.

© Чорній В., 1993

Внутріполітичні процеси. Після відставки у січні 1899 р. "народняцького" уряду К.Стоїлова за короткий час змінилося декілька кабінетів, аж поки у грудні 1901 р. до влади не прийшла Прогресивно-ліберальна партія. Новий уряд, очолюваний С.Даневим, вживав заходів для лібералізації політичного життя. Були зроблені певні кроки, спрямовані на стабілізацію державно-адміністративних структур шляхом підведення під них правової бази.

Однак діяльність "прогресивно-ліберального" уряду не задовольняла князя Фердинанда, і тому він у травні 1903 р. усунув його, а новий кабінет сформував з представників Народно-ліберальної /стамболовістської/ партії. Цим самим у країні був встановлений так званий другий стамболовістський режим. Незважаючи на зміни у складі кабінету міністрів і самих прем'єрів, він проіснував до початку 1908 р. Новий режим прагнув всіляко розширити ділові стосунки із Заходом, а його внутрішня політика була спрямована на створення максимально сприятливих умов для економічного розвитку країни. Зміни і доповнення, внесені 1905 р. до Закону про заохочення місцевої індустрії, митний союз зі Сербією, торговельні угоди з європейськими державами та інші заходи сприяли розвиткові вітчизняної промисловості та розширенню економічних зв'язків Болгарії з Європою.

Складні зовнішньополітичні завдання, що стояли перед Болгарією, вимагали кількісного зростання, реорганізації та переозброєння армії. Починаючи з 1903 р. уряд з цією метою виділяв щорічно 30 % державного бюджету. Завдяки вжитим заходам болгарська армія стала однією з найбільш боєздатних серед армій балканських країн.

Економічна та військова політика вимагала великих коштів, покрити які уряд намагався переважно за рахунок підвищення податків. У 1903-1907 рр. непрямі податки зросли вдвічі, а прибуток державного бюджету - у 2,5 рази. Податкова політика, а також зловживання "радославовістів", що прибрали до своїх рук високі державні посади і використовували їх для власного збагачення, викликали незадоволення широких верств населення.

Щоб не допустити масових виступів, уряд видав ряд законів, спрямованих на обмеження демократичних прав і свобод. З цією ж метою непомірно розширювався поліцейсько-бюрократичний апарат, за допомогою якого чинилися політичні репресії. Прийшовши до влади завдяки князеві Фердинанду, уряд Народно-ліберальної партії

не міг перешкоджати поступовому зміцненню "особистого режиму" князя. Наслідком цього було загострення напруженості в країні, котре намагалися використати у своїх інтересах різні суспільні сили.

Політичний спектр Болгарії на початку ХХ ст. урізноманіт- нився. Крім Народної, Демократичної, Соціал-демократичної і трьох ліберальних /Ліберальної - "радославовістів", Народно-лібераль- ної - "стамболовістів" і Прогресивно-ліберальної/ партій, що сформувалися у другій половині 80-90-х років ХІХ ст., на почат- ку ХХ ст. виникли нові партії. Насамперед розширився конгломерат ліберальних партій. У 1904 р. від "радославовістів" відокремила- ся нова генерація політиків на чолі з Д.Тончевим, які проголо- сили створення Молодоліберальної партії. Програмні засади цієї малочисельної, четвертої за рахунком, ліберальної партії практич- но нічим не відрізнялися від "материнської", тобто Ліберальної партії "радославовістів". Загалом ліберальні партії, за винятком Прогресивно-ліберальної, не відповідали політичним засадам лібералізму, що утвердилися у цивілізованих країнах світу. Виник- нувши внаслідок фракційного розколу в старій Ліберальній партії, "радославовісти", "стамболовісти", а тепер уже і "тончевісти" були нечисленними групами політиків, що використовували лібераль- ні гасла як засіб боротьби за владу. І лише Прогресивно-лібераль- на партія мала на меті здійснити демократизацію суспільного життя Болгарії.

Ще у 1901 р. у лавах Демократичної партії сформувалося ради- кальне крило молодих демократів, очолюване Н.Цановим і Т.Г.Влай- ковим, які 1905 р. заснували Радикально-демократичну партію. Вона складалася переважно з інтелігенції, котра вимагала демокра- тичних реформ і виступала проти утвердження "особистого режиму" князя Фердинанда. Але скільки-небудь значного впливу в суспіль- стві ця партія не мала.

Поступово все більшої ваги набула Болгарська землеробська народна спілка /БЗНС/, котра на Ш з'їзді у 1901 р. перетворилась у політичну організацію. Приймавши 1905 р. розроблену її лідером А.Стамболійським програму, в основу якої була покладена станова теорія*, БЗНС стала, по суті, селянською політичною партією, хоч, неоднорідна за своїм складом, загалом залишалася лівим демократичною силою.

* Теорія протиставлення селянства всім іншим суспільним станам.

На крайньому лівому відтинку політичного спектру знаходилися соціал-демократи. У 1903 р. серед них відбувся розкол. Внаслідок цього виникли дві нечисленні самостійні партії - Болгарська робітнича соціал-демократична партія /широких соціалістів/, очолювана Я.Сакизовим, що дотримувалася реформізму і в основному парламентських методів боротьби, і Болгарська робітнича соціал-демократична партія /тісних соціалістів/ /БРСДП т.с./ на чолі з Д.Благосвим, котра дотримувалася марксистської теорії класової боротьби і являла собою вкрай радикальну силу.

Розкол серед соціал-демократів знайшов своє віддзеркалення у профспілковому русі. Створена у 1904 р. Загальна професійна робітнича спілка перебувала під впливом тісних соціалістів. Натомість професійні спілки державних службовців - учителів, залізничників, працівників зв'язку та інших - тяжили до широких соціалістів.

Загострення соціальної напруги, спричинене різким підвищенням податків і пограбуванням державної скарбниці урядовцями, а також відгомін першої російської революції призвели до масових виступів у Болгарії. Так, улітку 1906 р. з ініціативи тісних соціалістів відбувся страйк гірників Перніка, який тривав 35 днів. Уряд змушений був піти на поступки і задовольнити вимоги страйкарів, а саме: скоротити тривалість робочого дня, підвищити заробітну плату і дати дозвіл на створення професійних об'єднань.

У грудні 1906 р. розпочався страйк залізничників, котрий тривав до січня 1907 р. Широки соціалісти - ініціатор цієї акції - мали намір використати її як засіб політичного тиску на уряд. Але на відміну від гірників залізничники зазнали поразки. У період страйку стався інцидент, який призвів до ще більшого загострення ситуації. У ході церемонії, пов'язаних з відкриттям Національного театру, 3 січня 1907 р. група студентів освистала в центрі Софії князя Фердинанда, справедливо вбачаючи в ньому опору непопулярного режиму. У відповідь уряд вдався до арештів. Інтернував багатьох учасників цієї акції. Чимало студентів були терміново покликані на військову службу. Коли ж університетська професура почала протестувати проти сваволі уряду, університет було закрито, а професори звільнені з роботи. Водночас були заборонені деякі професійні спілки та обмежене право на страйк. Уряд намагався силою придушити будь-які вияви незадоволення.

Але зтриматися при владі "стамболовістам" таки не вдалося.

Незадоволення більшості населення їхнім режимом використали опозиційні партії /народна, прогресивно-ліберальна, демократична, радикальна та широкі соціалісти/. Наприкінці 1906 р. вони створили так званий патріотичний блок. Під його тиском "стамболовістський" уряд змушений був піти у відставку, і в січні 1908 р. був сформований однопартійний кабінет "демократів" на чолі з А.Малиновим. Спроби лідерів інших опозиційних партій домогтися створення коаліційного уряду не увінчалися успіхом. Князь Фердинанд волів мати справу з однією партією.

Щоб пом'якшити внутріполітичну напругу, новий уряд скасував запроваджені "стамболовістами" надзвичайні заходи. Було відновлено на роботі професорів, повернулися до навчання виключені студенти Софійського університету. З боку уряду прозвучала претензійна заява про те, що "в Болгарії розпочинається період справжньої демократії". Насправді Демократична партія та сформований нею кабінет, як і попередній уряд, не чинили перешкод зміцненню "особистого режиму" князя. Депутати від цієї партії у Народних зборах відстоювали ідею консолідації всіх патріотичних сил навколо корони, нібито тільки "сильна рука" монарха спроможна гарантувати країні політичну стабільність.

Зовнішньополітична орієнтація. Проголошення незалежності.
Особливістю зовнішньополітичного курсу Болгарії на початку ХХ ст. була часта зміна орієнтирів. За дуже короткий час перебування при владі "прогресивних лібералів" їхня зовнішня політика була цілком зорієнтована на Росію. Але оскільки Росія не виявила бажання підтримати Болгарію в її прагненні розв'язати питання об'єднання болгарських земель, що перебували під владою Туреччини, і остаточно позбутися залежності від неї, то з приходом до влади "стамболовістів" відбулася повна переорієнтація на Німеччину та Австро-Угорщину. Натомість кабінет "народників" Малинова, що прийшов на зміну "стамболовістам", повернув кермо знову в бік Росії та її союзників - Англії та Франції, розраховуючи на їхню допомогу у розв'язанні злгоденних зовнішньополітичних завдань.

Щодо Туреччини, то всі без винятку болгарські політики прекрасно розуміли, що рано чи пізно конфлікт з нею неминучий і тому готувалися до війни. Зі зміцненням болгарської держави і посиленням національно-визвольного руху в Македонії та адріанопільській Фракії все більш актуальним ставало завдання здобуття Болгарією повної незалежності та об'єднання болгарських земель, що

залишалися під владою Османської імперії. Наближенню розв'язки болгаро-турецького протистояння сприяла молодотурецька революція. У липні 1908 р. турецькі офіцери, що належали до комітету "Єднання і прогрес" /молодотурецька партія/, підняли повстання проти султана Абдул Хаміда, вимагаючи демократичного оновлення /конституційного управління, парламентського режиму і радикальних реформ/ в ім'я збереження цілісності імперії. Султан змушений був погодитися на відновлення конституції 1876 р.

Однак молодотурецькі сили, що утвердилися внаслідок революції, не могли домогтися політичної стабільності в країні. Міжнародне становище Туреччини ускладнилося. Невизначеність внутрішньої ситуації насторожувала європейські держави щодо нової турецької влади. Все це створювало сприятливу ситуацію для проголошення незалежності Болгарії. Зразу ж після молодотурецького перевороту болгарська дипломатія почала з'ясовувати позицію урядів європейських держав. Однак Лондон, Париж, Берлін і Санкт-Петербург зайняли очікувальну позицію. І лише Відень, куди напівконфіденційно прибув князь Фердинанд, позитивно поставився до болгарських намірів. Та це й не дивно, бо Австро-Угорщина якраз готувалася до анексії Боснії та Герцеговіни і проголошення Болгарією незалежності створювало бажаний прецедент щодо порушення умов Берлінського трактату.

Повернувшись з Відня і заручившись підтримкою особисто Франца-Йосифа, Фердинанд 22 серпня 1908 р. проголосив у м. Тирново незалежність Болгарії, а Тирновський митрополит увінчав його царською короною. У спеціальному маніфесті до болгарського народу Фердинанд назвав Болгарію царством, а себе - "царем болгар". Проголошення незалежності - визначна історична подія, яка знаменувала собою фінал тривалої боротьби болгарського народу за свою незалежність. Завдяки цьому Болгарія стала суверенною державою, рівноправним суб'єктом міжнародного права.

Після проголошення незалежності відносини між Болгарією і Туреччиною вкрай загострилися, і обидві держави опинилися на межі війни. Але анексія Боснії і Герцеговіни Австро-Угорщиною певною мірою паралізувала протидію турецького уряду і унеможливила військовий конфлікт з Болгарією. Щодо великих європейських держав, то вони швидко примирилися з доконаним фактом, переконавшись у тому, що відновити *status quo* уже неможливо.

І все ж болгаро-турецькі відносини залишилися напруженими. Причиною цього було взяття Болгарією під свою юрисдикцію залізничних ліній Південної Болгарії, що вважалися власністю Туреччини. Коштів, щоб компенсувати турецькому урядові вартість залізниць, а також сплатити йому борги колишньої Східної Румелії, Болгарія не мала. На допомогу їй прийшла Росія, котра запропонувала Туреччині компенсувати болгарську заборгованість за рахунок ліквідації турецьких зобов'язань перед Росією (репарації), пов'язаних із російсько-турецькою війною 1877-1878 рр. А Болгарія зобов'язалася сплатити Росії борги Туреччини. Таким чином Болгарія стала боржником російського уряду. Зважаючи на складне переплетення суперечностей великих держав на Балканах, це було на користь Росії. Але водночас втручання російської дипломатії відповідало інтересам Болгарії, оскільки турецький уряд офіційно визнавав її незалежність, після чого прийшло визнання і великими європейськими державами.

Економічний розвиток. Після економічної кризи 1897-1900 рр. у Болгарії спостерігався швидкий розвиток народного господарства, який тривав аж до Балканських війн. Незважаючи на дрібнотоварний характер сільськогосподарського виробництва, обсяг його продукції постійно зростає, задовольняючи потреби внутрішнього ринку, що дедалі розширювався. Значна частина продуктів сільськогосподарства йшла на експорт.

Але набагато швидшими були темпи індустріального розвитку Болгарії, зокрема, помітно зростає виробничо-технічний рівень її промисловості. Великою мірою цьому сприяла економічна політика всіх болгарських урядів від Стамболова до Малинова, котрі захищали і стимулювали підприємницьку діяльність. Не дивно, що за таких сприятливих умов нагромаджені вітчизняні капітали вигідно було вкладати в індустрію.

Щодо іноземних інвестицій, то вони великої ролі у розвитку болгарської промисловості не відігравали. Натомість відчутною була їхня участь у банках та акціонерних товариствах, а вже через них зарубіжні інвестори могли мати вплив на певну частину промислових об'єктів, що не дає підстав говорити про засилля іноземного капіталу в промисловій сфері загалом /див. таблицю/.

Динаміка розвитку болгарської промисловості

Роки	Кількість підприємств	Зайнято робітників, чол.
1900	103	4716
1907	206	7646
1911	345	15886

Швидко розвивалися харчова, текстильна і пивоварна промисловості понад 70 % промислового потенціалу країни. Значний крок уперед зробили хімічна, деревообробна, шкіряна і керамічна галузі. Отже, на початку ХХ ст. Болгарія була аграрною країною з порівняно розвинутою легкою промисловістю. Власної важкої індустрії фактично не було. Найбільш значними промисловими центрами країни стали міста Софія, Габрово, Варна, Слівен, Пловдив.

Економічне піднесення зумовило розвиток шляхів сполучення і засобів зв'язку. Протяжність шосейних шляхів на 1911 р. становила майже 9 000 км, а довжина залізниць – близько 2 000 км. Зросло значення морського і річкового транспорту. Основні болгарські порти /Варна, Бургас, Відін, Лом, Свіштов і Русе/ були належно реконструйовані та модернізовані. Все це стимулювало активізацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Переважно аграрна країна, Болгарія вивозила головним чином сільськогосподарські продукти /2/3 експорту/. Решта припадала на промислову сировину. До Болгарії ввозилися переважно промислові товари /близько 70 % імпорту/. Головним імпортером промислових товарів була Австро-Угорщина, яку, однак, поступово витісняла Німеччина. Співвідношення і характер експорту та імпорту спричинилися до того, що зовнішньоторговельний баланс Болгарії постійно залишався пасивним. За таких обставин болгарські уряди, щоб зменшити зовнішньоторговий дефіцит, вдавалися до зовнішніх позик. Напередодні війн Болгарія мала на своєму рахунку 12 позик на суму 841 млн левів. Перше місце серед її кредиторів посідала Франція. За нею йшли Німеччина та Австро-Угорщина.

Швидкий розвиток економіки Болгарії створював передумови для розгортання банкової системи. Крім уже існуючого Болгарського земельного банку на початку ХХ ст. були засновані ще два державні – Болгарський землеробський банк /1903/ та Болгарський

центральний кооперативний банк /ІРІО/. Крім цього, виник ряд акціонерних банків /на кінець 1906 р. - понад 30/. Власне через них у Болгарію вливалися зарубіжні капітали - французькі, австро-угорські, німецькі та ін.

Фінансова залежність Болгарії від великих держав, що входили до різних політичних блоків, була однією з вагомих причин, що ускладнювали визначення правлячими колами її зовнішньополітичної орієнтації.

Македонське питання. Визнання Туреччиною незалежності Болгарії аж ніяк не означало повного взаємопорозуміння між двома країнами. Цього не можна було очікувати насамперед тому, що під турецьким пануванням залишалася адріанопольська Фракія, населена переважно болгарами. Болгарія претендувала також на Македонію, більша частина якої певний час входила до складу першої болгарської держави і в свідомості болгар залишалася як одна з її історичних областей. У зв'язку з певними обставинами національне пробудження і процес формування македонської нації сильно припізналися. Тому до середини ХІХ ст. культурно-освітній рух у Македонії відбувався у руслі болгарського національного відродження. Неабияку роль у цьому відіграла й та обставина, що протягом кількох століть населення Македонії називалося "болгарами", або "македонськими болгарами", і лише на зламі ХІХ-ХХ ст. почала застосовуватися назва "македонці".

Населення Фракії та Македонії, що внаслідок ревізії Берлінським конгресом деяких умов Сан-Стефанської угоди залишилося під владою турецького султана, не бажало миритися зі своїм підневільним становищем. Про це свідчило й масове антитурецьке повстання, що спалахнуло у жовтні 1878 р. /Кресненсько-Розложьке/, котре тривало більше двох місяців, і четницький /партизанський/ рух, який не вщухав аж до Балканських війн. Згодом стихійна боротьба переросла в організований визвольний рух, очолений створеною 1893 р. спочатку в Македонії, а згодом і у Фракії Внутрішньою македонсько-одринською* революційною організацією /ВМОРО/. Вона визначила найближчою метою боротьби здобуття "повної політичної автономії", а в перспективі бачила Македонію складовою частиною Балканської федерації.

---

* Термін "одринська" походить від назви міста Одрин /Еширне; або Адріанополь/ адміністративного центру Фракії.

У своїх визвольних змаганнях патріотичні сили Македонії та Фракії покладали певні надії на підтримку як з боку уряду, так і громадськості Болгарського князівства. І ці сподівання не були марними. Навесні 1895 р. у Болгарії був створений Верховний македонсько-одринський комітет /ВМОК/. Він координував і підтримував визвольну боротьбу населення Македонії та Фракії. Спочатку між двома організаціями – ВМОК і ВМОРО – взаєморозуміння. Але згодом ВМОК перетворився у зняряддя урядових кіл Болгарії, які без належної підготовки і згоди ВМОРО спровокували восени 1902 р. в Македонії так зване Горноджумайське повстання, незабаром жорстоко придушене турецькою владою. Після цього відносини між двома організаціями ускладнилися.

Тим часом ВМОРО наполегливо готувала збройне повстання. Майже по всій Македонії та Фракії проводилася агітаційна, організаційна, військово-технічна робота. Певні надії покладалися на допомогу Болгарії. Повстання, згідно зі заздалегідь розробленим планом, спалахнуло 20 липня /2 червня/ 1903 р. Оскільки на цей день припадало свято пророка Іллі, то повстання дістало назву Іллінденського. Воно охопило значну частину Македонії, але найбільшого розмаху набуло в околицях Бітоля.

Незабаром повстання перекинулося у Фракію. Збройні виступи тут розпочалися 6 /19/ серпня /оскільки в цей день відзначалося свято Преображення, повстання відоме під назвою Преображенського* / і охопили район Малко Тирнова і Лозенграда. Але турецький уряд за допомогою регулярних військ жорстоко придушив повстанські виступи і в Македонії, і у Фракії. Масові репресії щодо учасників повстання викликали обурення світової громадськості, змусили уряди і дипломатів великих європейських держав ближче приглянутися до подій, що відбувалися на Балканах. Внаслідок цього македонське питання стало в центрі європейської політики.

Щодо Болгарії, то вона виявилася на той час неготовою виступити на підтримку македонців. Однак це спонукало її до більшої активності на міжнародній арені. Зокрема, у 1904 р. намітилося зближення зі Сербією, хоч і нетривале. На заваді стояли протилежні погляди двох держав на македонське питання.

По-справжньому активізувати зовнішню політику Болгарія змогла лише після проголошення незалежності. Чільне місце в

* У зв'язку з тим, що обидва ці виступи були складовими частинами одного і того ж повстання, болгарські історики називають його Іллінденсько-Преображенським.

ній посідали питання про подальшу долю Македонії та Фракії. Але тут інтереси Болгарії різко зіткнулися із претензіями Сербії та Греції, які прагнули розширити свої території за рахунок Македонії. Суперництво балканських держав у македонському питанні тісно перепліталось із конфронтацією Росії та Австро-Угорщини у цьому регіоні. Росія в силу традиційного прагнення зміцнити власні позиції на підступах до проток і Константинополя була зацікавлена у створенні союзу двох слов'янських держав – Сербії та Болгарії, який, маючи виразне антитурецьке спрямування, водночас міг би стати бар'єром на шляху австро-угорського проникнення на Балкани.

Необхідно зазначити, що та частина балканської стратегії Росії, що стосувалася Туреччини, відповідала основному зовнішньополітичному завданню Болгарії – визволенню Македонії та Фракії від турецького панування. Тому орієнтація на Росію виглядала для правлячих кіл Болгарії в даний час найбільш перспективною. Це, зрештою, починав усвідомлювати і Фердинанд, незалежно від того, що його особисті симпатії були на боці Австро-Угорщини. Тому, усуваючи "стамболовістів", він не випадково покликав до влади саме Демократичну партію Малинова, котра традиційно дотримувалася русофільської орієнтації.

Створення Балканського союзу. Прийшовши до державного керма, уряд Малинова виразно взяв курс на підготовку війни з Туреччиною. Безпосередній імпульс для створення антитурецького союзу балканських держав дала поїздка на початку 1910 р. Фердинанда разом із прем'єром і міністром закордонних справ до Петербурга. Після цього розпочалися тривалі болгаро-сербські переговори, в ході яких виникло чимало труднощів, пов'язаних із майбутнім розподілом Македонії. Оскільки претензії Сербії виявилися непомірними, а кабінет Малинова не хотів йти на поступки, Фердинанд, щоб прискорити фінал переговорів, удався до внутрішньополітичного маневру. Малинов був змушений піти у відставку, а прем'єром було призначено лідера Народної партії Івана Гешова. Разом із Прогресивно-ліберальною партією С.Данева він створив коаліційний кабінет. Новий уряд погодився шукати компроміс зі Сербією.

Готуючи плани майбутньої війни з Туреччиною, ідея якої загальною була популярною у широких колах болгарської громадськості, Фердинанд вирішив скористатися зі сприятливої ситуації і зміцнити "особистий режим". На його вимогу новий уряд провів вибори до Великих народних зборів, які внесли зміну до § 17 Конституції.

Внаслідок цього монарх наділявся правом через підпорядкований йому уряд підписувати міжнародні угоди, а отже, вести зовнішню політику без згоди на це законодавчого органу.

Уряд Гешова поспішав зі створенням Балканського союзу, оскільки прагнув використати зручний момент, коли Туреччина зазнала поразки у війні з Італією. У свою чергу Росія підштовхувала Сербію до завершення сербо-болгарських переговорів, щоб знешкодити зусилля Австро-Угорщини, спрямовані на втягнення Болгарії до Троїстого союзу. Під впливом цих обставин 29 лютого 1912 р. між Болгарією і Сербією була підписана угода, яку в травні цього ж року доповнила військова конвенція. Згідно із таємним додатком до угоди обидві країни зійшлися на тому, що після успішного завершення війни з Туреччиною Болгарія отримає землі на схід і в нижній течії Струми, а Сербія – території на північ і північний захід від г. Шар. Але ця умова мала попередній характер і не стосувалася усієї македонської території, умовно поділеної на так звані "спірну" і "безспірну" зони. Але формально союзники, збираючись воювати з Туреччиною через те, що вона відмовлялася надати Македонії автономію, самі ж в процесі переговорів про це і не згадували.

Тим часом процес створення союзу дістав своє продовження у травні 1912 р., коли при посередництві російської дипломатії була укладена угода між Болгарією і Грецією про спільні дії проти Туреччини. Але грецька сторона не тільки відмовилась обговорити умови майбутнього розподілу Македонії, вважаючи це справою передчасною, а й не визнала болгарсько-сербських домовленостей з цього питання. Вінцем формування Балканського союзу було приєднання до нього Черногорії.

З дипломатичного боку союз був недосконалим головним чином тому, що не передбачав точно зафіксованих угод між союзниками щодо майбутнього розподілу відвоєнованих від Туреччини територій, у цьому приховувалася потенційна загроза конфлікту між ними самими. Щодо загальної розстановки сил у міжнародних відносинах в Європі, то створення Балканського союзу було очевидним успіхом російської дипломатії. Новостворена антитурецька коаліція посилювала позиції держав Антанти на Балканах у їхньому протистоянні з центральними державами та зорієнтованою на них Туреччиною.

Перша Балканська війна, Паралельно з дипломатичними заходами болгарський уряд доклав багато зусиль до практичної підго-

товки війни. Серед населення велася велика патріотична робота. Була здійснена загальна мобілізація, внаслідок чого Болгарія мала найкраще підготовлену і найчисленнішу порівняно зі своїми союзниками армію - понад 600 тис. чол. /Сербія - 175 тис., Греція - 90 тис., а Чорногорія - 30 тис. війська/.

Приводом до війни стала різня, вчинена турецькими фанатиками восени 1911 і влітку 1912 р. в околицях Штіпа і Кочані в Македонії. Союзники використали ці події, щоб поставити перед турецьким урядом вимоги проведення реформ і надання автономії Македонії та Фракії. Відмова Порти відкривала шлях до збройного конфлікту.

Відмобілізувавши свої армії, союзники 5 жовтня 1912 р. оголосили війну Туреччині. Найбільш складне і відповідальне завдання у цій війні мала виконати болгарська армія - вести бойові дії у південно-східному напрямку /Фракійський оперативний театр/. Тут були зосереджені основні сили Туреччини, а турецьке командування легко могло підкидати сюди резерви і здійснювати матеріально-технічне постачання своєї армії. Збройні сили Болгарії, що діяли на Фракійському театрі, склалися із трьох армій, з'єднаної кавалерійської бригади, кавалерійської дивізії та кількох окремих загонів, зокрема македонсько-одринське ополчення /15 тис. чол./ і декілька чет ВМОРО /понад 2 000 чол./.

Нещирість урядів держав-учасниць Балканського союзу не дала змоги створити єдине військове командування і розробити загальний план ведення війни. Тому кожне командування планувало військові дії відповідно до власних політичних цілей. Болгарське головне командування мало на меті частиною своїх військ заблокувати Адріанопольську фортецю, а головними силами розгромити турецьку Східну армію, і, захопивши Лозенград, продовжувати наступ до Мармурового моря.

Бойові дії на Фракійському театрі розпочалися у перший же день проголошення війни. Болгарські передові частини швидко зламали опір турецьких прикордонних з'єднань. 2-а армія успішно наступала на Адріанополь і 25 жовтня повністю його заблокувала. Тим часом 1-а і 3-я армії зосередилися на підступах до Лозенграда. 9 жовтня турецька Східна армія перейшла у наступ на теренах між Адріанополем і Лозенградом, маючи намір у взаємодії з Адріанопольським гарнізоном розгромити болгарські війська. 9 і 10 жовтня між противниками велися жорстокі зустрічні бої,

в ході яких турецькі війська зазнали поразки і панічно відступили. 11 жовтня болгари без жодного пострілу зайняли покинутий турками Лозенград. Після цього болгарські війська, продовжуючи наступ, домоглися перемоги у так званій Люлебургасько-Бунархисарській операції. Звідси відкривався шлях на Константинополь. Однак болгарське головнокомандування допустилося грубої оперативної помилки. Воно на деякий час призупинило наступ своєї армії і тим дало змогу турецьким військам закріпитися на заздалегідь підготовлених позиціях біля Чаталджи. Незважаючи на це, болгарські війська відновили наступ. Виснажені тривалим переходом, нестачею провізії та епідемією холери частини 1-ї і 3-ї болгарських армій без підготовки і належної розвідувальної інформації 4 і 5 листопада з ходу атакували противника, однак не змогли прорвати його оборони і змушені були відступити.

На західному театрі військових дій – у Македонії та сусідніх областях – союзники мали явну перевагу в силах. Завдяки цьому сербські та чорногорські війська домоглися швидких успіхів у Північній Македонії, Косові та Північній Албанії. Грецькі війська зайняли Епір, Фессалію і Південну Македонію. Участь Болгарії у військових діях на цьому напрямку була другорядною. З її боку тут брали участь лише два регулярні /Родопський і Кирджалійський/ і кілька добровольчих загонів, сформованих переважно з македонців. У запеклих боях Родопський загін захопив Східну Македонію з містами Розлог, Неврокоп, Бансько. Спільними зусиллями Родопського і Кирджалійського загонів вдалося витіснити турків з долини Маріци і вийти до берегів Егейського моря, зайнявши при цьому м.Гюмюрджін. До м. Салоніки болгарські та грецькі війська підійшли майже одночасно. Таким чином, протягом близько одного місяця основні сили турецької армії на Балканах були майже повністю розбиті. Залишалися лише гарнізони в оточених фортецях /Адріанополь, Скутарі, Яніна/.

Над Туреччиною нависла загроза військової катастрофи. Тому її уряд звернувся до Болгарії із пропозицією про перемир'я. Але Фердинанд, плекаючи ідею захоплення Константинополя, приховав звернення султана від союзників і видав наказ болгарській армії вдруге атакувати турецькі позиції біля Чаталджи. Але і цього разу болгари, незважаючи на величезні людські та матеріальні втрати, не домоглися своєї мети. Чаталджа вистояла. Дехто з болгарсь-

ких політиків почав усвідомлювати, що всі попередні блискучі успіхи, здобуті у війні з Туреччиною, можуть бути зведені нанівець. За таких обставин Фердинанд змушений був повідомити союзників про турецьку пропозицію і розпочати переговори з турками. Перемир'я було підписане 21 листопада /3 грудня/ 1912 р.

У середині грудня в Лондоні зібралися делегації воюючих держав, яким було доручено виробити умови миру. Паралельно в британській столиці відбувалася конференція послів великих держав, котрі мали неабиякий вплив на досягнення компромісу як між Туреччиною і союзниками, так і між самими союзниками. Після тривалих переговорів і консультацій союзники висунули вимогу, щоб Порт поступилася усіма своїми володіннями на Балканах, зокрема територією Фракії на захід від лінії Мідія-Енос, а також усіма островами в Егейському морі. Але турецька делегація, користуючись підтримкою Німеччини та Австро-Угорщини, не поспішала пристати на ці умови. Переговори набули затяжного характеру, виявилися серйозні суперечності і між союзниками.

Тим часом молодотурецькі лідери, вважаючи умови союзників принизливими для Туреччини і побоюючись, що врешті-решт Порта на них погодиться, у січні 1913 р. організували новий державний переворот і захопили владу до своїх рук. Внаслідок цього лондонські переговори припинилися. Розпочалася нова фаза першої Балканської війни.

Турецьке командування, перекинувши з Малої Азії у Фракію значні резерви, вирішило атакувати болгарські позиції біля Чаталджи. Але безрезультатно. Безуспішними були спроби контрнаступу турків і на інших ділянках фронту. Натомість поповнена свіжими силами болгарська армія 13 березня 1913 р. штурмом взяла Адріанополь і його гарнізон /близько 60 тис. солдат і офіцерів/ здався у полон. Майже водночас сербо-чорногорські війська здобули фортецю Шкодер, а грецькі - Яніну. Тепер уже і молодотурецький уряд змушений був визнати військову перевагу союзників і йому не залишилося нічого іншого, як погодитися на відновлення переговорів у Лондоні.

Новий тур лондонських переговорів дещо відрізнявся від попереднього. Під час другого туру питання про поступки з боку Туреччини фактично не було потреби обговорювати. За основу були взяті умови, досягнуті в ході першого туру. Тому чільне місце у другому турі постало питання розподілу відвоєнованих територій. З цього

приводу між делегаціями союзних держав відбувалися гострі суперечки, котрі зайшли так далеко, що вони відмовилися підписати проект мирної угоди. І тільки під тиском великих держав І7/30/ травня 1913 р. Лондонську мирну угоду було підписано. Згідно з її умовами, Туреччина відступила державам-переможницям свої володіння на захід від лінії Мідія-Енос. Албанію визнали незалежною державою. Питання про її кордони та про долю островів Егейського моря передавалися на розгляд великих держав.

Перемога Болгарії та її союзників над Туреччиною відіграла величезну роль у житті народів Македонії, Албанії та інших областей Балканського півострова. Вони були визволені з багатовікового османського рабства і перед ними відкрилися більш широкі можливості для розвитку шляхом суспільного прогресу.

Друга Балканська, або Міжсоюзницька війна. Суперечності між союзниками, що виявилися вже під час лондонських переговорів незабаром переросли у відкриту конфронтацію. Її причиною стали непорозуміння, що виникли навколо поділу відвойованих від Туреччини територій. Давалися ознаки різного роду неточності та недомовки. Кожна із держав-союзниць намагалася увірвати собі якнайбільший шматок. При цьому сербська сторона висунула новий принцип розподілу, згідно з яким кожна держава повинна отримати ту територію, котру в ході війни захопили її війська. З цим загалом погоджувалася і Греція. Сербія і Греція 1 червня 1913 р. уклали між собою таємну угоду, спрямовану проти Болгарії.

Лише тоді болгарські правлячі кола зрозуміли, в яке невигідне становище потрапила їхня країна. Річ у тому, що болгарська армія, завдавши головного удару турецьким силам у Фракії, захопила лише незначну частину Македонії. Тому болгарський уряд настоював, щоби, зважаючи передусім на внесок Болгарії у розгром Туреччини, збільшити її частку при розподілі відвойованих територій. Зокрема, він вимагав, щоб Сербія вивела свої війська з Вардарської Македонії, яка, згідно з болгаро-сербськими домовленостями 1912 р., мала б відійти Болгарії. Йшлося про так звану "безспірну зону". Цього вимагали війвничо настроєні політичні лідери. Ставало очевидним, що без військового конфлікту зі Сербією цього питання не розв'язати. Уряд Т.Гешова розгубився. Він був схильний прислухатися до порад російських дипломатів, які рекомендували шукати компромісу зі Сербією.

Така позиція І.Гешова не влаштовувала Фердинанда, котрий віддав уряд лозати до Земісті. Новий уряд доручено було формувати

Стояну Даневу. Він твердо стояв на тому, щоб болгаро-сербські домовленості щодо "безспірної зони" були точно виконані. Неабияку роль у загостренні конфлікту між Болгарією і Сербією відіграли австро-угорські та німецькі дипломати, вони мали на меті підірвати Балканський союз. Пронімецьки настроєна болгарська опозиція, що складалася з представників ліберальних партій, виступала проти орієнтації на Росію і вимагала силомоць витіснити сербів і греків з Македонії.

В обстановці войовничих закликів і підбурювання центральними державами Фердинанд розпорядився перекинути до Македонії усі боєздатні болгарські війська, оголивши кордони Болгарії з Турчиною і Румунією. 16 /29/ червня 1913 р. за його наказом болгарська армія перейшла у наступ проти вчорашніх союзників - сербів і греків. Розпочалася Міжсоюзницька війна. Але очікуваного тріумфу не було. Наступ болгар зустрів запеклий опір сербських, грецьких і чорногорських військ, котрі чисельно переважали противника. Болгарське командування змушене було припинити наступ і перейти до оборони перед контрнаступом сербських і грецьких військ.

У цей критичний для Болгарії час над нею несподівано нависла загроза з півночі. Ще під час лондонських переговорів Румунія заявила про претензії до Болгарії, вимагаючи відступити їй Південну Добруджу як компенсацію за територіальні набутки у Македонії, де проживала незначна кількість волохів. Румунсько-болгарські переговори велися при посередництві Росії і завершилися тим, що Румунія погодилася задовольнитися передачею їй м. Сілістри з околицями. Коли Болгарія опинилася в стані війни зі Сербією і Грецією, румунський уряд вирішив скористатися з нагоди і домогтися приєднання Південної Добруджі. Румунські війська отримали наказ вступити на болгарську територію. Не зустрічаючи опору, вони окупували майже всю Північну Болгарію і були вже недалеко Софії.

Безвихідним становищем Болгарії скористалася Туреччина, війська якої перетнули демаркаційну лінію Мідія-Енос і окупували майже всю Фракію. Таким чином, авантюристична політика Фердинанда і войовничо настроєних політиків призвела до того, що країна, виснажена першою Балканською війною, була втягнута у нову війну на чотири фронти. Болгарія опинилася на межі повної катастрофи. Треба було негайно шукати порятунку. Винний у розв'язуванні Міжсоюзницької війни уряд С. Данева подав у відставку. 4 липня 1913 р. було створено коаліційний кабінет на чолі з лідером Ліберальної партії В. Радославовим.

Прихід до влади нового уряду, сформованого блоком ліберальних партій, змінив зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії. Вона знову почала віддалятися від Росії. Фердинанд і новий прем'єр розраховували на те, що Австро-Угорщина та Німеччина змусять Сербію бути більш поступливою. Тим не менше і Росія зі свого боку робила дещо, аби полегшити становище Болгарії. Вона, зокрема, змусила Румунію припинити інтервенцію, а також доклала чимало зусиль, щоб зупинити наступ турецьких військ у Фракії. Загалом російська дипломатія намагалася балансувати між балканськими державами, марно сподіваючись примирити їх і тим самим врятувати союз. Натомість Австро-Угорщина, хоч і не дуже настирливо, робила спроби підтримати Болгарію. Але найголовніше своє завдання бачила в тому, щоб не допустити передчасного вибуху світової війни, до якої вона, як зрештою й інші великі держави, не була готовою.

До припинення Міжсоюзницької війни спричинилася й та обставина, що грецька армія була міцно затиснута болгарськими військами у Кресненській ущелині і, таким чином, під загрозою опинилося життя кількох тисяч людей. З цієї причини, а також внаслідок тиску великих держав Сербія, Греція, Румунія погодилися на мирні переговори з Болгарією у Бухаресті.

Після тривалих дискусій між офіційними делегаціями і заклісного протистояння дипломатів великих європейських держав, кожна з яких переслідувала власні інтереси на Балканах, 28 липня /10 серпня/ 1913 р. була підписана Бухарестська мирна угода, дуже не вигідна для Болгарії. Вона змушена була відступити Румунії Південну Добруджу. Майже всю Македонію поділили між собою Греція /їй дісталась Егейська Македонія/ і Сербія /до неї відійшла Вардарська Македонія/. Болгарії залишилася лише невелика частина Македонії /Пірінська Македонія/. За Болгарією була визнана Західна Фракія, що давало їй вихід до Егейського моря.

Болгаро-турецькі відносини були врегульовані мирною угодою, підписаною 16 /29/ вересня у Стамбулі. Згідно з нею Болгарія відступила Туреччині майже всю Східну Фракію. Так завершилася друга Балканська, або Міжсоюзницька війна, яка стала для Болгарії справжньою національною катастрофою. Внаслідок війни вона зазнала великих людських і матеріальних втрат, а також позбулася деяких територій. Це була плата народові за авантюристичну політику його правителів.

Підсумки. Протягом першого десятиліття ХХ ст. Болгарія домоглася помітних успіхів у політичному та економічному житті. Найбільшим її здобутком було, без сумніву, проголошення незалежності. Але непослідовний і суперечливий характер внутрішньополітичних процесів призвів до послаблення конституційних підвалин і зростання режиму "особистої влади" Фердинанда. Результатом цього була авантюристична зовнішня політика, що мала своїм наслідком поразку Болгарії у Міжсоюзницькій війні з усіма негативними в таких випадках суспільними наслідками.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.92

МАТЕРІАЛИ СЛАВІСТИЧНИХ ЧИТАНЬ 1992 РОКУ

22-23 травня 1992 р. у рамках Днів пам'яті слов'янських першопросвітителів святих Кирила і Мефодія у Львівському університеті відбулися Славістичні читання. Ініціатором їх проведення виступили Інститут славістики Львівського університету, Інститут українознавства АН України та Славістична комісія Наукового товариства ім. Т.Шевченка. У читаннях взяли участь понад 100 науковців, представників церкви і громадськості. За час трьох пленарних засідань було заслухано 35 доповідей і повідомлень, що їх виголосили вчені, головним чином, Львівського університету, Інституту українознавства АН України та інших наукових і видих навчальних закладів Львова, а також Дрогобича, Полтави і Рівного.

Володимир Чорній
Львівський університет

СЛОВО ПРО ПОДВИЖНИКІВ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
СВЯТИХ КИРИЛА І МЕФОДІЯ

/виступ при відкритті Славістичних читань 1992 року/

У ряді слов'янських країн, зокрема в Україні, 24 травня щорічно відзначається як День пам'яті видатних слов'янських першопросвітителів і місіонерів рівноапостольних Кирила і Мефодія. У більш далекі часи цей день вшановувався головно церквою. Але в період національного відродження десь із 40-х років XIX ст. імена солунських братів стали прапором боротьби поневолених слов'янських народів за свої права, символом їх єднання. Відтоді відзначення пам'яті святих Кирила і Мефодія все ширше входить в практику громадського життя.

Процес розбудови незалежної держави, котрий відбувається сьогодні в Україні, немислимий без духовного відродження, використання культурних надбань минулого. Поряд з іншими джерелами нашої духовності є, без всякого сумніву, слов'янська писемність, творцями якої були Кирило і Мефодій.

Звертаючи свій погляд із сьогодення у далеке минуле, ми усвідомлюємо всю історичну велич подвигу святих Кирила і Мефодія на ниві культури, зумовленого суворю життєвою необхідністю. У другій половині першого тисячоліття нашої ери слов'янські народи переживали переломний період свого розвитку. Він характеризувався переходом до більш високої форми організації політичного, господарського і культурного життя, що завершився створенням ранніх держав. У зв'язку з цим виникла потреба у широкому застосуванні письма, без якого немислимий був суспільний прогрес. За таких обставин у 862-863 рр. Кирило і Мефодій, відгукуючись на потребу дня, створили слов'янську азбуку і перекладали старослов'янською мовою перші книги.

Але їхня подвижницька діяльність на ниві слов'янської культури викликала сильний опір прихильників так званої "тримовної догми", згідно з якою гідними Священного Писання вважалися лише три мови - грецька, латинська та старосврейська. Захищаючи право

© Чорній В., 1993

слов"ян на власну писемність, Кирило звернувся до своїх опонентів із запитаннями: "Хіба не на всіх падає дощ Божий? Хіба не всім однаково світить сонце? Хіба не всі ми дихаємо одним повітрям? То як же ви можете визнавати гідними тільки три мови, а всі інші народи прирікати бути глухими й сліпими?" Вдумаймося глибоко у зміст цих запитань і переконаємося, як злободенно вони звучать і сьогодні.

Незважаючи на жорстокі утиски й переслідування, яких зазнавали Кирило і Мефодій з боку німецько-латинського духовенства, римський престол у 869 р. офіційно визнав слов"янську писемність. Це було справжнє торжество історичної справедливості.

Розпочату у Великоморавській державі церковно-просвітницьку діяльність після смерті Кирила /869/ і Мефодія /885/ їхні учні продовжили у Болгарії. Згодом слов"янська писемність поширилася майже на всі південнослов"янські землі, а також була прийнята Київською Руссю і таким чином стала могутнім фактором духовного розвитку східного слов"янства. Водночас вона мала вплив і на не-слов"янські народи, зокрема на волохів, молдаван, литовців, і загалом на європейську культуру. Благородна справа, якій присвятили себе Кирило і Мефодій, мала глибоко гуманний, демократичний зміст. Вона допомагала утверджувати рівність народів і тим сприяла налагодженню між ними рівноправних відносин.

Минуло більше дванадцяти століть з часу створення солунськими братами слов"янської азбуки. За цей час слов"янські народи пройшли нелегкий шлях історичного розвитку, досягли вагомих здобутків на ниві культури, зробили посильний внесок у розвиток світової цивілізації, але справа, якій присвятили себе Кирило і Мефодій, досі не втратила злободенності.

Будуючи свою незалежну демократичну державу, український народ високо цінує дружні добросусідські відносини, котрі склались у нього як зі слов"янськими, так і з неслов"янськими народами. Для дальшого успішного розвитку цих взаємин необхідне глибоке вивчення нашого спільного з іншими слов"янами кореня і тих стосунків, що налагоджувалися з ними у різних ділянках економічного, культурного і політичного життя упродовж багатьох віків. Саме тут відкривається широке поле для наукових пошуків українських славістів. Вони повинні виробити власну концепцію слов"янознавства, спроможну забезпечити оцінку найважливіших проблем цієї ділянки гуманітарних наук з позиції своїх, а не чужих інте-

ресів. Саме про це пріоритетне завдання йшлося на X Всеукраїнській конференції славістів, що відбулась у травні 1992 р. в Чернівцях.

Без зайвої скромності можна констатувати /і це загально-визнано/, що Львів, зокрема Львівський університет, - традиційні наукові осередки славістики. Дві спеціалізовані славістичні кафедри /слов'янської філології та історії слов'янських країн/, Інститут славістики /хай і на громадських засадах/ в університеті, численний загін славістів в Інституті українознавства АН України та інших наукових і вищих навчальних закладах Львова і регіону, безцінні документальні фонди, колекції книг, журналів і газет різними слов'янськими та західноєвропейськими мовами, що ними так багаті львівські архіви і бібліотеки, - все це створює необмежені можливості для наукових досліджень у галузі славістики.

Сьогоднішні славістичні читання, що проводяться в рамках Днів, присвячених пам'яті рівноапостольних Кирила і Мефодія, мають на меті стимулювати розвиток славістичних студій. Маємо намір у подальшому зробити такі читання традиційними і проводити їх щорічно, залучаючи до участі в них вчених з інших міст України.

Дмитро Кравич
Львівський інститут прикладного
та декоративного мистецтва
СВЯТІ КИРИЛО І МЕФОДІЯ
ТА УКРАЇНСЬКА МИСТЕЦЬКА КУЛЬТУРА

IX ст. - період місійної діяльності Кирила й Мефодія на терені Великої Моравії, а також на східнослов'янських землях. В той час були запроваджені глаголиця і кирилиця, перекладені літургійні книги так званою старослов'янською мовою. Крім цього, місійна діяльність солунських братів відбилася і в мистецькій культурі, що особливо відчувається в архітектурних культових спорудах у Великій Моравії, кордони якої у другій половині IX ст., правдоподібно, сягали по Буг і Стир. Йдеться про храми-ротонди, котрих на терені Великоморавської держави було побудовано тоді чимало. Це невеликі за розміром круглі будівлі, вкриті переважно стіжковатої форми дахом з однією або кількома півкруглими, або навіть в три чверті круга, апсидами, іноді із добудованою циліндричною формою вежею, що надавало цим будівлям особливого характеру - простої, лаконічної і водночас величавої архітектурної форми і дає підстави об'єднувати їх в окремих архітектурний тип великоморавських ротонд. Найбільше цих ротонд /26/ виявлено на терені Чехії та Словаччини, найстарша з них побудована 874 р. князем Борнвсом після того, як він прийняв хрещення. У Чехії археологи знаходять як дводільні, так і тридільні ротонди /IX чи X ст./.

На терені сучасної Польщі теж збереглося декілька таких споруд: одну з них - на Замковій горі в Перемишлі - датують IX-X ст., дехто - XI ст. [5, с.223], а інші, наприклад, ротонду св. Іоана Хрестителя у Гжегожевіце і св. Войцеха у Плоцку - XI ст. Інші відомі ротонди як у Польщі, так і в Чехії прийнято датувати XI-XII ст. Подібні до моравського типу ротонди є також на території колишньої Паннонії /Угорщина/. Ротонди, точніше їхні фундаменти, збереглися на землях давнього Галича. Одна з них - на церквині св. пророка Іллі /вдруге розкопана М.Г.Каргером у 1955 р./ - подібна до тих, що в Перемишлі, тільки багатша архітектурно, тридільна, а не дводільна, як перемишльські. Друга ротонда в Галичі - Воскресенська церква, її залишки гірше збережені, а фун-

даменти важче піддаються реконструкції. Подібна до галицького типу ротонда знайдена у Володимирі-Волинському на урочищі "Михайлівське"; вона архітектурно багатша від галицьких і пізніша за часом побудови, але є наслідком континуації на наших землях храмових типів архітектури великоморавського періоду. Знайдені фундаменти ротонди у Смоленську, але вона зовсім іншого типу, ніж великоморавські.

Ротонди, побудовані на теренах Чехії, Словаччини, Польщі та України після IX ст., є доказом збереження на цих землях великоморавського будівництва та східного обряду /чи його залишків/, а також культу святих Кирила і Мефодія. У XII ст. в давньому Галичі була церква святих Кирила і Мефодія - чотиристовпна, триапсидна. Традиції великоморавської архітектури на наших землях ґрунтовно вивчені дослідником давнього українського мистецтва отцем Володимиром Яремою [2, с.27].

У нас немає ні однієї збереженої пам'ятки іконного живопису з періоду діяльності святих Кирила та Мефодія. Якщо архітектурні споруди якимось збереглися хоча б у рештках фундаментів чи навіть цілих спорудах, то ні настінного, ні станкового живопису не збереглося зовсім. Можемо тільки здогадуватися, що цей живопис був суто оригінальним тому, що не влаштовував західних місіонерів. Польський історик Г.Ловм'янський розповідав про прикрий епізод із життя відомого католицького місіонера єпископа Адальберта /св. Войцеха/. Отож св. Войцех "і руську грамоту відкинув, і латинську грамоту запровадив, і правдивої віри ікони попалив, а єпископів і священників порубав, а інших порозганяв" [4, т. 4, с. 218]. Як бачимо з цього джерела, боротьба з християнством у варіанті Кирила та Мефодія проходила досить криво. Ця згадка, однак, свідчить і про побутування іконного живопису, який на межі 1000 р., коли на цих землях був офіційно запроваджений латинський єпископат, існував, і з ним проходила нещадна боротьба. Тоді, мабуть, розгорнулася широка акція "тихого іконоборства", внаслідок якої на сьогодні конкретно не можемо собі уявити, як цей іконопис виглядав, хоча, безумовно, він тоді існував. Однак процесії не поширювалися на всі землі.

Відомий польський історик Ян Длугош зазначив, що у Польщі костьоли, побудовані на "грецький спосіб". Відрізняючи їх інших, наприклад, споруджених на "спосіб італійський", він називав і деякі ротонди. Так, про церкву Спаса у Кракові він

писав: "Парафіальна церква на честь св. Спасителя, як титулом греки /тобто вірні східного обряду/ називають Переображення" [3, т.4, с.138]. Крім цього, у Кракові на Клепажі була церква Чесного Хреста, де богослужіння відправлялось слов'янською мовою, а єпископа краківського називали "Краківським владикою". З 951 р. і до хрещення короля Польщі Мешка I, котре відбулось у 966 р., в Кракові діяв єпископ Прохор. Костьол св. Якова в Сандомирі в період до захоплення його домініканцями в 1224 р. був "руської релігії". Це підтверджується і повідомленням літописця: у "Судомирі церква же бяше... велика". Таких свідків місійної діяльності Кирила та Мефодія у межах кордонів колишньої Великої Моравії чимало, і традиції ці були тривалими [2, с.28]. Для мистецького оформлення костьолів Південної Польщі, тобто Вісліци, Кракова, Сандомира, Любліна, запрошували майстрів із Галичини, а це вже може бути доказом, що в тих місцевостях у XV ст. збереглися традиції східного обряду. Згадаємо про популярність на півдні Польщі ікон галицького походження, вони стали тут дуже шанованими, зокрема, ікона "Белзька Богоматір" /тепер її називають "Ченстоховська Богородиця"/, колись вивезена з м.Белз неподалік від Львова.

У Римі є базиліка св. Климента. Тут брати Кирила та Мефодій у 867 р. склали мощі св. Климента, які привезли із Криму; тут похований і св. Кирило /помер у Римі 869 р./. У верхній базиліці /праворуч від престолу/ є каплиця братів Кирила та Мефодія, добудована в 1862-1886 рр. Над місцем поховання св. Кирила - мармурова плита з написом українською мовою: "Святим слов'янським апостолам Кирилові і Мефодієві влячний український нарід. 988-1988". Плита покладена з нагоди 1000-літнього ювілею хрещення України-Русі [1, с.27].

Пам'ять про цих двох сподвижників зберігалася в різні періоди історії нашого мистецтва. Ми згадували вже церкву Кирила та Мефодія XII ст. у Галичі, крім цього, - велика за розміром ікона "Св. Кирило і Мефодій" у с. Княжполе Старосамбірського району, де солунські брати зображені під час здійснення хрещення людей. Дуже цікаві за пластикою два рельєфи із зображеннями Кирила та Мефодія на дверях церкви св. Миколая у Рогатині. Ці рельєфи - робота відомого майстра народного різьблення по дереву Василя Бідули. У лаконічному композиційному варіанті скульптор зумів передати образи двох видатних слов'янських просвітителів.

Зображення цих святих знаходить місце і в багатьох ново-збудованих українських церквах. Однією з таких споруд, яка вибрала у своє мистецьке випосадження увесь нагромаджений історичний та іконографічний досвід, є церква св. Софії у Римі. У системі монументального декору, виконаного технікою мозаїки в традиціях давнього візантійського мистецтва, реалізована сучасна концепція оформлення української католицької церкви. Вона тут релігійно-патріотична. Крім старовинної християнської традиційної емблематики та біблійно-євангельських сюжетів, зображена значна кількість історичних постатей: Володимир Великий, Борис і Гліб, літописець Нестор, митрополит Іларіон і Клим Смолятич, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах, Кирило та Мефодій. Проекти мозаїчного оформлення церкви /Святослав Гординський/, а також іконографічна програма виконувалися під безпосереднім керівництвом митрополита Йосифа Сліпого – глибокого знавця мистецтва. Цим комплексом він фактично започаткував новий напрям – духовно-історичного пошуку художниками-монументалістами нового у галузі церковного мистецтва.

Поглиблене вивчення історії Великої Моравії розпочалося тільки в 50-80-х роках ХХ ст. /передусім зусиллями вчених Угорщини, Чехії та Словаччини/. Однак культурна спадщина цього регіону досліджена слабо, хоча за своїм характером вона становить винятково оригінальну групу серед усіх надбань християнського сакрального мистецтва. Зокрема, важливою проблемою є вивчення впливу великоморавської культурної спадщини на формування українського сакрального будівництва. Українське дерев'яне сакральне будівництво, особливо на теренах Лемківщини та Бойківщини, увібрало в себе традиції великоморавської архітектури, творчо розвинуло їх, зробивши таким чином вагомий внесок до скарбниці світової культури.

І. Маркусъ Д. Українськими слідами по Римі та Італії. США, 1988. 2. Я р е м а В. Кам'яні свідки місіонерської діяльності слов'янських апостолів //Православний вісник. Київ, 1971. № 1. з. Д і у г о с е J. Dzieje Polski. Kraków, 1864. 4. Ł o w - m i a ń s k i H. Początki Polski. Warszawa, 1973. 5. F r a - z i k T. Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyńskiej Biuletyn historii sztuki. Warszawa, 1962. N 2.

Яким Запаско
Львівський інститут декоративного
та прикладного мистецтва
ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО РУКОПИСНОГО МИСТЕЦТВА

У дні пам'яті слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія, творців слов'янської абетки і перекладачів книг слов'янською мовою, варто згадати про стан вивчення нашої давньої писемності, мистецтво української рукописної книги. На мій погляд, справа з вивченням цієї писемності – найбільш занедбана ділянка української гуманітарної науки. Створилась інформаційна прогалина, відчутний вакуум, який не забарилися заповнити російські колеги, зрозуміло, на свою користь. Замовчується своєрідність пам'яток української писемності, ними нехтують або й зараховують їх до творів російського книжкового мистецтва.

У 1966 р. Археографічна комісія АН СРСР опублікувала "Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР". За мовними ознаками рукописні книги в цьому списку поділені на чотири ізводи – російський /руський/, болгарський, сербський і молдовлахійський. Український і білоруський ізводи не відзначені навіть для пам'яток XIV ст., нібито їх не було взагалі, тобто всі манускрипти, котрі мають прикмети української та білоруської мов, зараховані до російського ізводу. У 1984 р. та ж Археографічна комісія видала "Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв.". І тут, не відчувавши наукової протидії з боку української мовознавчої та мистецтвознавчої науки, знову повторила те ж саме. У чому ж річ? Чи у пам'ятках XI–XIV ст., написаних церковнослов'янською мовою, немає таких виразних прикмет української мови, як у пам'ятках російського, болгарського чи сербського ізводів? Може у той час українського ізводу не було? Так ні ж, – був. Узяти хоча б відому пам'ятку XI ст. – київський Ізборник 1076 р. Скільки в його церковнослов'янському тексті українських слів: вельми, годі, губить, глумитися, даруй, діяти, зимному, зазирати, заблудив, казати, луче, людина, напоследок, не сварися, от гори до долу, обое, озирайся, ніколи, свита та ін. Які котортні українські слова! Але російські дослідники помічати їх не бажають.

Ще один приклад бібліографічної праці подібного характеру, виданої уже в наш час. Наприкінці 1988 р. Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна опублікувала перший випуск каталога "Рукописные книги собрания М.П.Погодина", в якому поданий розгорнутий опис 368 рукописних книг цієї колекції, зокрема пам'яток української писемності. Лінгвістичні особливості рукописів, що увійшли до цього видання, визначили таким чином. Відомості про ізводи вказані тут лише для рукописних книг трьох груп - болгарських, сербських і молдовлахійських. Для манускриптів, створених на російських, українських і білоруських землях у XI-XIX ст., ізводу не вказано, мовляв, і так зрозуміло - російські. До речі, у слов'янських рукописах молдовлахійського ізводу елементи живої молдавської мови трапляються значно рідше, ніж елементи української мови в богослужбових манускриптах, створених на теренах України, але віднесених у каталозі до пам'яток російського ізводу. Розпізнати пам'ятки української писемності у згаданих бібліографічних виданнях дуже важко. Це можна зробити лише у тому випадку, якщо такі пам'ятки мають вихідні дані /трапляється дуже рідко/, записи каліграфів чи давніх власників книги і якщо такі записи опубліковані мовою оригіналу, а не в російській транскрипції. У каталозі "Рукописные книги собрания М.П.Погодина" скрізь у записах українських манускриптів /і найдавніших, і пізніших/ літеру "ятъ" / ѣ /, котра читається в українських текстах як літера "і", передано літерою "е", і, отже, замість українського хліб виходить російське хлеб, ремінъ - ремень, камінъ - камень, тобі - тобе/?/ тощо. Приписку до видатної пам'ятки українського рукописного мистецтва, унікального твору мініатюрного живопису Євангелія тетр 1602 р. у каталозі так транскрибовано, що якби автор цих рядків не тримав кодекс у руках, не здогадався б за описом, що кодекс належить українському мистецтву.

Навіть українська рукописна книга XV ст. не визнається у російській спеціальній книгознавчій науці українською. У 1981 р. побачила світ монографія санкт-петербурзького вченого, доктора філологічних наук М.М.Розова / 2 / . У ній вміщено карту Росії XV ст., до якої увійшли землі від Володимира-Суздальського до Коломиї /до Коломиї тому, що один із датованих рукописів походить з цього міста/, а усі датовані книги, написані в Києві, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Володимирі-Волинському, Львові, Ужгороді та Коломиї, названі російськими. На моє запитання, чому

автор українські землі, які перебували у XV ст. в складі інших держав, включив до Росії, а українські манускрипти назвав російськими, я отримав відповідь /лист цей зберігаю/, що українські землі у XV ст. хоч і знаходились у складі інших держав, але знаходились там тимчасово, і Богдан Хмельницький повернув їх Росії. То навіщо згадувати те, що було тимчасовим? А про те, що написані у XV ст. в Україні церковнослов'янською мовою богослужбові книги можна називати українськими, він не знав, як не знав і того, що існує шеститомна "Історія українського мистецтва" /1966-1970/, в якій пам'ятки мистецтва і писемності - архітектури, живопису, скульптури, рукописної книги тощо, створені на території України, вже з XIII ст. називаються українськими.

Варто згадати і такі прикря для нас факти. Як відомо, до найвидатніших пам'яток українського рукописного мистецтва належать рясно оздоблені барвистими мініатюрами знамениті Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр. і пізніший Київський Псалтир 1397 р. Поки ми про них майже нічого не пишемо, а те, що написане, лежить роками у видавництвах, у російській науковій літературі дуже активно робляться спроби довести, що пам'ятки ці українській культурі не належать. Їхній родовід, твердять вони, першої - Новгород, другої - Москва. Чому?

У минулому столітті В.В.Стасов у відомому альбомі "Славянський и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени" /СПб., 1886/ прикраси Остромирового Євангелія дійсно помістив між книжковими візерунками новгородських рукописів, але тоді ж цю помилку виправили і довели, що книга вийшла з великокняжого скрипторію при Софії Київській, звідти ж, де було створено й видатну пам'ятку київського рукописного мистецтва XI ст. - Ізборник 1073 р. Унікальні мініатюри обох кодексів - твори однієї і тієї ж київської мистецької школи. Ї мовні особливості манускрипта також вказують на Київ. Так, в Остромировому Євангелії не зустрічається жодного випадку, характерного для новгородської вимови, змішування "ч" і "ц", так званого цокання, зафіксованого, до речі, у новгородських пам'ятках кінця XI ст. - Мінеяк 1096 і 1097 рр. Натомість 82 рази зустрічається київська форма давального відмінка іменників чоловічого роду однини зі суфіксами - ов-, єв- /синові, Авраамові, мужеві, Господові/ тощо.

Незважаючи на очевидні факти, останнім часом з'явилися публікації, автори яких настирливо намагаються повернутися до

давно спростованих версій. Автор однієї з них, присвяченій походженню Остромирового Євангелія [I], дійшов висновку: "Остромиро-во Євангеліє треба вважати ...пам"ятником новгородського походження... Немає даних, щоб скасувати це твердження".

Це ж саме слід сказати й про Київський Псалтир 1397 р. Переписувач цього манускрипта протодиякон Спиридоній, ніби передбачаючи, що в далекому майбутньому його нащадкам доведеться виборювати свої мистецькі витвори, на останній сторінці рукопису залишив такий запис: "В лето еще /6905, тобто 1397/ описана бысть книга сі ... в градѣ в Києві". Передбачення каліграфа збулося. У 1978 р. видавництво "Искусство" випустило у світ цей кодекс, прикрасе й 302 першокласними мініатюрами, у високоякісному факсимільному відтворенні, 25-тисячним тиражем у будапештській друкарні "Кожута". Тільки б радіти такій важливій події у мистецькому житті! Унікальна пам"ятка стала доступною не тільки фахівцям, а й широкому колу шанувальників давньої культури. Однак радість була затьмарена. До факсиміле кодексу окремим томом додане дослідження російського історика давнього мистецтва Г.І.Вздорнова. З"ясувалося, що коштовне факсиміле манускрипта і дослідження про нього здійснені з однією метою – переконати нас і зарубіжну мистецьку громадськість /бо більшість тиражу відправлено за кордон/ у тому, що Київський Псалтир не є київським, що він "чуждий киевской культуре" і створено його не у Києві, про що повідомив сам переписувач, а в одній з московських книгописних майстерень. Далі автор твердить: такий високохудожній твір книжкового мистецтва світового значення не міг з"явитися у Києві, бо, мовляв, рукописання у цьому місті після татаро-монгольської навали було перерване, художнє життя Києва наприкінці ХІУ-на початку ХУ ст. занепало. Але ж це відверта фальсифікація і нашої історії, і нашого мистецтва! Немає потреби згадувати зараз витвори мистецтва, народжені у Києві саме у цей період, пам"ятки архітектури, живопису, художнього ремесла і писемності. Про це міг би дізнатися й автор, про якого йдеться, якби він узяв до рук уже згадану шеститомну "Історію українського мистецтва".

Однобічний рух у науці неприйнятний, агубний. Тим більше, коли маємо на увазі фундамент, підвалини, джерела культури, її витoki. Справу вивчення давньоукраїнської писемності та публікації дослідженого слід рішуче активізувати.

І. М е л ь н и к о в Е.И. Проблема происхождения Остромирова Евангелия //Славян. Прага. 1967. Год. 37. Вып. 4. 2. Р. 63-69. И.И. Книга в России в XV в.ч. Л., 1961.

Лідія Коць-Григорчук,
Національний музей у Львові
УКРАЇНСЬКА КНИЖКОВА В"ЯЗЬ

В"язь як кириличне декоративне письмо, що перетворює рядок у безперервний і рівномірний орнамент /В.Щепкін/, має подвійну сутність: графічну і декоративну. За допомогою в"язі писарі /художники/ намагалися вкластися у виділений для напису простір, відповідно звужуючи текст чи заповнюючи орнаментом вільні місця. Написи в"язю зустрічаємо в рукописних і друкованих книгах, творах малярства, на тканинах церковного вжитку, металі, камені.

В основу дослідження покладено написи в"язю, що їх зустрічаємо у працях І.Свенціцького [2], Я.Запасака та Я.Ісаєвича [1]; в "Апостоли", виданому у Львові 1575 р., та "Острозькій Біблії", котра побачила світ в Острозі 1581 р. Відомості про книжкову в"язь доповнили спостереження за написами на творах малярства, що зберігаються у Національному музеї у Львові.

В"язь прийшла до слов"ян з Візантії, де, зароджена з лігатур в XI ст., сягнула вершини свого розвитку в XII ст., а згодом, поступово занепадаючи, вичерпала себе в XV ст. На слов"янському ґрунті в"язь могла розвиватися краще внаслідок великої кількості в письмі слов"ян щоглових літер /угричі більша, ніж у греків/. Переїнята від греків у XIII ст., в"язь південних слов"ян уже в XIV ст. стає кращою, багатшою, ніж візантійська. Тут творчо формуються два стилі: природний і геометричний. З утратою державностей припинився дальший творчий розвиток в"язі в книжковому мистецтві південних слов"ян.

У зв"язку з інтенсифікацією в XIV-XV ст. південнослов"янського впливу, зумовленого трагічними подіями на Балканах, в"язь набула поширення в українському книжковому мистецтві. Певну роль у популяризації південнослов"янської в"язі відіграв Афон. Широке застосування в українській книжковій в"язі знайшов природний стиль. Доброю основою для цього став особливий український манірний півустав*, що його помилково вважають румунським. Помилка полягає у

(С) Коць-Григорчук Л., 1993

* У написах на іконах можна вважати манірний півустав атрибуційною ознакою /"Спас" Мопистинського з кінця XIV-початку XV ст., "Юрій-Змієборець" зі с.Дальова з першої половини XV ст. та ін./, і сьогодні його використовують у написах на стилізованих під давнину творах малярства України.

тому, що румунська писемність, не маючи власних традицій письма, не могла мати в цій галузі власного творчого потенціалу: дойно робила перші кроки у запозичуванні кириличної графіки та чужих для неї церковнослов'янської та української писемних мов. Натомість українській писемності вони були властиві, як і специфічний завузаний півустав, що єдиний міг стати основою манірного письма. Вузкі літери нового українського півустава – О, С, Ё, омега та похідні від них, спираючись гострими кінцями на рядки, творили знизу та вгорі додаткові площі для орнаментів в'язі, а їхні гнучкі форми найкраще сприяли розвиткові природного стилю в орнаменті. Прикладом його застосування можуть бути заголовки деяких частин Євангелія з Глинян, датованого 1498 р. Манірне письмо міг доповнювати також орнамент, близький до візантійського з його делікатними темними, ніби засушеними, вусиками та листочками /Євангеліє XVI ст. кардинала Михайла/.

У час, коли в Україні створювався новий тип в'язі, що поєднував природний стиль орнаменту з манірним, гнучким півустановом, у Росії все виразніше виявлявся потяг до геометричного стилю. Саме на російському ґрунті прийнялася прямокутна літера В. Там широко застосовували засіб творення напівщогол зі заокруглених частин літер. Напівщоголове оформлення заокруглених частин літер зустрічається і в південнослов'янській, і в українській в'язі, але аж такого поширення, як у російській в'язі, не знайшло ніде. Тенденція до геометризованості літер сприяла виробленню нового типу в'язі – із роздрібненими, порозділюваними щоглами. Щогли двох літер, зліговані в одну щоглу, ділили в якійсь частині; і в'язь ставала прозорішою, хоч самі літери деформувалися, бо їхні щогли набували різних розмірів. Частини літер могли вільно пересуватися на своїх щоглах згідно з потребами в'язі.

Зацікавлення в Україні в'яззю цього типу збігається з діяльністю друкаря Івана Федорова. Однак у фєдорівських виданнях ці риси – не визначальні: чи надто суворим був контроль за виданнями, чи сам виконавець не любив цього письма... У пам'ятках писемності України зустрічаємо й класичні зразки російської в'язі. Прикладом можуть бути окремі заголовки Кормчої /початок XVII ст./.

Є підстави вважати, що саме графічні особливості пам'ятки, котрі надто відрізняли її від інших пам'яток української писемності, викликали здивування читача /див. с.319/.

Справді, порвані шогли літер у суцільно заповнених ними рядках не сприймалися в Україні. Але зустрічаються окремі написання у заголовках книг та їхніх частин, передусім наприкінці рядків.

Згодом російська в"язь позбулася гнучких частин літер. Серед українських написів у книгах цей вид в"язі зустрічається рідко /окремі написи Євангелія зі Стрілок середини ХУІ ст./.

Поєднавши гнучкий півустав і природний стиль орнаента з деякими, модифікованими на цьому ґрунті, засобами геометричного стилю, витворився в Україні новий тип в"язі, сповнений гармонії форм. Він став справжньою окрасою рукописних і друкованих книг /Євангеліє зі Щурович початку ХУІ ст.; титульний аркуш "Книги о священстві" Йоана Злотоуста, надрукованої у Львові 1614 р., та ін./.

І. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам"ятки книжкового мистецтва. Львів, 1981. Кн. І. 2. Свєнцицький І. Прикраси рукописів Галицької України ХУІ ст. Жовква, 1922-1923.

Дрій Ясиновський,

Вищий музичний інститут ім. М.Лисенка

БАЛКАНО-СЛОВ"ЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ І ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО СПІВУ

Імена святих Кирила і Мефодія у слов"янському світі цілком слушно пов"язують з формуванням слов"янських форм християнської обрядовості. У цьому контексті помітне місце посідає церковний спів, який на слов"янському ґрунті формує власну музичну лексику, своєрідні засоби музичної виразовості, типи розвитку. Можна припустити, що створення слов"янської абетки санкціонувало формування слов"янської літургічної мови, і, мабуть, слов"янського церковного співу.

Як же сприймався християнський церковний спів в Україні-Русі? Це питання, на перший погляд доволі просте, насправді виявляє чимало суперечливих тверджень*.

На проблему походження давньоруського церковного співу є три найважливіші точки зору: І/ церковний спів разом з християнським обрядом прийшов з Константинополя і є грецьким за своїм змістом;

(С) Ясиновський Д., 1993

* Огляд та оцінку наукових концепцій походження давньоруського церковного співу див. [2, с. 7-29].

2/ у поширенні церковного співу в Україні-Русі були посередники - болгар, і тому цей спів з самого початку був слов'янським;

3/ жодного запозичення церковного співу не було, християнська обрядовість спиралася на дохристиянські місцеві обрядові співи.

Відразу ж відкинемо останню точку зору, котра сьогодні майже не має прихильників і, на наш погляд, є невірною за своєю суттю.

Візантійська культура й художня спадщина, як переконливо доводить сучасна історіографія, мала вирішальне значення у формуванні обличчя давньоруської культури, як і культури багатьох народів Близького Сходу, а також Італії та деяких інших народів Європи [1, с.53-60]. Відомий російський вчений-мистецтвознавець академік Віктор Лазарев внаслідок багатолітнього вивчення візантійського, західноєвропейського та давньоруського мистецтва дійшов важливого методологічного висновку: давньоруське мистецтво входить органічною часткою до візантійсько-слов'янської художньої культури [9, с.300-301]. Критикуючи концепцію "самозародження" давньоруської художньої культури, він писав: "Прийшов час покласти край безплідним і порожнім розмовам про "автохтонність", "самозародження" давньоруської художньої культури і врешті-решт серйозно вивчити її реальні джерела і широкі міжнародні зв'язки [9, с.302].

Місцева обрядова пісенність, безумовно, відігравала важливу роль у формуванні національної своєрідності українського церковного співу, але на першому етапі форми і жанри цього співу, як і музична лексика, були запозичені.

Спробуємо відповісти на питання - яким же був первісний спів в Україні-Русі: грецьким чи болгарським /слов'янським/?

Ще Микола Грінченко, розглядаючи слов'яно-болгарську та греко-візантійську гіпотези походження давньоруського церковного співу, висунув оригінальну концепцію: через відсутність нотних книг можна припустити, що церковний спів на Русі поширювався усним шляхом і найшвидше від болгар. Болгарська пісенність, безсумнівно, була ближчою нашим давнім предкам, ніж грецька [4, с.102]. І тому до офіційного хрещення Русі християнські громади перебували під впливом слов'ян. Грецький же вплив був відсутній остільки, оскільки був присутній у болгарському співі.

Науковці вже давно звернули увагу на важливу посередницьку роль Болгарії в утвердженні візантійської культури на Русі. У цьому контексті цілком природними є й болгарські джерела давньорусь-

кого церковного співу. А численні факти засвідчують давність традицій церковного співу в Болгарії. У 886–889 рр. в Охридї виникла співова школа, тісно пов'язана з іменем Климента Охридського, учня і послідовника святих Кирила і Мефодія /він відомий і як автор церковних співів зі слов'янським текстом/ [9, с.40].

Про ранні болгаро-українські музичні зв'язки збереглися деякі історичні відомості. Наприклад, В.Татищев наводив цікавий уривок зі втраченого сьогодні Йоакимівського літопису: київському князеві Володимирі Великому візантійський імператор "прислаша митрополита Михаїла, мужа вельми ученаго, болгарина суца, и с ними четьре епископа и многи иереи, дяконы и демественники от славян" [10, с.38]. Цікаво, що цей факт наведений також в українському Густинському літописі [5, с.256]. Про болгарських співців, які прибули на Русь з афонського монастиря св. Міни, йдеться також у Києво-Печерському патерику.

Цілком ймовірно, що паралельно існували і прямі контакти з візантійською церковною музикою. Так, відомо, що після одруження київського князя Володимира з візантійською принцесою Анною 988 р. до Києва з нею прибули грецькі співці. М.Успенський звернув увагу на ряд запозичень візантійських обрядових форм співу аж до найменших деталей [11, с.34–35]. Однак поширена в літературі версія /за "Повістю временних літ"/, що нібито церковний спів на Русі був запроваджений близько 1052 р. трьома греками, сьогодні піддається критиці [3, с.231–232]. Слід визнати: одним з найважливіших джерел давньоруського церковного співу була саме Болгарія, і це підкреслював ще М.Грінченко. Але відсутність південнослов'янських нотованих книг утруднювала вивчення реальних джерел посередницької місії Болгарії і ширше – балканських слов'ян – у сфері церковної музики. Ю.Келдиш, критично оцінюючи твердження болгарських вчених про повне знищення нотних болгарських книг епохи першого Болгарського царства, писав: "До кінця XII ст. болгарський церковний спів ґрунтувався на усному переказі мелодій, і музична писемність отримує ширший розвиток тільки в період другого Болгарського царства" [6, с.85]. У створенні оригінальної нотації давньоруські співці орієнтувалися лише на візантійські зразки. Однак результати новітніх досліджень свідчать про те, що в Болгарії у давні часи існували нотовані книги з так званою "тита-нотацією", яка отримала розповсюдження і в Київській Русі [8, с.228–233; 12, с. 302–310].

Грецький церковний спів у давньоруський період був явищем вторинним і набув поширення передусім у вищих церковних сферах, при великокняжому дворі. Цілком ймовірно, що на Русі на нього звернули увагу в часи князювання Ярослав Мудрого. Але у давньоруський період церковний спів мав переважно слов'яно-болгарську основу.

1. А в е р и н ц е в С. Крещение Руси и путь русской культуры // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. М., 1991.
2. Б е л я е в В. Древнерусская музыкальная письменность. М., 1962.
3. Г а р д н е р И. Богослужбное пение русской православной церкви. Джорданвил, 1978. Т.1.
4. Г р і н ч е н к о М. Історія української музики. К., 1922.
5. Густинская летопись. СПб., 1845. Ч.2.
6. История русской музыки: В 10 т. М., 1983.
7. К а д л и г а н о в И. Музыкально-гимнографические памятники Георгию Новому и Иоанну Новому / по данным русских рукописей // Старобългаристика. 1987. № 11.
8. К о ж у х а р о в Ст. Палеографски проблеми на А - нотацията в среднобългарските ръкописи от 12-13 век // Славянска палеография и дипломатика. София, 1980.
9. К р ы с т е в В. Очерки по истории болгарской музыки. М., 1973.
10. Т а т и ш е в В. История российской. Т.1.
11. У с п е н с к и й Н. Древнерусское певческое искусство. М., 1971.
12. R a a s t e d J. A primitiv paleobyzantine musical notation // Nova je monumentis musicae byzantinae classica et medievalia XIII. Copenhagen, 1962.

Костянтин Трофимович,
Львівський університет

ПЕРЕКЛАДИ БІБЛІЇ У ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ

Становлення писемності у лужицьких сербів тісно пов'язане з перекладами Святого Письма. Найперший переклад був завершений 1548 р. протестантським пастором Міклавшем Якубіцею, який скориствовався найближчим йому нижньолужицьким діалектом. Вчені виявили, що він, перекладаючи Біблію Мартіна Лютера, заглядав у латинський і чеський тексти. Переклад М.Якубіци залишився у рукописі [3, с.33].

Лише 1709 р. був виданий друкарським способом Новий Заповіт, перекладений нижньолужицькою мовою Яном-Богумілом Фабриціусом [2]. Протягом двох століть книга витримала не менше десяти видань. 1796 р. вийшов у перекладі Яна-Бедріха Фрица Старий Заповіт,

© Трофимович К., 1993

перевиданий 1824 р. Яном-Зигмунтом Шиндляром зі значною редакційною правкою. І надалі мова нижньолужицького перекладу Біблії удосконалювалася, що знайшло втілення у виданні Старого Заповіту 1868 р. Новий Заповіт для нижніх лужичан видавався у минулому столітті двічі, а також один раз після другої світової війни.

У верхніх лужичан /на півдні Лукиці/ протестантське Святе Письмо з'явилося завдяки пасторові Міхалу Френцелю, котрий видав у 1670 р. друкарським способом Євангелії від Матвія і Марка. Цей рік в історії Лукиці вважається початком верхньолужицької писемної мови. Справді, М.Френцель не перекладав, як інші, без будь-якої системи. Він попередньо склав правила правопису, і послідовно дотримувався їх. Зразком для нього була чеська орфографія, зрозуміло, ближча лужичанам-слов'янам, ніж німецький правопис. М.Френцель мав дуже добру підготовку до перекладання, бо знав старосврейську та старогрецьку мови, при перекладанні вільно користувався чеською та польською Бібліями, про що зазначив у передмові до першого видання. Правда, першоджерелом перекладач назвав німецький текст Святого Письма Мартіна Лютера.

Видавши вищеназвану частину Святого Письма, М.Френцель продовжував працю над перекладом дальших частин Нового Заповіту. Роботу завершив, майже повністю втративши зір, тому редагування перекладу здійснив його син Абрагам. Він працював над текстом ще рік і дев'ять місяців. Рукопис був переглянутий комісією священників, яка після двохрічного вивчення тексту дала позитивний відгук. Книга вийшла друком 1706 р. і використовувалася серболужицькими протестантами у Верхній Лукиці понад 200 років [1, с. 87-88].

Новий Заповіт М.Френцеля складається з довгої німецької передмови та 1452 сторінок великого формату основного тексту німецькою та верхньолужицькою мовами - двома колонками на кожній сторінці. Наступні перевидання /тільки з верхньолужицьким текстом/ були здійснені у 1727, 1736, 1741, 1773, 1818, 1823, 1835, 1856, 1859 та 1893 рр.

Переклад М.Френцеля відіграв в історії культури лужицьких сербів надзвичайно велику роль. Мова Нового Заповіту М.Френцеля була покладена в основу сучасної верхньолужицької літературної мови [3, с.68]. Правда, під впливом пізніших перекладів Нового Заповіту в тексти Френцеля були внесені деякі корективи [11, с. 19-20].

Справу М.Френцеля продовжили священники-лютерани Ян Бемар, Матей Йокуш, Ян Ланга та Ян Вавер. Протягом 1716-1727 рр. вони працювали над перекладом Старого Заповіту М.Лютера, використовуючи при цьому також старосврейський оригінал, допомагаючи собі чеськими та польськими біблійними перекладами. Книга побачила світ 1728 р. Цікаво, що коли 1890 р. верхівка лютеранської церкви в Німеччині взялася за перевірку якості біблійних текстів з теологічної точки зору, то виявилось, що серболужицький текст потребує менше правки, ніж німецький канонічний текст М.Лютера. Але лужицькі мовознавці вважають, що мова Старого Заповіту поступається якості перекладу Нового Заповіту М.Френцеля [5, с.74].

Згадані переклади Святого Письма служили верхньолужицьким протестантам у XVIII-XIX ст., фактично слугать і донині. Правда, у 1960 р. видавництво "Домовіна" видало окремою книжкою "Євангеліє св. Матвія", яке виявляє деякі відхилення від старих видань, тобто певну модернізацію, однак видавці на звороті титульного листа вважали за потрібне вказати: "Переклад Міхала Френцеля. Знов переглянуто біблійною комісією серболужицьких євангельських священників" [10].

Верхньолужицькі к а т о л и к и використовують у богослуженні свої окремі тексти Святого Письма. Тривалий час перекладачі сперечалися про доцільність використання того чи іншого диалекту для перекладів Святого Письма, і лише в середині XVIII ст. писемна мова верхньолужицьких католиків була прийнята більшістю культурних діячів [6, с.15]. Першим католицьким перекладачем усієї Біблії був Юрій-Гавштин Свєтлік. Використовуючи латинський оригінал /вірність якого була підтверджена Тридентський собором у 1546 р./, він переклав у 1698-1711 рр. Старий і Новий Заповіти. Ча к а л ь, праця Ю.-Г.Свєтліка залишилась у рукописі. Стяг, у католиків це довго не було повного тексту Старого і Нового Заповітів. Публікувались лише окремі фрагменти Біблії, наприклад, 1759 р. єпископом Якубом-Юзефом Восььким /перевидані 1848 р. Яном-Міхалом Галков/.

Серйозні наміри видати католицький Новий Заповіт мав Ігус Бук, який працював над перекладами Євангелій від Матвія і Марка, але хвороба не дала йому змоги повністю виконати намір: у 1662 р. вийшов перший випуск Нового Заповіту на 48 сторінках [3, с.205]. Тільки 1896 р. вийшов у єдиній книзі католицький Новий Заповіт, викладений так званою католицькою літературною мовою. Спричинили-

ся до видання єпископ Юрій Лусчанський та найвидатніший діяч серболужицького національного відродження другої половини ХІХ ст. Міхал Горнік. "Католицька літературна мова" цього видання була близькою до мови видань національної організації "Матиця сербська", отже, поява цієї частини Біблії була серйозним кроком до стабілізації літературної мови всієї Верхньої Лужиці. За свідченням Яна Кшижана-Клюкшанського [5, с.76], згадані особи, перекладаючи з латинської мови, паралельно користувалися і старогрецьким текстом. Сучасні дослідники довели, що основну працю виконав М.Горнік, а Ю.Лусчанський стежив за тим, щоб не порушувалися теологічні канони [4, с.20-25]. М.Горнік віддався перекладацькій роботі повністю. Він писав відомому вченому Арноштові Муці: "Друкований аркуш Нового Заповіту потребує трьох тижнів роботи. Майже кожне слово /навіть його частина! / вимагає зваженого зіставлення з текстом грецьким, з визнаною латинською Вульгатою, з існуючими перекладами лужицькою та іншими мовами" [4, с.22]. Праця М.Горніка має, мабуть, більше значення для становлення норм сучасної верхньолужицької літературної мови, ніж для християнської церковної культури серболужицького народу. На думку чеського вченого Адольфа Черного, цей Новий Заповіт "матиме велике значення не тільки для лужицьких сербів, а й для слов'янського мовознавства загалом..." [4, с.24]. Схвальну характеристику М.Горнікові дав і найвидатніший серболужицький мовознавець А.Мука: "Завдяки його праці цей переклад є і залишиться наріжним каменем правильної, зразкової мови" [9, с.150].

Над перекладом Старого Заповіту для католиків успішно працював Філіп Резак /1905-1915/, але друком вийшли лише фрагменти [12, с.6]. Повністю Старий Заповіт виданий католиками в двох книгах у 1973 та 1976 рр. [13; 14].

Якщо свого часу серболужичани-протестанти обігнали за часом видання Святого Письма католиками, то в наш час католики обійшли своїх братів-лютеран. Як уже зазначалося, після другої світової війни Старий Заповіт у новому перекладі виданий у двох книгах, Новий Заповіт - в одній [12; 13; 14]. У передмові до другого тому Старого Заповіту /який вийшов раніше/ сказано, що переклад здійснювався протягом двох років, і взяли в ньому участь дев'ять перекладачів /усі називаються/, серед яких виділяється Антон Навка, який відредагував увесь текст. Новий Заповіт, як зазначається у передмові до книги, що вийшла 1966 р., підготовлений

колективом богословів /серед них найбільше відзначилися шість осіб/, а над редагуванням працював Міхал Навка та його син Антон.

Особливістю сучасних видань католицького Святого Письма є те, що перекладачі та редактор фактично дотримуються норм сучасної єдиної верхньолужицької літературної мови /фактично відбулося злиття її католицького і протестантського варіантів/, відмовившись від специфічних мовних рис католицьких видань, помітних в усіх довоєнних книгах.

Таким чином, лужицькі серби в наш час мають повне видання Біблії сучасною, добре опрацьованою, кодифікованою, єдиною верхньолужицькою літературною мовою, але це видання католиків. Чи користуються офіційно католицькою Біблією лютерани? Це, мабуть, таємниця.

У минулому ґрунтовних аналізів мови Старого і Нового Заповітів не було, тільки Фрідо Міхалк опублікував справді наукові, глибокі праці про мову серболужицьких перекладів Біблії [7-9].

1. J e n ě K. A. Michał Frencl a jeho zašćužby wo serbske pismowstwo // ČMS. 1879. S. 73-92.
2. J e n ě K. A. Najstarša serbska bišćana kniha a jeje spisar // ČMS. 1858. S. 70-82.
3. J e n ě R. Stawizny serbskeho pismowstwa, I. Budyšin, 1954.
4. K r j e č m a r M. Wo Michała Hórnikowym sobuskutkowanju na přežožku Noweho Zakonja // Lětopis A. 1962. N 9/2. S.20-25.
5. K ř i ž a n - K l u k š a n s k i J. Serbow přecowanja wo serbsku bibliju // ČMS. 1928. S. 67-77.
6. M i c h a ž k F. Jutriř Hawštyn Swětlik a serbska spisowna řeč za katolikow // Lětopis A. 1980. N 27/1. S. 10-25.
7. M i c h a ž k F. Kulowski dialekt džensa a před 300 lětami // Sorabistiske přinoški k VI. mjezynarodnemu kongresej slawistow w Praze 1968. Budyšin, 1968. S. 37-64.
8. M i c h a ž k F. Latinizmy a germanizmy w řeči J.H.Swětlika // Lětopis A. 1972. N 19/1. S. 52-106.
9. M u k a A. Nekrolog /K.Hórnik// ČMS, 1895. S.145-157.
10. Šćenje po swjatym Mateju. Budyšin, 1960.
11. S c h u s t e r - Š e w e H. Sorbische Sprachdenkmäler 16-18. Jahrhundert: Bautzen, 1967.
12. Swjate Pismo Noweho Zakonja. Budyšin, 1966.
13. Swjate Pismo Stareho Zakonja, I: Stawizniške knihi. Budyšin, 1976.
14. Swjate Pismo Stareho Zakonja, II: Powučne a profetiske knihi. Budyšin, 1973.

Божена Антоняк,
Львівський університет
КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ
У ТВОРАХ БОСНІЙСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА
МАТІЇ ДІВКОВИЧА

Розвиток літератури у Боснії і особливе похвалення цього процесу у ХІІІ ст. пов'язані з осередками письменництва у православних монастирях, мусульманських школах, монастирях францисканців. Зараз важко переоцінити значення для зростання літератури, яке мала діяльність монахів-францисканців. Їхні твори, написані, як правило, народною мовою, видрукувані кирилицею, відзначалися свіжістю викладу, характерною для народних оповідей, і використовувалися не лише для культових потреб, а й читалися в народі, були своєрідними підручниками для опанування грамоти. Заслуга францисканців, власне, полягає у тому, що вони розвивали літературу народною мовою і книги свої друкували переважно кирилицею, що було особливо важливим у тогочасних умовах. На той час у Боснії існувала мовна "мішанина", функціонували декілька мов. Турецький мандрівник Евлія Челебі стверджував, що тоді використовувалися "боснійська, турецька, сербська, латинська, хорватська і болгарська мови". Графіка була кириличною /особливий місцевий її різновид - так звана босанчиця/, латинською та арабською.

Мабуть, найцікавішою постаттю у тогочасній боснійській літературі є перший боснійський письменник, монах-францисканець Матія Дівкович /1563-1631/. Його не єдиний, але, безперечно, найпопулярніший твір "Бесіди Матії Дівковича" написаний народною мовою з численними відхиленнями від церковнослов'янського канону. Цей вільно перекладений твір - низка проповідей, написаних після прочитання Євангелія, але від схоластичного викладу багатьох середньовічних авторів його відрізняє свіжість мови, стиль викладу, чим "Бесіди Матії Дівковича" здобули широку популярність. Зумівши відступити від канону, Дівкович не перекладав у повному розумінні цього слова, а вільно переносив сюжети і саме цим став близьким читачеві.

Звичайно, у конфесійних справах мова відігравала виняткову роль, адже, видаючи книги народною мовою, друкуючи їх кирилицею, католицька церква знаходила собі нових прибічників у Боснії. Стяга, звертання до народної мови не було випадковим. Пізніше письменники ХІІІ ст. відзначатимуть її як "найкращу та найрозумі-

Але задовго до реформи літературно-писемної мови хорватів і сербів, здійсненої тільки у ХІХ ст. Вуком Караджичем і Людевітом Гаєм, відбувалися спроби використання народної мови як літературної, а також уніфікації графіки та правопису. Про це свідчить і відомий югославський літературознавець М.Комбол: "...Письменники католицького відродження... порушили питання про хорватську літературну мову, передбачивши інстинктивно шлях, яким пізніше відбуватиметься загальний розвиток".

"Бесіди" написані східнобосанським говором штокавського діалекту сербської мови. Сам Дівкович мову, якою писав свої твори, називав часом сербською, часом словінською або боснійською. Якою мірою відповідає назва мові літератури – питання, на яке повинні дати відповідь детальні вивчення. Письменники-францисканці, звичайно, були реформаторами мови і прагнули до загальномовного стандарту. Ще до Караджича вони неодноразово закликали до вивчення рідної мови, порівнюючи її з мовою французів та іспанців.

Незважаючи на некодифікованість, мова францісканських письменників ХУІІ ст. мала велике культурно-історичне значення і використовувалася на значній території – від приморських гір до Боснії, Славонії далеко в Угорщину. Значення її настільки велике, що деякі вчені вважають: наступники францисканців підготували ґрунт для мовної реформи Л.Гаая і В.Караджича в Хорватії та Сербії.

Дівковичеві книги написані так званою босанчицею, своєрідним різновидом кириличної графіки, яка тривалий час використовувалась у Боснії. Босанчиця розвинулася на основі мінускульного письма. Існує кілька її варіантів. Дослідники писемності вважали, що босанчиця є самостійним письмом і протиставляли її кирилиці. Вук Караджич, описуючи графічну систему Дівковичевої "Науки християнської", зазначив: "Ця книга видрукувана літерами й правописом босанським", або "босанською азбукою". За його свідченням, "написання літер цієї азбуки настільки різниться від нашої сучасної, що ніхто не може її прочитати, доки спочатку з великими труднощами її не опанує".

Дівкович свої книги друкував "сербськими літерами" /так він називав босанчицю/, а друкарські графеми відлив сам: "Не маючи жодної друкованої книги нашою мовою, я власноручно відлив усі літери". Про широкий ужиток загальнозрозумілої на великій території босанчиці писав ще 1701 р. боснійський монах-францисканець Стіпан Маргітич у передмові до "Сповіді християнської". Він звер-

нув увагу на те, що багато духовних книг написані незрозумілою народною латиницею, тоді як босанчицею – "кириличне письмо розуміють у Боснії, Герцеговині, Далмації, Угорщині та інших землях" Сучасники наводили багато прикладів, коли католицькі священники не розуміли "латинки", а знали лише "те письмо, яке називається кирилицею".

Поява книг латинською графікою наприкінці ХУІІ ст. викликала незадоволення багатьох францисканців. Зокрема, С.Маргітич нарікав на те, що друкування кирилических книг, вкрай необхідних у Боснії, цілком занехали після Дівковича та Посіловича.

Дівкович зробив досить вдалі спроби передати характерні для сербської мови звуки і використовував при цьому ним же придумані диграфи, хоч і вживав їх непослідовно. Його правописна система має як фонетичні, так і етимологічні риси /наприклад, етимологічним є специфічне передавання диграфом літери "у", що походить від складотворчого "л"/. З точки зору палеографії, знаки Дівковичевої босанчиці значно відрізняються від кирилическої системи. Але В.Караджич високо оцінював правописні спроби Дівковича. На нашу думку, складаючи власну систему графіки й орфографії, Караджич послугувався тими новими літерами для позначення характерних сербських і хорватських звуків, котрі були створені Дівковичем. Мабуть, ці літери були своєрідною проміжною ланкою при створенні нової системи.

Отже, розвиваючи літературу народною мовою, обираючи при цьому говори штокавського діалекту, який у ХІХ ст. стане основою літературної мови сербів і хорватів, видаючи книги кирилицею, полегшуючи її сприймання, відкидаючи непотрібні літери, які не відбивали ніяких звуків народної мови і, навпаки, створюючи нові графеми для позначення характерних звуків, Дівкович і його численні послідовники відіграли важливу роль у формуванні мовного стандарту.

Андрій Ясіновський,
Інститут українознавства АН України
ОСТРІГ ЯК ОСЕРЕДОК МІЖСЛОВ"ЯНСЬКИХ
КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН
НАПРИКІНЦІ XVI-НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

На зламі XVI-XVII ст. найважливішим культурно-освітнім, науковим та ідеологічним осередком в Україні був Остріг на Волині. Його недарма називають іноді "українськими Афінами". У 1576 р. з ініціативи князя К.К.Острозького у цьому місті була заснована українська школа, яка на той час мала найвищий рівень викладання серед усіх навчальних закладів, що до того існували у східнослов"янських народів.

Водночас виник літературно-науковий гурток, до якого увійшли відомі вітчизняні та іноземні перекладачі й книжники. Згодом в острозькому маєтку князя Костянтина Острозького розгорнула діяльність керована І.Федоровим друкарня, котра відразу стала невід'ємною частиною нового культурного осередку.

В Острозі розпочався новий етап синтезу західноєвропейської та слов"яно-православної культури. Тож закономірно, що саме Остріг відігравав провідну роль у міжнародному культурному спілкуванні України, зокрема з Білорусією, Росією, країнами південних і західних слов"ян.

Одним з найперших і найяскравіших прикладів міжслов"янських літературних взаємин була діяльність острозького культурно-освітнього і наукового осередку, головним завданням якого було опрацювання і підготовка до друку повного тексту Біблії. Це тривала і дуже копітка робота. Шукаючи докладні списки Біблії, посланці князя Острозького обійшли багато грецьких, болгарських, сербських монастирів. Тодішній відомий дипломат М.Гарабурда під час однієї з поїздок до Москви привіз церковнослов"янський список так званої Геннадіївської Біблії. Крім цього, у редакційній роботі використовувалися грецькі, латинські, чеські видання.

Острозька Біблія була найавторитетнішим виданням Святого Письма у південнослов"янських країнах, Росії, була відома також у Польщі. Мова Біблії вплинула на мову багатьох літературних творів як у східнослов"янських країнах, так і в Болгарії та Сербії.

Спільний історичний шлях, тривале співіснування у межах однієї держави – спочатку Київської, а потім Польсько-Литовської – зумовили інтенсивні контакти України, зокрема Острога, з Білорусією. Острозькі діячі підтримували всебічні стосунки з Віленським братством. Йдеться про координацію політичних акцій на сеймах і церковних соборах, обмін діячами, літературою, друкарським обладнанням, шрифтами. У Вільні друкувалися твори за рукописами, підготовленими в Острозі /наприклад, Граматика слов'янської мови, 1586 р./ . У 1612 р. у Єв'ю вийшла "Діоптра" дубнівського єродіякона Віталія, а через 15 років у Вільні – відредагований Кипріяном переклад "Весід" Макарія Єгипетського.

В Острозі жив і працював білорус А.Римша, автор "Хронології", виданої 1581 р. як посібник для початкових класів колегії. Мабуть, він також був викладачем слов'яно-греко-латинської академії.

Більше свідчень збереглося про острозько-російські зв'язки. Вони були підготовані усією попередньою історією взаємин двох сусідніх народів. Їм сприяла сильна православна книжна традиція. Ці контакти здійснювалися двома шляхами: безпосередньо з Росією і через росіян-емігрантів, котрі перебували в Україні і знайшли тут сприятливий ґрунт для власних культурних починань.

В Острозі жили і діяли вихідці з Росії – друкар І.Федоров, церковний діяч і богослов Артемій. В Острозькій академії наприкінці XVI ст. навчався виходець з Москви Афанасій, який заснував згодом Межигірський монастир біля Києва. Важливу роль у російсько-острозьких зв'язках відіграв російський публіцист, політичний емігрант Андрій Курбський.

Між Острожчиною і Росією розвинулися досить інтенсивні книжкові зв'язки. У Росії широко розповсюджувалися і здобули там популярність праці острозького перекладацького гуртка. Лише завдяки російським спискам нині відомий збірник афоризмів "Пчела" /перекладений 1599 р. у Дермані/. Твір греко-венеціанського церковного діяча і полеміста Г.Севера "Синтагматіон", що був перекладений, як вважають, Кипріяном, вміщений як 15-й розділ "Скрижалі духовної" /Москва, 1656/. Значного поширення у Росії набули острозькі друки, переважно патристичні та полемічні твори /наприклад, "Маргарит" Івана Златоуста, "Книга о постничестві" Володимира Великого/.

У Москві 1687 р. була заснована перша школа вищого типу на зразок Києво-Могилянської академії. Проте слід пам'ятати, що тип

тримовної "слов"яно-греко-латинської" школи вперше було вироблено саме в Острозі. Про концепцію тримовної колегії писав Еразм Роттердамський. Звичайно, у розумінні Еразма, трьома мовами були грецька, латинська і давньоєврейська, а острозькі вчені замість давньоєврейської ввели церковнослов'янську. Проте ідея була схожа: поширювати знання трьома сакральними мовами.

Культурно-просвітницькі осередки Острожчини часто відвідували балканські церковні єрархи: близько 1599 р. - Білгородський митрополит Лука Сербин, якому князь Острозький подарував дорогобузьку архимандрію, у 1606 р. - Софійський митрополит Неофіт, наприкінці 70-х років XVII ст. - Діонісій Раллі-Палеолог, архієпископ Тирновський. Останній, мабуть, брав участь у підготовці до друку грецької частини острозького Букваря 1578 р.

Можна говорити також про острозько-польські культурні стосунки. У 1598-1599 рр. в Острозі був надрукований полемічний твір Христофора Філарета "Апокрисис" /переклад польського видання/. Під цим псевдонімом виступив польський письменник-протестант М.Броневський, який жив в Острозі і був посередником князя Острозького у його зносинах з протестантами.

У 1600 р. у Кракові вийшла друком латиномовна поема "Про Острозьку війну", автором якої був вихованець Краківського університету Симон Пекалід. У поемі він прославляв князів Острозьких, описував Остріг, схвально відгукнувся про "тримовну гімназію". Усе це свідчить про перебування Пекаліда на Волині, зокрема в Острозі.

Ще одним відомим польським діячем, котрий жив і працював викладачем математики в Острозі, був Ян Лятош. За виступи проти григоріанського календаря він був змушений залишити посаду професора астрономії та медицини у Кракові і 1601 р. переїхав до Острога.

Острозький культурний осередок посідав помітне місце у міжслов'янських культурних взаєминах наприкінці XVI-на початку XVII ст. . . . Значна роль Острога у книжкових та літературних зв'язках зі слов'янськими країнами. Видатною подією у житті не лише України, а й усіх східно- та південнослов'янських народів був вихід у світ Острозької Біблії.

Культурне спілкування острозького осередку зі слов'янськими народами відіграло велику роль у розвитку української культури, значною мірою вплинуло на культурні процеси в сусідніх слов'янських країнах.

Ніла Галун,
СШ № 2 м.Дубно Рівненської області
ХРИСТО БОТЕВ ПРО КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКУ МІСІЮ
СВЯТИХ КИРИЛА І МЕФОДІЯ

Діяльність слов'янських першовчителів здобула широке визнання у всьому світі. Кирило-мефодіївська традиція постійно привертала увагу дослідників, громадських і культурних діячів. Зокрема, відомий болгарський поет і публіцист, поборник єднання слов'янських народів Христо Ботев виявив інтерес до культурно-просвітницької діяльності святих Кирила та Мефодія ще замолоду. У 1867 р. під час урочистостей, що відбувались у калоферській школі, де вчителював Ботев, він у виголошеній програмі дав високу оцінку діяльності слов'янських просвітителів. Глибоку шану до них Ботев проніс крізь усе життя. Майже за рік до трагічної загибелі, 9 травня 1875 р. у статті в газеті "Знаме" /"Прапор"/ він писав: "В історії майже всіх європейських народів зустрічаються такі особистості, діяльність яких мала загальнолюдський характер і в силу цього за своїм всесвітнім значенням заслуговує шани і поваги з боку кожного". Ботев вважав, що з діяльністю Кирила та Мефодія пов'язані яскраві сторінки в історії людського прогресу, вони "безумовно заслуговують шану і повагу кожного чесного, широкого і відданого слов'янина". На думку Ботева, своє відкриття - слов'янську азбуку - солунські брати призначали для потреб усього слов'янства, зокрема населення сусідньої Болгарії, а за основу слов'янської писемності вони взяли той діалект, на якому розмовляли слов'яни в околицях Салонік.

Створення слов'янської азбуки, на думку Ботева, тісно пов'язане з поширенням християнства. Ботев розцінює запровадження християнства в Болгарії як сприйняття "гуманного людського вчення, яке, з одного боку, принесло з собою із Візантії заразу політичного падіння, але з другого - поклало початок тій великій слов'янській культурі, згадки про яку зближує і окреслює зараз взаємними симпатіями майже всі слов'янські племена". Отож, розквіт болгарської культури був би неможливий без поширення слов'янської писемності і тому Ботев характеризував Кирила та Мефодія як "геніїв", котрі вписали велику подію у бурхливу історію Болгарської держави".

Загарбання Болгарії турками-османами призвело не тільки до втрати державності, а й позбавлення болгарської церкви своєї незалежності. Константинопольська /грецька/ патріархія, якій турецький султан підпорядкував болгарську церкву, робила все можливе, щоб позбавити болгарський народ його культурних традицій. Саме тому імена Кирила та Мефодія зникли навіть з Четьї Мінеї.

Особливістю національного відродження Болгарії, що розпочалося на зламі XVIII-XIX ст., стала боротьба за незалежну від Константинопольської патріархії церкву. "Церковне питання, - зазначив Ботев, - об'єднало широкі народні маси і цим сприяло їх національному пробудженню". Як і в часи Кирила та Мефодія, болгарський народ домагався офіційного дозволу здійснювати богослуження болгарською мовою, замінювати грецьких єпископів, митрополитів і священників болгарськими та ін.

У ході боротьби за власні культурно-національні права болгарський народ спирався на спадщину Кирила та Мефодія. За ініціативою Н.Герова в Пловдиві у травні 1851 р. вперше відбулося вшанування пам'яті слов'янських першовчителів Кирила та Мефодія, за словами Ботева, - "свято історичного відродження". З того часу щорічно у болгарських землях відзначали 11 травня /за новим стилем 24 травня/ - день святих Кирила та Мефодія, свято слов'янської писемності, болгарської культури й освіти.

Боротьба за самостійну болгарську церкву тривала майже півстоліття і увінчалась успіхом у 1870 р. Заснування Болгарського екзархату "дає натхнення у боротьбі за повне духовне і політичне визволення", писав Ботев у газеті "Знаме" 1875 р. - напередодні свята слов'янської писемності. Він добре розумів, що створення Болгарського екзархату на той момент було великою перемогою болгарського народу, оскільки він отримав офіційне визнання як окрема етнічна спільність. Таким чином, самостійна церква стала для болгар символом духовної єдності.

Палка любов Ботева до свого народу не перешкождала йому вимогливо і цілком справедливо викривати його недоліки та пасивність. Він з гнівом писав: "Як ми відзначаємо знаменний і святий для нас день пам'яті рівноапостольних братів? ...Скільки років минуло вже, як ми скинули зі своєї шиї ярмо фанаріотів* і закили самостійно у відношенні церковному, а щоразу в пам'ять цього визволення, як і раніше, збираємось тільки аби випити, поїсти, повеселитись і

* Фанаріоти - греки, що мешкали в константинопольському кварталі Фанар і постачали кадрами духовенство Константинопольської патріархії.

і показати, що із трьохсот шестидесяти п'яти днів в рік тільки цей день ми присвячуємо своєму народові, тільки в цей день буваємо патріотами". Ботев намагався згуртувати навколо кирило-мефодіївської традиції співвітчизників, активізувати їх національно-визвольні змагання. Він пропонував не "оплакувати Єрусалим Кирила і Мефодія", а шукати вихід у "народній революції, радикальному перевороті". Ботев турбувався і про те, щоб життя і діяльність солунських братів стали ближчими підростаючому поколінню, передусім школярам.

Високо оцінюючи роль культурно-просвітницької діяльності святих Кирила та Мефодія, Ботев водночас розкривав їхнє значення для усього слов'янства. Він підкреслював, що "майже весь слов'янський світ святкує день 11 травня і кожен слов'янин шанує двох солунських братів - Кирила і Мефодія", оскільки вбачає в них "духовних представників братнього, рівноправного і вільного слов'янського союзу".

Марк Гольберг,
Дрогобицький педагогічний інститут
ІВАН ФРАНКО І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ
СТАРОВОЛГАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Протягом довгих років Каменяр цікавився проблемами історії староболгарської літератури. З цього питання він надрукував чимало праць в українських і зарубіжних наукових виданнях, зокрема в "Archiv für Slavische Philologie" В.Ягича. Франкові публікації німецькою мовою стали відомими значно раніше, ніж написані українською. Певною мірою це пояснюється тим авторитетом, який мало видання Ягича. Крім цього, деякі українські праці Франка були розкиданими по мало доступних виданнях.

Болгарські вчені не пройшли повз дослідження І.Франка. Одним із тих, хто постійно звертався до них, був Е.Георгієв. Він, зокрема, підтримував Франкове положення про те, що Кирил-філософ був автором Азбучної молитви [1; 3; 4; 7; 8]. Про праці Франка зі староболгарської літератури писав К.Куєв у фундаментальній праці про Азбучну молитву [6].

© Гольберг М., 1993

У 1986 р. на міжнародному симпозіумі "Іван Франко і світова культура" було виголошено три доповіді з питання, що нас цікавить. О.Мишанич говорив про кирило-мефодіївську проблематику у творах І.Франка. Л.Терзійська з'ясувала місце староболгарської літератури в "Історії української літератури" І.Франка. К.Куев знову звернувся до дослідження "Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavische Literatur".

У цьому повідомленні, спираючись на вже опубліковані дослідження, хочу спинитися лише на деяких питаннях, що характеризують методологію і методику дослідницької праці І.Франка з кирило-мефодіївської проблеми.

Пам'ятки староболгарської літератури Франко розглядає і як історик, і як лінгвіст, і як літературознавець, і як культуролог.

Франкові праці мають глибоку джерелознавчу базу. Вчений враховував історіографію проблеми, постійно слідкуючи за тим, що з'являлося у науці.

У відомих працях "Літературне відродження південної Русі і Ян Коллар" і "Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер" Франко дослідив питання про витоки болгарської літератури, її початки, кирило-мефодіївську традицію і у зв'язку з цим – про послідовників Кирила та Мефодія. Про болгарських першовчителів йдеться й у праці "До питання про перекази про Магомета у слов'ян". Тут висувається питання, до якого Франко буде неодноразово звертатися у наступні роки /взаємини між Візантією і слов'янами/. До речі, тут Франко виступає і як вчений-візантолог; його праці у цій галузі заслуговують на увагу.

Зразком комплексного підходу до проблеми може служити і стаття "Етимологія і фонетика в южноруській літературі". Говорячи про Кирила та Мефодія, Франко зазначив, що вони мали "тонкий слух і добре чуття до різних особливостей слов'янської мови" [9, т.29, с. 152].

Надзвичайно цікавою є праця "Святий Клемент у Корсуні. Причинки до історії старослов'янської легенди". Легенда про св.Климента, на думку Франка, "особливо цікава для славіста тим, що сплітається досить несподіваним способом з історією перших слов'янських апостолів Кирила і Мефодія, з нашим літописним оповіданням про хрещення Русі, а навіть деякі парості її сягають до часів Ярослава, сина Володимирівого, до половини IX віку" [9, т.34, с.122]. Розглядаючи у своїй праці великий фактичний матеріал щодо Кирила і Мефодія, запозичений з різних джерел, Франко висунув кілька методологічних тверджень, а саме:

1. Про використання як історичного джерела усної народної творчості, зокрема жанру легенди. Ця справа, як підкреслив Франко, потребує "значних критичних засобів, вироблення критичного методу та великої обережності, щоб могли довести до результатів більше-менше цінних для розуміння минувшини" [9, т.34, с.16].

2. Про застосування порівняльного методу в історичних дослідженнях. Йдеться про компаративістику як про загальногуманітарну методику дослідження. Оскільки її найбільш докладно розроблено у літературознавстві, історична наука повинна врахувати здобутки і застосувати їх згідно зі своєю специфікою.

3. Про зіставний аналіз джерел, що стосується того чи іншого факту. Франко вдавася до своєрідного "перехресного допиту" джерел. Він досліджував життя Кирила та Мефодія, Золоту легенду Янова з Вореццо, хроніку Лева Оснійського, так звану Італійську легенду та інші пам'ятки середньовічної літератури. Використанню джерел повинен передувати їх глибокий і всебічний аналіз. Франко вживав поняття "джерелова вартість" [9, т.34, с.241]. Далекі не всі зі згаданих джерел відповідають цьому критерію /наприклад, Італійська легенда/.

4. Про поєднання методики історичного й філологічного дослідження. Франко з'ясовував історичну основу тих чи інших джерел, писав про те, в яких умовах і на якому історичному тлі вони виникли. Водночас Франко здійснював ґрунтовний текстологічний і стилістичний аналіз кожного джерела. У багатьох випадках йдеться про композицію твору, мотиви, які лежать у його основі. Окремі твори розглядаються і в плані історико-функціональному: вплив на наступний розвиток культури. Кожне джерело вивчається у широкому історико-культурному контексті. Якщо говорити про принципи Франкового дослідження мовою сучасної науки, слід зазначити, що він поєднував історико-генетичний, структурно-морфологічний, контекстуальний та історико-функціональний підходи.

Опрацюовуючи легенди про св. Климента і пов'язані з ними твори, Франко врахував історіографію питання.

Завдяки багатству історичних та історико-літературних паралелей, введенню в обіг творів різних середньовічних літератур, праця Франка має значення не лише для висвітлення кирило-мефодіївського питання, а й для характеристики інших проблем історичної та літературознавчої медієвістики. Зверну увагу хоча б на розділ "Відшуки Псевдоклементин у пізнішій християнській літературі", який містить у собі багатющий матеріал до історії рицарського роману і його функціонування на слов'янському ґрунті.

Продовженням дослідження "Святий Клемент у Корсуні" є стаття "Причинки до критики джерел кирило-мефодіївських легенд". Тут Франко знову повернувся до так званої італійської легенди, яку вважає пізнім твором, що не має джерелознавчої вартості.

Надзвичайно повчальною є методика докладного зіставлення джерел. Франко визначив нові перспективи вивчення кирило-мефодіївської проблеми.

Одним із важливих досліджень кирило-мефодіївської проблематики була Франкова праця "Причинки до історії церковно-слов'янської літератури". Тут йшлося і про так звану "Азбучну молитву". У 1896 р. у "Пам'ятках українсько-руської мови та літератури" /т.І/ Франко опублікував список цього твору, вміщений у Палей Крехівського монастиря на Львівщині. У 1914 р. він переклав його німецькою мовою з докладними коментарями. Франко вважав, що автором "Азбучної молитви" був Костянтин-філософ. Автори наступних праць не є одноставними в атрибуції. "Азбучної молитви". Одні дотримувалися тієї ж думки, що й Франко, інші заперечували її, відстоюючи авторство одного з учнів Костянтина - Кирила-філософа - Костянтина Преславського [5]. Це питання не можна вважати остаточно розв'язаним.

Багато уваги кирило-мефодіївській проблематиці приділив І.Франко у праці "Історія української літератури". Два розділи цього дослідження присвячені староболгарській літературі. Йдеться, зокрема, про загальнослов'янське значення діяльності Кирила та Мефодія. "З появою солунських братів у Моравії, з тим зацікавленням не лише для християнства, але також для плекання слов'янської мови як рівно святої і гідної для церковних відправ, як були грецька і латинська, в'яжуться також початки слов'янського письменства" [9, т.40, с.26].

Франко докладно вивчав кирило-мефодіївську традицію у болгарській та інших слов'янських літературах /Климент Охридський, Костянтин Преславський, Йоанн Екзарх, монах Храбр/.

Проблема міжслов'янських літературних взаємин у середні віки посідає чільне місце і в "Історії української літератури", інших працях Франка /наприклад, у рецензії на книгу М.Мурка "Історія давніх південнослов'янських літератур"/.

Слід розрізнити поняття "факт" і "фактор" історико-культурного процесу. "Історія української літератури" була фактом, що відбував наукові зацікавлення Франка. У цій праці знайшли своє вті-

лення ті ж методологічні принципи, ті ж ідеї, що й надрукованих за життя Франка дослідженнях. Але лише зараз "Історія української літератури" стала фактором життя науки; вона і нині зберігає актуальність, її основні положення щодо староболгарської літератури також не втратили свого значення.

І. Г е о р г и е в а Е. Два произведения на св. Кирил, София, 1938. 2. Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО /Львів, 11-15 вересня 1986 р./, Львів, 1990. Кн.2. 3. Кирил и Методий. София, 1969. 4. Кирил и Мефодий - основоположники на славянските литератури. София, 1956. 5. К у е в К. Азбучна молитва //Кирило-методиевска енциклопедия. София, 1989. Т.1. С.49-54. 6. К у е в К. Азбучната молитва в славянските литератури. София, 1974. 7. Лодката на старата и новата българска писменост. София, 1986. 8. Разцветът на българската литература в IX-X в. София, 1962. 9. Ф р а н к о І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976-1986.

Тамара Полещук,
Львівський університет
РОСІЯ, ЄВРОПА І СЛОВ'ЯНСТВО
У ТРАКТУВАННІ М.ДАНИЛЕВСЬКОГО

Загроза престижу і навіть цілісності Російської імперії, викликана поразкою в Кримській війні 1853-1856 рр., реформи, що розпочалися, активізували суспільно-політичне життя в країні. Серед проблем, котрі викликали гострі дискусії, було і слов'янське питання. Ідеї "чужого і ворожого" Заходу, виняткової ролі Росії у слов'янському світі, висунені істориком і письменником М.Погодіним на початку 30-х років XIX ст., проникли у настрої російської громадськості різного політичного спрямування. Особливого звучання вони набули у світогляді слов'янофілів. Відмовившись від утопічного підходу до розв'язання політичних проблем, вони підкреслювали культурну, релігійну та мовну близькість з іншими слов'янами. Політична орієнтація слов'янофілів зблизила їх з тими, хто підтримував "теорію офіційної народності", захищав російську державницьку ідею, що мала панславістичне забарвлення. Практичним виразом цього напрямку в російському громадському житті була діяльність слов'янських комітетів /почали створюватися з кінця 50-х років/.

У 1869 р. член Петербурзького слов'янського комітету М.Данилевський, відомий на той час природодослідник, опублікував у

журналі "Заря", а 1871 р. видав окремою книгою свою працю "Росія і Європа". Російська громадськість зустріла її неоднозначно. Серед прихильників ідей автора - Ф.Достоевський, К.Леонт'єв, В.Ламанський. З критикою основних положень книги виступили В.Соловйов, П.Мілюков, О.Липін. При цьому К.Леонт'єв вважав позиції М.Данилевського занадто ліберальними, а П.Мілюков звинувачував автора в націоналізмі та панславізмі.

Головна теза М.Данилевського - всесвітньої цивілізації не існує. Відкинувши традиційний поділ світової історії на хронологічні періоди, він замінив його "природною системою історії" - культурно-історичними типами, або самобутніми цивілізаціями, котрі розумів як незалежні та ізольовані одне від одного утворення, що виникають на принципі об'єднання людей за лінгвістичною і етнографічною, тобто етнічною, ознакою. У всесвітній історії М.Данилевський виділив такі культурно-історичні типи: єгипетський, китайський, ассірійсько-вавілоно-фінікійський, індійський, єврейський, римський, новосемітичний, або аравійський, германо-романський, або європейський. Представників цих культурно-історичних типів він вважав "позитивними діячами в історії людства". Гуннів, монголів, турків, що несли в собі великий руйнівний заряд, М.Данилевський відносив до "негативних діячів людства". Народи, з різних причин позбавлені змоги створити всесвітньо значиму цивілізацію, являють собою, на його думку, лише "етнографічний матеріал", котрий завоюється або асимілюється нацією, здатною стати ядром культурно-історичного типу. Сучасну йому епоху він трактував як завершення історичного шляху германо-романської, або європейської, цивілізації, що вичерпала себе. На зміну їй мала прийти слов'янська цивілізація з Росією на чолі.

М.Данилевський всіляко підкреслював "різноосновність" Росії та Європи, розвиваючи тезу про їхню історичну, психологічну, віросповідальну антагоністичність. У його інтерпретації національні, культурні особливості та розбіжності перетворювались у корінь ворожнечу, "яка лежить в історичних засадах та історичних зовданнях племен". Європу він сприймав як монолітний ворожий соціальний організм. Він постійно виявляв агресивні наміри щодо Росії, загрожував її інтересам і майбутньому. "Рано чи пізно, хочемо ми чи не хочемо, але боротьба з Європою неминуча...", - підкреслив М.Данилевський, маючи на увазі зіткнення Росії з коаліцією європейських держав "через східне питання, тобто через свободу і незалежність

слов"ян". Він доводив неминучість загибелі Турецької та Австрійської імперій і виникнення на їхніх руїнах нових слов"янських держав. Після цього слов"яни "повинні сформувати федерацію... Федерація ця повинна бути найтісніша, під керівництвом та гегемонією цілісної та єдиної Російської держави". Склад "Всеслов"янського союзу", на думку М.Данилевського, мав виглядати таким чином: Російська імперія з Галичиною та Угорською Руссю, королівство Чехо-Мораво-Словацьке, королівство Болгарське, королівство Еллінське, королівство Угорське, Царградський округ із Царгородом /Константинополем/, що мав стати столицею нового утворення. Слов"янським народам у складі Росії М.Данилевський відмовляв у праві на створення національних держав. Українців і білорусів він вважав складовою частиною російського народу. Поляки, чий слов"янський характер був "зіпсований" європейським впливом, викликали у нього певну неприязнь, і він не міг однозначно знайти їм місце у запропонованій схемі. Зате до всеслов"янської федерації "волею чи неволею" мали увійти і неслов"янські народи – греки, румуни, угорці, територіально чи історично пов"язані зі слов"янами. Російська мова мала стати офіційною мовою об"єднаного слов"янства.

Претензії Росії на світове панування М.Данилевський відкидав, бо це не відповідало теорії культурно-історичних типів. Закривши кордони величезного політичного утворення, Росія повинна спокійно чекати, поки Захід остаточно "згниє" під тиском внутрішніх суперечностей і перетвориться на "етнографічний матеріал".

Ці та інші положення книги М.Данилевського, хоч і позбавлені достатньої аргументації, у політичній сфері позначені тенденційністю й утопізмом, стали певним етапом на шляху формування російської національної ідеї та ідеї російського месіанізму.

Василь Гаврилик,

Дрогобицький педагогічний інститут

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ПОЛЬСЬКИЙ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ

КІНЦЯ 50-Х-СЕРЕДИНИ 60-Х РОКІВ ХІХ СТ.

Національне питання загалом і польське – зокрема, посідає одне з чільних місць у творчому спадку М. Драгоманова. До нього він часто повертався з тих чи інших причин у полеміці зі своїми опонентами, передусім у зв'язку з оцінкою громадсько-політичного руху поляків кінця 50-х-середини 60-х років ХІХ ст., його місця і значення у загальному поступі. На жаль, тривалий час у колишній радянській, а також зарубіжній історичній науці з різних причин ця проблема залишалася слабо дослідженою, особливо що стосується безпосередньої участі Драгоманова в цьому процесі.

На наш погляд, Драгоманов і насправді мав дещо опосередковане відношення до нього як демократ і український патріот. Однак в процесі становлення Драгоманова – активного громадсько-політичного діяча тієї доби – цей рух відіграв велику роль. "Польський рух мав великий вплив на моє політичне вихованє, – писав він у автобіографічній замітці. – Роджений на лівому березі Дніпра, я не мав наглядного поняття про поляків і спочував їм, як жертвам російського деспотизму, хоть усе таки, як українець не зовсім забув про те, як і Польща притісняла Україну... Приїхавши на правий берег Дніпра, у Київ, я побачив, що поляки тут – аристократія, а не народ, і був потрясений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг і ходять у костьоли, де усердно клячуть /ми, студенти – "руські", або "православні", усі були гарячі демократи, а в релігії – атеїсти/. Вкупі с тим мені кидалася в очі нетерпимість поляків до росіян і особливо до малоросів, або українців"¹.

Молодий Драгоманов розумів, що на Правобережній Україні польська шляхта і вихідці з її середовища /у тому числі студентство/ не тільки не співчувають українському відродженню, а навпаки, бачать у ньому нову "хмельниччину", "гайдамаччину", грізну небезпеку в здійсненні своїх амбіційних планів відродження Польщі "від моря до моря", що, в свою чергу, викликало обурення українців, "котрі по реакції, готові були, подібно галицким русинам з 1843 р.

© Гаврилик В., 1993

¹ Тут і далі цит.: Михайло Петрович Драгоманов /1841-1895/: Его ролей, смерть, автобіографія і спис творів /Знайдів і видав М. Павлик. Львів, 1896. С. 333.

зійтися з царським урядом для боротьби с поляками" /с. 339/.

Київський університет на межі 50-60-х років, як барометр, чітко реагував на суспільно-політичну атмосферу Південно-Західного краю. У центрі тих політичних пристрастей було національне питання, котре розвело по різні боки політичної барикади його учасників. Ставши студентом історико-філологічного факультету в 1859 р., Драгоманов з головою пірнув у хвилі цього руху. Зрозуміло, що увійшовши з самого початку в український національний гурток студентів, котрий виборював українське слово, українську думку, він так чи інакше визначився, з ким він і чому в цьому протистоянні. Його участь в організації разом з іншими студентами-українцями недільних шкіл для дорослих, а також тимчасової Педагогічної школи для підготовки вчителів початкових класів сільських шкіл з українською мовою викладання можна розцінювати як вияв патріотизму в боротьбі зі шляхетською колонізацією, знарядям котрої були польські школи і костьол.

Однак патріотизм молодого Драгоманова дещо відрізнявся від патріотизму більшості київських "українофілів". "Сам українець родом і бачучи в Києві чимало с того, про що в решті Росії поняття не мали, я у многому розділяв змагання і ідеї українських націоналістів та у многому вони мені видавалися реакційними..., - писав він. - Не подобалась мені і різність у відносинах українців до поляків, а думка про який-небудь союз із царським урядом проти поляків видавалася мені обурюючою і помильною. Мене і деяких інших, так думавчих, українці прозивали космополітами, котре ми брали за похвалу" /с. 340/. Особливо яскраво це виявилось під час польського повстання у січні 1863 р.

Відхиляючи упередженість щодо поляків, засуджуючи репресії, Драгоманов водночас залишився чужим як для своїх, так і для чужих. Для одних він був "нецирим патріотом", для інших - "руйнівником Отчества". Насправді Драгоманова рівною мірою відштовхували антипольський шовінізм як російських консерваторів, так і російських лібералів, польськофобія "українофілів", а також польський "ура-патріотизм", засліплений безглуздими заціяннями відродження великої Польщі. Не міг він змиритися з тими, хто вперто зневажав національні права поневолених народів або прагнув влаштувати собі волю за рахунок неволі сусіда.

Зрозуміло, така його позиція в той час багатьом, хто поділяв крайню точку зору з цього приводу, не подобалася, більше то-

го, була незрозумілою. Від нього вимагалася беззастережна підтримка повстання або його беззасочрежне засудження. Цього Драгоманов не зробив. Увесь його трагізм полягав у тому, що як чесна людина, послідовний демократ він не міг не співчувати визвольній боротьбі народу проти поневолювачів. У цьому контексті розглядав він і визвольні змагання поляків кінця 50-х-середини 60-х років XIX ст., віддаючи належне їхньому значенню для загального поступу, хоч їхня боротьба не завжди була справедливою, а тому не завжди збігалася з ідеями загального поступу. Суперечила вона також ідеям українського визвольного руху, тому ставлення Драгоманова до цієї боротьби було дещо опосередкованим. Якщо дехто з українських демократів і брав у ній безпосередню участь, воював на боці повстанців "за нашу і вашу свободу", то Драгоманов залишився її споглядачем, аналітиком. Така позиція Драгоманова визначалася складністю і неоднозначністю подій, а також великою відповідальністю, яку він поклав на себе перед поступом. Він не пішов на компроміс зі своєю совістю, діяв так, як веліло йому серце.

Михайло Криль,
Львівський університет
ФРАНТИШЕК ПАЛАЦЬКИЙ І УКРАЇНА

Епоха чеського національного відродження породила всесвітньовідомих культурних, громадських і політичних діячів. Серед них чільне місце посідають Й.Дунган і П.Шафарик, В.Ганка і Ф.Челаківський, Ф.Палацький і Й.Рігер. Одним із центральних постатей, ідеологом чеського національного руху був Ф.Палацький. З-під його пера протягом 1836-1876 рр. вийшло кілька томів "Історії чеського народу", в яких виклад подій доведений до 1526 р. Це дослідження Ф.Палацького - перший синтез національної чеської історії, а також програма майбутніх досліджень у цій сфері. Під впливом його ідей сформувалися чеські історики К.Ербен, Й.Емлер, А.Гінделі, В.Томек та ін.

Ф.Палацький одним з перших виклав і обґрунтував ідею відновлення чеської державності, правда, у формі федеративного об'єднання у складі Австрійської держави. Оскільки значну частину населення Габсбурзької монархії становили слов'янські народи, Ф.Палацький

виняткову увагу звертав на їхню історію та взаємини в історичному розвитку. Він вважав усі слов'янські народи, більші чи менші, рівноправними. У цьому вчений бачив здійснення принципу слов'янської єдності. Водночас він виступав проти російського панславізму, відстоював право кожного народу на самостійне існування і власну державність. У цьому контексті Ф.Палацький певною мірою цікавився Україною. Є підстави вважати, що у світ українознавства його ввів чеський вчений Й.Добровський після 1823 р. Перші згадки Ф.Палацького про українців сягають 1829 р., коли на сторінках редактованого ним журналу "Часопис Чеського Музею" він помістив статтю про слов'янське населення Угорщини. Ця робота була написана на підставі дослідження Я.Чапловича "Угорська община". Мабуть, саме з нього Ф.Палацький дізнався про Україну та українців. Досить стисло писав він про термінологію і мову. Так, українців, які проживають у межах Австрії вчений називав "русинами" або "рутенами"^{*}, а українців у складі Росії - "малоросами". Звідси випливають і терміни про мову "рутенську" і "малоросійську", які, за твердженням дослідника, дуже схожі між собою.

Значно більше уваги Ф.Палацький приділив українцям в іншій своїй праці, надрукованій 1830 р. у тому ж "Часописі Чеського Музею". У 1834 р. статтю передрукувала львівська польськомовна газета "Rozmaitości". У цій праці Ф.Палацький писав: "Русинський народ мовою відрізняється і від росіян, і від поляків, уже в давні часи втратив свою самостійність, поневолений своїми сусідами. Тому так сталося, що він скрізь є людом сільським, а шляхта й міщани звичайно говорять між собою по-польськи або по-російськи. Уся так звана Мала, Чорна й Червона Русь є властиво русинською, а тільки Велика Русь є російською, або, як у нас говорять, "руською". На півдні народ русинський сягає аж до Угорщини. Ціла Східна Галичина є українською. Звідти тягнуться русини по Поділля, Волині й Україні аж за Дніпро і далі аж до Кубані" [1].

Важливе місце у працях Ф.Палацького посідають питання українсько-польських відносин, про які він довідався від тих чехів, котрі жили й працювали у Галичині. Вперше політичної історії українців він торкнувся 1830 р. в статті "Про польські народи". Правда, у ній чеський вчений Галичину, Буковину і Закарпаття помилково відносив до польських земель. На захист українців у

^{*} Тут і далі виділені слова наводяться за термінологією Ф.Палацького.

польсько-українській дискусії, що мала місце в Галичині у другій половині 40-х років XIX ст., Ф.Палацький вперше виступив 29 січня 1849 р. на Кромержіжському сеймі. У відповідь на зневажливу заяву польського посла Ф.Земалковського про те, що ніяких українців у Галичині немає, Ф.Палацький заявив, що українці "в Галичині – то є тільки частина великого народу, що його 10 млн живе в Росії. Русини чи малороси – то окремий народ... Цей народ досі був пригноблений владою та поляками. Тепер же, дасть Бог, він швидко розвине свої природні здатності, виявить скорий поступ і скористається з усіх досягнень європейської культури" [2, с.79]. Ф.Палацький також підкреслив, що поляки, які хочуть досягти своєї політичної свободи, повинні поважати права інших народів, зокрема українців.

Ф.Палацький рішуче відкидав претензії поляків на Правобережну Україну. У 1864 р. він виступив у журналі "Народ" зі статтею "Польське питання". Чеський вчений стверджував, що Україна разом з головним містом Києвом з давніх-давен була місцем осідлості руських князів. На основі статистичних матеріалів він довів, що поляки, які проживають на Правобережній Україні, становлять меншість населення. Крім цього, на його думку, вони переважно ополячені та покатоличені українці.

Заявляючи про право українського народу на самобутність, Ф.Палацький, водночас не бачив державної незалежності. Мовляв, українці ніколи не висловлювалися і відкрито не виступали за політичне відокремлення від Росії.

Попередники і сучасники Ф.Палацького звертали увагу головним чином на історичне минуле українського народу. Ф.Палацький був одним із перших чеських політичних діячів, котрий спеціально зацікавився Україною і українським питанням у політичному плані. Він послідовно відстоював право українців на їх існування як окремої нації. Політичну і державну незалежність України Ф.Палацький пов'язував з відсутністю суспільно-політичного руху на українських землях, про який, на жаль, не мав належної інформації, зокрема не був обізнаний з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства.

1. P a l a c k ý F. Szczeru narodu sławiańskiego w Europie // Rozmaitości. 1874. N 15-16. 2. P a l a c k ý F. Spisy drobne. D.1. Spisy a řeči z oboru politiky. Praha, 1893.

Олександр Дрбал,
Товариство "Ческо-Словенска беседа" у Львові
ЧЕСЬКЕ ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ У ГАЛИЧИНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. *

Перші переселенці з Чехії, Моравії та Сілезії з'явилися у Галичині ще за княжих часів. У ІХ ст. Великоморавська держава, а в Х ст. Чеська держава мали спільні кордони з Київською Руссю. Між володарями цих країн підтримувалися добросусідські стосунки. Відомо, що князь Володимир Святославич /? – 1015/ – хреститель України-Русі, був одружений з чешками Лібушою і Мальфредою, а чеський король Пршемисл Отакар II /1256–1278/ – з дочкою галицького князя Ростислава Михайловича. Відвідували Україну також чеські купці та мандрівники. Наприклад, у ХУ ст. Галичину і Львів відвідав мандрівник Мартін Кабатнік /1428–1503/ з товаришами. Серед гуситських божих бойовників і запорізьких козаків були представники обох народів. З того часу відома і помітна еміграція чехів в Україну. В ХVІ ст. прийшли вигнанці після поразки антикатолицького повстання чеських ставів 1547–1548 рр. і серед них були магнатські родини, наприклад, відома родина Мнішеків. Їх наслідували в 1628 р. побілогорські чеськобратські вигнанці, наприклад, родина Орликів з Лазіска, з якої походив гетьман України Пилип Орлик /1672–1742/. А коли 1772 р. Галичина стала Королівством Галіції і Лодомерії у складі Австрійської імперії, до неї приїжджали на роботу численні представники різних верств чеського суспільства, більшість яких після виходу на пенсію намагалася повернутися на Батьківщину. Тому кількість постійно проживаючих у Галичині чехів коливалася. Наприклад, у Львові проживало близько 1000 чехів. Їхні діти здобували освіту в німецьких і польських школах, у вузах, одружувались. Безперечно, при цьому відбувався процес природної асиміляції, тому дехто залишався у Галичині назавжди. Згадаймо, наприклад, польсько-українського поета Я.Щасного-Гербурга, польських поетів Л.Стаффа і В.Поля, художників Я.Стику /по-чеськи Штіку/ та В.Гофмана, історика К.Шайноху /Шейногу/ та ін.

© Дрбал О., 1993

* Інформація для повідомлення запозичена з окремих номерів журналів "Проблеми слов'янознавства" та "Český lid", періодичної преси, львівських архівів та особистого архіву автора, а також книги: F e i g l L. Dějiny českého života ve Lvově. Díl druhý. 1923.

Більшість краян була національно свідомою і в іншомовному середовищі намагалася зберегти рідну мову та культуру, тому в Галичині існували культурні товариства. Перше таке товариство виникло у Львові 10 лютого 1867 р. за ініціативою відомого педагога, керівника закладу глухонімих Т.Хохолоушека /1828-1900/ і одержало назву "Ческа беседа". Під такою ж назвою було створене товариство у Кракові 1893 р. /зусиллями сина художника В.Гофмана/. Існували і не зареєстровані товариства у Львові /"Люмір", "Гудебні єднота", "Ческа сполечност" і "Кніжні дружство", Бродах, Перемишлі, Ряшеві та Закопаному. Членами товариств були не тільки чехи і словаки, а й німці, українці, поляки, євреї, навіть італійці. Товариства здійснювали численні культурні заходи, передплачували чеські газети і журнали, збирали бібліотеки, організовували зустрічі з видатними краянами з Чехії та інших країн.

Найбільш активно працювала "Ческа беседа" у Львові. Наприклад, були відзначені ювілеї М.Коперніка, Я.Дінгмана, Ф.Палацького, Я.Е.Пуркіне, Ф.Турінського, влаштовані зустрічі з політичними, культурними і науковими діячами Чехії, зокрема князем В.Добковіцем, винахідником Ф.Кржіжіком, композитором К.Шебором, письменниками Б.Яблонським, П.Хохолоушеком, Я.Врхліцьким, Л.Кубов^{*}, відвідані концерти "Чеського квартету", "Чеського тріо", скрипаля Ф.Ондржічека, диригента К.Коваржовіча, співаків Л.Стропницького, Г.Главачкової та ін. Серед членів товариства були письменники М.Кнайсел /1805-1890/, А.Чапек /?-1894/, Б.Свобода /1853-1899/, В.Дундер /1817-1874/, етнограф Ф.Ржегорж /1857-1899/, архітектор К.Боублік, професор університету П.Кучера, музиканти М.Конопасек /1820-?/, Я.Пржібік /1853-1936/, В.Куриц /1872-1945/, А.Сладек /1858-?/, а також багато чехів-офіцерів австро-угорської армії зі Львова, Бережан, Бродів та інших міст, серед них командир дивізії у Львові підмаршалак Е.Саломон Фрідберг-Мірогорський /1829-1908/ та ін.

Товариство підтримувало постійний зв'язок з Батьківщиною, було членом Чеської Матиці шкільної, допомагало краянським товариствам у Чехії, а після пожежі Національного театру в Празі-1891 р. надіслало на його відбудову благочинний внесок.

---

* Про діяльність чеських літераторів у Галичині див. праці В.Моторного, М.Кріля, І.Дозинського, А.Моторного, І.Горєка, В.Гостицьки, М.Мольяра, М.Мушинки, З.Урбана та ін.

Чеські товариства та окремі особи брали участь у господарському житті регіону. Філіали Празького кредитного банку діяли у Львові і Бродах, Центрального банку чеських ощадних кас і Промислового банку для Чехії і Моравії – у Львові та Кракові, Чеського страхового банку "Славія" – у Львові. Існували також численні чеські промислові підприємства, пивоварні, крамниці, ремісничі майстерні, ресторани, кав'ярні та кондитерські.

Деякі галицькі чехи брали участь у польському повстанні 1863 р. і австро-пруській війні 1866 р. Чеські товариства не стояли осторонь громадсько-культурного життя у Галичині: у 1891 р. – у з'їзді польських письменників і журналістів та з'їзді і нараді австрійських промисловців і ремісників з Чехії, Моравії, Сілезії; 1892 р. – у зльоті львівського "Сокола"; 1894 р. – у Крайовій промисловій виставці.

Багато чеських вчених і вчителів викладало у галицьких вузах і школах^{ж*}. Зокрема, видатний чеський вчений-астроном В.Ласку /1862-1934/ – відкривач сріблястих змар, автор понад 300 праць – працював у Вищій Політехнічній школі у Львові /1895-1911/, де зробив вагомий внесок у геофізику, за що його називають "батьком чеської геофізики". Цікаво згадати, що вчителями М.Шажкевича були М.Гора у Бережанах та Г.Лемох і Г.Гануш у Львові, а І.Франка – Сікора у Дрогобичі.

Чеські музиканти жили й працювали у всіх містах Галичини, мали вплив на її музичне мистецтво – українське і польське^{ж*}. Вони працювали в театрах, консерваторіях, школах, костьолах і церквах, брали участь у діяльності товариств.

Найменш досліджена діяльність чеських художників^{жжж} і зовсім не досліджена – чеських релігійних діячів. Не менш цікаво було б вивчити зв'язки чеських товариств з українськими організаціями і вченими. Наприклад, "Ческа беседа" у Львові користувалася послугами друкарні НТШ, підтримувала контакти з газетою "Діло". Член товариства Ф.Ржегорж приятелював з І.Франком, а Л.Файгл декілька разів зустрічався з А.Петрушевичем. Потребують вивчення етнографія, фольклор, релігія і некрополь чехів, становить інтерес питання

^{ж*} Див. праці М.Крідля, В.Моторного, А.Моторного, Н.Керецман та ін.

^{жж*} Див. праці М.Крідля, Д.Ваф'ї, В.Лапсук, Л.Мазепи, В.Полтаревої, М.Папіля.

^{жжж} Про окремих художників і колекціонерів див. праці Д.Шелеста, С.Малець.

про більше ніж 60 пам'ятників св. Яна Непомуцького в Галичині* та про ікону із зображенням св. Вацлава в Національному музеї**.

Необхідно глибше дослідити розселення чехів у Галичині і в Україні загалом*** і комплекс проблем, пов'язаних з еміграцією і рееміграцією чехів****. Вивчення цих питань дало би змогу скласти повне уявлення про життя чехів у Галичині, що важливо для історії не тільки України і Чехії, а й українсько-чеських і українсько-слов'янських взаємин загалом. Враховуючи те, що у Львові працюють висококваліфіковані фахівці-славісти, пропонуємо створити тут Слов'янський інститут АН України.

---

* Виявив львівський краєзнавець В.Лаба.

** Ідентифікувала В.Савиціцька.

*** Див. праці Ж.Ковби.

**** Див. праці А.Вацуліка, А.Робека, Н.Валашкової та ін.

Володимир Моторний,
Львівський університет

УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ СПАДЩИНИ ВАЦЛАВА ФІАЛИ

Художній і літературний доробок Вацлава Фіали /1896-1980/ - відомого чеського художника і літератора - мало досліджений. Автор понад 200 малюнків, акварелей, живописних полотен, присвячених українській тематиці, він протягом свого тривалого творчого життя постійно повертався до української проблематики. Українські сюжети представлені у спадщині таких відомих чеських митців, як М.Алеш, Л.Куба, А.Гудечек, О.Блажічек, М.Ваха та інші, але найбільш широко і всебічно - у творчості В.Фіали. На жаль, ця сторінка його доробку найменше досліджена спеціалістами і мало відома широкому загалові.

Понад 60 років активної творчої праці В.Фіали у чеській культурі залишили в ній помітний слід як у малюванні, так і в книжковій графіці. Творча спадщина В.Фіали тісно пов'язана з його Батьківщиною, але чільне місце в ній посідає і українська проблематика. В Україні митець прожив близько 20 років - у Києві, Харкові, околицях Балаклєви, де його батьки мали хутір і постійно жили до кінця першої світової війни. В.Фіала опановував основи своєї майбутньої професії у Харківському художньому училищі, де вперше виставлялися його твори на студентських виставках. На Харківщині він познайомився з історією України, її мистецтвом, мовою.

У 1936-1937 рр. В.Фіала, тоді молодий художник, побував на Закарпатті, де плідно працював, створюючи перший україністичний цикл живописних і графічних робіт. Закарпатські враження пізніше надихнули художника на "Старослов"янський цикл", ілюстрації до роману І.Ольборахта "Микола Шугай розбійник", а в 40-ві роки - на великий цикл ілюстрацій до повісті М.Гоголя "Тарас Бульба". І в повоєнний час митець звертався до української проблематики, ілюструючи "Слов"янські казки" К.Ербена, працюючи над пейзажами українських міст тощо.

Значна частина україніани у творчості В.Фіали була створена у 30-ті роки на Закарпатті. Маршрутні карти, які збереглися в архіві художника у Празі, дають повне уявлення про його творчі мандрівки по краю і прекрасно документують більшість робіт закарпатського циклу. Художник пішки обійшов гірські полонини, тижнями жив у Нерес-

ниці, Широкому Лузі, Новоселиці, Богдані та інших селах і містечках. І всюди він малював, створивши десятки олійних полотен і графічних аркушів /пейзажі, народна архітектура, жанрові сцени, портрети, етнографічні особливості – народний крій, вишивки, зразки прикрас, художній декор хат та ін./ Усі ці твори мають не лише високу художню вартість, а й водночас є документами життя закарпатців: українців, циган, євреїв.

Крім художніх робіт, присвячених Закарпаттю, В.Фіала залишив цікаві спогади, щоденники, листування, котрі чудово доповнюють його образотворчу закарпатську україніану. На жаль, ці матеріали зовсім невідомі. Але вони важливі не лише для розуміння творчої біографії митця, а й для вивчення українсько-чеських мистецьких і культурних взаємин загалом. У них можна знайти цікаві оцінки загальнополітичного характеру: думки чеського митця про національну політику центральних органів влади, факти економічного і соціального положення корінного населення краю, мовної ситуації та церковного життя на Закарпатті. Спогади, щоденникові записи і листування В.Фіали дають змогу також документувати його художні роботи. Винятковий інтерес становлять розповіді митця про народну архітектуру, його зустрічі з людьми, котрих він портретував, тощо. "Я думаю, що моє перебування тут було одним з найщасливіших моментів мого життя", – згадував В.Фіала.

Немає сумніву, що закарпатський цикл робіт В.Фіали залишив помітний слід у подальшій творчості митця, зокрема, у творах української проблематики. Передусім це стосується ілюстрацій до роману І.Ольбрахта "Микола Шугай розбійник", створених наприкінці 30-х років. Ці ілюстрації отримали другу премію на конкурсі і найвищу оцінку самого письменника /листи І.Ольбрахта до В.Фіали зберігаються в архіві художника/. В.Фіала неодноразово повертався до них, працював над новими варіантами. Митець збагнув український національний характер, був добре обізнаний із життям закарпатців. Ілюстрації подекуди мають фольклорно-романтичний характер: атмосфера казковості і реальності, характерна для твору Ольбрахта, прекрасно передана в малюнках чеського художника.

Окрему сторінку, пов'язану з україніанкою В.Фіали, становить графічний "Старослов"янський цикл": вісім літографій, присвячених далеким предкам слов"ян. Художник спробував у ньому по-своєму осягнути й узагальнити найважливіші аспекти духовного світу, побуту слов"янських племен. У літографіях дослідник доволі легко

знайде риси архаїчного життя, яким жили в горах Карпат гуцули, бойки та інші етнічні групи українців. Це відбилося насамперед у зображенні людей, природи, архітектури. Співвідношення легендарного і реального в художньому задумі "Старослов"янського циклу" заслуговує на спеціальне дослідження.

В 40-ві роки В.Фіала розпочав нову велику працю, котра знову перенесла його в Україну. Йдеться про ілюстрації до повісті М.Гоголя "Тарас Бульба". У цій роботі виявився талант В.Фіали-ілюстратора, який проник у глибини геніального твору М.Гоголя. На жаль, ці ілюстрації, надруковані 1947 р. у бібліофільському виданні повісті М.Гоголя, майже зовсім невідомі.

У 60-70-ті роки під час неодноразового перебування в Україні чеський митець створив десятки графічних аркушів з пейзажами Одеси, Києва, Львова, Криму, численні портрети діячів української культури і науки. Вони також невідомі в Україні. Таким чином, україністична сторінка творчості В.Фіали - ще одна "біла пляма" в українсько-чеських культурних зв'язках.

Алла Татаренко,
Львівський університет
ТРАГЕДІЯ ВТРАЧЕНОЇ ВІРИ
В РОМАНІ М.СЕЛІМОВИЧА "ДЕРВІШ І СМЕРТЬ"
ТА Е.СТАНЕВА "АНТИХРИСТ"

60-ті роки ХХ ст. становлять важливий період у літературному розвитку країн Південної Європи. Ідеологічні, соціальні проблеми поступаються місцем проблемам екзистенціальним, аксіологічним. З'являється роман-парабола із сюжетом з національної історії, в якому факти і реалії служать лише тлом для висвітлення незмінної сутності людини. Герой, позбавлений соціально-історичних прикмет, привернув увагу і боснійського письменника М.Селімовича. Роман "Дервіш і смерть" характеризується трагічною візією світу. Метафізичний аспект цієї картини дає змогу говорити про трагедію втраченої віри.

Її бабула твору може бути зведена до історії мусульманського шейха Ахмеда Нуруддина. Написана самим шейхом, що чекає виконання смертного вироку, сповідь знайомить з усіма нюансами душевних змін, що призводять дервіша до втрати віри. Саме ім'я його

Нуруддин – "світло віри"/ здається героєві невідповідним: "І зараз я лише Ахмед, ані шейх, ані Нуруддин. Усе спадає з мене, як одяг, як панцир, і лишається лише гола шкіра і гола людина" [1, с. 26]. З позицій екзистенціалістської людини розглядає дєрвіш власне життя. До сорока років він був вірним слугою Аллаха, жив у світі, де на всі питання знаходилась відповідь у Корані. Тому у спогадах Нуруддина про його безхмарне існування часто зустрічаються думки-обрамуння: універсальні цитати з творів Рагіба Ісфакані, Ібн-Сіні, Імама Газалі. Перша ж сутичка з життям виявляє слабкість віри Нуруддина, яка була лише даністю, правилом, а не часткою ест-ва дєрвіша. Постає проблема вибору: допомогти братові, несправедливо кинутому до в'язниці, шляхом компромісу з власним сумлінням, чи залишитись вірним слугою Аллаха. Фактично ця проблема зводиться до вибору між спокійним існуванням та втручанням у події, між догмою та життям.

– Дєрвіш уявляв світ доцільним і закономірним, оскільки він був для нього проекцією апріорної осмисленості божественної трансценденції; знайомство з реальністю породило в ньому сумнів, змінило світоглядну картину. Дєрвішева візія світу складається з двох частин, що існують окремо: світ ідей та світ подій. Балансуючи деякий час між ними, Нуруддин робить вибір на користь останнього. Починається бунт проти метафізики трансцендентного сенсу. Він змальований як протиставлення зовнішньому порядку і засвоєному закону метафізичного мислення. Проектуючи абстрактні ідеї на конкретне життя, намагаючись побороти зло його ж методами, Нуруддин програє свою екзистенціальну битву. Втративши внутрішню єдність, яку давала йому віра, шейх підписує собі вирок. Відплативши за брата, здійснивши жаданий акт справедливості, Ахмед зрозумів абсурдність прагнення до абстрактної правди. Йому ніде шукати підтримки: люди ворожі йому, а віру він розгубив на заплутаних життєвих стежках. Тому так трагічно звучить рефрен книги: "Кличу за свідка час, початок і кінець усього людина завжди втрачає".

Цими словами розпочинається і завершується роман. Перед нами псевдоцитата з Корану, адже вона суперечить духу будь-якої зі святих книг. Наведемо цитату зі 103 розділу Корану "Ель-Аср": "Справді, людина втрачає, крім тих, що вірують...". Таким чином, можна вважати ці слова навмисне скороченим витягом з Корану. М.Селімович розповів історію життя людини, що втратила віру, тому й немає для неї оптимістичного продовження сури.

Мотив Корану має у романі багато значень. Йдеться не тільки про збірку релігійних правил, обов'язкових лише для мусульман,

а й про кодекси певних цінностей універсального характеру. Історія поневірянь роздвоєної свідомості шейха втрачає релігійне забарвлення і перетворюється у притчу про людину. Трагедія втраченої віри в романі М.Селімовича подається у дусі екзистенціалістської філософії і відзначається певною заданістю як один з елементів картини людської загубленості в світі.

Роман Е.Станева "Антихрист" має подібну форму і побудову. Перед читачем сповідь колишнього ченця, що залишив стіни монастиря, історія втраченої віри. На відміну від дєрвіша Еньо /у монашестві Теофіл/ замолоду замислювався над сутністю боротьби Бога і сатани. Перші сумніви з'являються на тлі широї віри: він не може примирити картини благості Всевишнього і брудного міського життя. Вельможі, воєначальники, цар - усі здавалися йому прислужниками диявола. З княцьким максималізмом жадав Еньо торжества справедливості на землі: "Навіщо ж це знуцання над людською душею, коли лукавий спокійно царює досі?.. Ця жорстока несправедливість гнівила мене і водночас заохочувала до ангельської чистоти" [2, с.141].

Прагнення до "ангельської чистоти" змусило Еньо втекти до Кефаларського монастиря, покинути рідних. Він зустрічається з Євтимієм і Теодосієм, світочами церкви, однак перший прирікає хлопця на довгі роки випробувань, відчувши в ньому світську любов до життя, другий глибоко ранить стандартними відповідями на болючі питання. Під впливом розчарування, що збіглося у часі із захопленням грішною красою Арми, Теофіл залишає монастир. Прагнення до пізнання приводить його до табору богомилів, але й тут він бачить невідповідність слів учинкам, догма не витримує випробування життям. Герой Е.Станева приречений боротися не тільки з дияволом, що спокушає його сумнівом, а й з представниками держави та церковної влади, котрі випаляють на обличчі Теофіла тавро антихриста.

Антихристом називає себе з гіркою іронією і сам Еньо, хоча читач не знаходить у романі героя, який би з меншим правом міг це ім'я носити. Сповідь Теофіла - це сповідь людини, яка не приймає заданість і водночас відкрита для віри. Його нещастя в тому, що сумнів прирівнюють до гріха, що він не вірить у вищу справедливість, небесний Єрусалим, котрий здобувається кров'ю. Поле діяльності Теофіла - життя. Знищивши вбивцю християн Шеремет-бега, герой робить крок до внутрішнього визволення. Це "антихрист", підносячи ятаган над головою турка, звертається до свого ідейного противника Євтимія: "В ім'я небесного Єрусалима, в ім'я твоє благослови, владику!" Роман Е.Станева - розповідь про людину, що,

втративши віру, хоче її віднайти. Розпрощавшись з ілюзіями, Теофіл потрапляє у світ, де його охоплює відчай самотності, і з нього Теофіл знову вирушає на пошуки Бога, добра і справедливості.

Письменник-екзистенціаліст М.Селімовичі представник реалістичної школи Е.Станев, звертаються до однієї теми. І хоча по-різному складаються долі героїв і різняться їхні життєві підсумки, показовою є увага до проблем духовності, проблем втраченої віри, актуальних і сьогодні.

І. С е ж и м о в и й М. Дервиш и смрт, Сарајево, 1985.
2. С т а н е в З. Легенда о Сибине, князе Преславском. Анти-христ. М., 1977.

В"ячеслав Андел,

Львівський університет

СТАРΟΣЛОВ"ЯНСЬКА ЧИ СТАРОБОЛГАРСЬКА МОВА?

Мова писаних богослужбових текстів, підготовлених Кирилом та Мефодієм у перекладі з грецької мови, тривалий час не мала чіткого термінологічного визначення. Медієвісти XIX-XX ст. називали цю мову церковнослов"янською, давньослов"янською, старослов"янською і давньоболгарською. Ці терміни виступали як синоніми. Найчастіше використовували терміни старослов"янська і староболгарська мова.

У сучасному, зокрема болгарському, мовознавстві пріоритет одержала назва староболгарська мова. Про це, наприклад, йдеться у статті болгарських дослідників Д.Дункова і Р.Станкова [2], які критикують погляди авторів рецензії /Л.П.Жуковська, В.М.Живов, А.А.Алексєєв/ на книгу медієвістики Р.М.Цейтлін [6]. Рецензенти висунули аргументи: а/ прямий зв"язок першої літературної мови слов"ян з болгарським етносом та діалектами не відповідає суті; б/ термін старослов"янська мова мотивується її інтернаціональними функціями. Д.Дунков і Р.Станков відповіли контраргументами на користь терміна давньоболгарська мова, наводячи чимало цитат із праць європейських славістів, проте не звернули уваги на те, що меншим числом цитат можна засвідчити вживання терміна старослов"янська мова.

Більш знамено ставиться до терміна давньоболгарська мова Е.Дограмаджієва [1], що впливає з її періодизації та локаліза-

ції розвитку старослов'янської мови у 1/ Візантії, 2/ Моравії та Паннонії, 3/ Болгарії [4, с.606].

Аналізуючи наведені вище аргументи і контраргументи, ми схильні визнати більшу об'єктивність терміна старослов'янська мова. Потрібну ясність тут може внести вивчення етногенетичного та історичного фону, на ґрунті якого чіткіше визначаються процеси формування болгарського /слов'янського/ етносу, народності, мови.

Місто Солунь і територія навколо нього належали до корінних візантійських земель. Слов'яни тут появилися внаслідок міграції з півночі після III ст. - в період розпаду праслов'янської спільноти. На території Візантії слов'янський етнічний елемент зіткнувся з грецьким етносом і зазнав певних мовних впливів. Тут формувався солунський діалект, ізольований від такого у Болгарії державними кордонами Візантії.

Критики терміна старослов'янська мова не враховують факту, що переклади літургічних книг з грецької мови неможливо здійснити лише на ґрунті солунського діалекту. Це розмовна мова міського типу, якою володіли Кирил і Мефодій. А.М.Селищев підкреслив, що мова перекладів Кирила та Мефодія багатша від цього діалекту [5, с.25]. Писані пам'ятки, що з'явилися у Болгарії після X ст., вже не характеризуються пишномовністю, властивою мові творців слов'янської писемності [5, с.31].

Вимоги адекватності високому стилю грецького оригіналу з його насиченням абстрактною лексикою блискуче забезпечили Кирил і Мефодій. Вони зуміли заповнити прогалини в складі абстрактної лексики, властиві солунському діалекту, компенсувати вислови, відсутні в мові перекладу, шляхом конструювання нових - за внутрішніми законами слов'янської мови. Мабуть, цей факт міг бути причиною певної штучності, чого не позбавлена старослов'янська мова, орієнтована передусім на культові потреби:

У процесі формування болгарських діалектів на великій території першого Болгарського царства на праслов'янському мовному ґрунті був поглинутий протоболгарський /тюркський/ мовний елемент, а також залишки фракійської, мізіійської, македонської та інших мовних груп. Таких різномовних нашарувань був позбавлений солунський діалект у межах Візантії. Отже, зміни, які вплинули на формування етносу болгарської народності, відбулися в інший час і поза територією діалектного джерела першої писемної мови слов'ян.

Культові тексти старослов"янською мовою були орієнтовані не на болгарського, а на моравського та паннонського носіїв. А хрещення Болгарія прийняла у 864 р. і протягом 30 років /до 893 р./ користалася грецькою мовою. Грецька мова і християнська релігія стала консолідуючим фактором у елітті неслов"янського та слов"янського етнічного елементів у єдиний болгарський етнос наприкінці ІХ ст.

Після перенесення центру старослов"янської культури з Моравії у Болгарію, де учнями Кирила та Мефодія створені нові культурні осередки у містах Охрид і Преславі, розпочинається нова фаза розвитку слов"янської писемності – вже на ґрунті кирилиці, із включенням до цього процесу елементів болгарської народнорозмовної стихії.

Давньоболгарські культурні діячі продовжували розвиток літературної мови на ґрунті моравських традицій. Після 886 р. в Болгарії почали створюватися нові писемні пам"ятки, орієнтовані на болгарський етнос.

Наші спостереження, перевірка та зіставлення фактів дають підстави твердити: термін старослов"янська мова повністю відповідає традиційному поняттю, що співвідноситься з першою літературною мовою слов"ян, створеною Кирилом і Мефодієм і введеною у Моравії. Вона служила не одному, а декільком слов"янським етносам, виконуючи міжслов"янські функції. Старослов"янською цю мову слід називати й тому, що вона є найстаршим зразком писемної слов"янської мови найдавнішого періоду слов"янської духовної культури. Окрім незначні риси болгарських мовних ознак у ній аж ніяк не суперечать даному твердженню. Її розуміли усі слов"яни. Розпад єдиного праслов"янського етносу тривав.

За часом, місцем і характером формування болгарського етногенезу на великій території Балкан, за специфікою неслов"янських етнічних і мовних особливостей /елементи фракійські, мізійські, македонські, романські, грецькі та тюркські/ болгарська мова вже тоді почала наповнюватися новими якостями з поступовою тенденцією до аналітизму. Кирило-мефодіївська мова літургійних текстів у молодших списках у середовищі болгарської народнорозмовної стихії змінюється, наповнюється новими елементами тощо.

І. Д о г р а м а д ж и е в а Е. Новая гипотеза об этнической принадлежности древнеболгарского /старославянского, праславянского/ языка //Старобългаристика. 1953. № 2. 2. Д у н к о в Д., С т а н к о в Р. К вопросу об основных языковых ста-

новления и развития древнеболгарского литературно-письменного языка и его изводов // Старобългаристика. 1988. № 1. З. Жуковска я Д.П. Еще раз о старославянском языке по поводу книг И.Тота и Р.Р.Цейтлин // Науч. докл. высш.шк. Сер. лит. и яз. 1987. Т.46. № 1. 4. Кирило-Методиевска енциклопедия. София, 1985. Т.1.
5. Селіщев А.М. Старославянський язык. М., 1951. Ч.1.
6. Цейтлин Р.М. Лексика древнеболгарських рукописей X-XI вв. Софія, 1986.

Людмила Васильєва,
Львівський університет

ДО ПИТАННЯ ПРО СФЕРИ ВИЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-СЕРБОХОРВАТСЬКОЇ МІЖМОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

Міжмовний трансфер – це психологічне явище, процес, що супроводить сприймання і породження іношомовного мовлення, при якому відбувається взаємодія мовних систем рідної мови та мови, що вивчається. Позитивний і негативний трансфер найінтенсивніше виявляється при вивченні близькоспоріднених мов, наприклад таких, як українська і сербохорватська. При співпадінні мовних фактів двох споріднених мов трансфер має позитивний вплив на засвоєння мови, що вивчається. При розходженні мовних систем, наявності диференційних ознак виникає негативний трансфер /інтерференція/, котра призводить до мовних помилок. Мовна помилка – факт, що підлягає лінгвістичному та методичному аналізу.

У галузі лексики та морфології інтерференція часто порушує комунікативні цілі як щодо форми, так і щодо змісту. Класичний прямий метод при вивченні іноземної мови ігнорує рідну; труднощі при вивченні спорідненої – виникають на всіх етапах. Особливо це стосується нефілологів. Звичайно, не варто рекомендувати застосування методу систематичного зіставлення явищ української та сербохорватської мов, що може сприяти підтриманню інтерференції та утруднювати автоматизацію у засвоєнні форм, моделей, конструкцій. Однак зіставлення споріднених мов слід обов'язково застосовувати при поясненні явищ, що викликають у студентів і слухачів найбільші труднощі.

В усному мовленні в одних і тих самих контекстуальних позиціях можна зафіксувати такі типи лексичних помилок:

І. Помилки, що виникають внаслідок невідповідності обсягу вираження і обсягу змісту /міжмовна полісесія/: 1/ поняття у

(С) Васильєва Л., 1993

сербохорватській мові виражається однією лексемою, а в українській – декількома або навпаки: *godišnji odmor* – відпустка, *jutros* – сьогодні зранку; *boravište* – місце перебування, *sunčane pege* – веснянки, *železnička stanica* – вокзал, *imati tremu* – хвилюватись, *naoračke* – догори дном /догори ногами/; 2/ помилки, пов'язані з невідповідністю семантики слів, що існують в обох мовах: сербохорватське *platiti* /заплатити/ і українське платити, *rudokop* /рудник/ і *рудокоп* /той, що копає руду/.

II. Помилки, зумовлені існуванням в одній із мов ширшого значення лексичної та граматичної одиниці порівняно з другою мовою: українське двоє /збірний числівник/ і сербохорватське *avojsica, dve, dvoje*, вони читали /третя особа множини/ і *oni su čitali, one su čitale, ona su čitala*.

III. Помилки, що виникають через невідповідність плану вираження і плану змісту: українське привітати дружину і сербохорватське *rozdaviti ženu* /передати вітання, привіт/.

IV. Інтерференція лексичної узгоджуваності: українське національне вбрання і сербохорватське *narodna nošnja*.

V. При існуванні у двох близькостпоріднених мовах подібних слів або конструкцій той самий глибинний зміст знаходить різну внутрішню форму вираження на лексичному та синтаксичному рівнях: українське хто у вас сидить з дітьми? і сербохорватське *ko se vam brine za decu // raz! za decu?* /турбується, дивиться/, я прийняв ліки і узяв вам лек /взяв/, що ти їв /пив/ сьогодні зранку? і *sta si uzeo jutros?* /взяв/.

VI. Не збігається узуальний, стандартний сценарій діалога у певній ситуації /використання негативного мовного матеріалу/. Калькована мова не є правильною навіть при відсутності граматичних помилок: Українські репліки: я зайшла до кімнати і набирала номер; слухаю!; це говорить Ганна; я б із задоволенням пішла в кіно; що там іде сьогодні? і сербохорватські *usla sam u sob, ra okrecem jedan broj /okretati – повертати/; molim /прошу/; ovdje je Ana /тут Ганна/; ide mi se u bioskop; šta se danas daje?*

Ці та деякі інші обставини створюють певні труднощі при навчанні українців, передусім нефілологів, спілкуванні сербохорватською мовою, а носіїв сербохорватської – українською. Для нефілологів систему вправ слід визначати згідно із комунікативними завданнями.

З М І С Т

С т а т т і

Павленко Вікторія. Діяльність болгарської дипломатичної місії в Україні /1918-1919/.....	3
Ковба Жанна. Українсько-чеські книжкові зв'язки 20-30-х років ХХ ст.	15
Логвин В"ячеслава. Народна музична культура чехів Волині /до питання про збереження традицій/.....	25
Зашкільняк Леонід. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. /До питання про соціальну функцію історії/.....	36
Василенко Володимир. Витоки і естетико-філософська своєрідність норвідівської "Жалобної рапсодії пам"яті Бема".	43
Руденко Дмитро. Лінгвістичні ідеї К.Айдукевича у парадигмах "Філософії мови".....	52
Тепляков Іван. Семантична характеристика чеської фразеології на позначання мовленнєвої діяльності.....	60

П о в і д о м л е н н я

Кравець Ольга . Відомості про сербів та хорватів на сторінках галицької преси 40-50-х років ХІХ ст. /на матеріалі часописів "Зоря Галицька", "Пчола", "Галичо-руський вісник", "Вечерниці"/	70
Ткачов Сергій. Роль соціолінгвістичних факторів в утворенні слів із запозиченим компонентом у сербохорватській мові.....	76
Федик Любов. Варіантність роду іменників у чеській мові.....	82
Андел В"ячеслав. Ад"ективізація дієприкметників у чеській мові.....	89
Парфьонова Світлана. Морфологічний спосіб утворення найменувань інструментів у польській мові середини ХІІІ-середини ХІХ ст.	94

Н а в ч а л ь н о - м е т о д и ч н і р о з р о б к и

Чорний Володимир. Болгарія на початку ХХ ст.	99
---	----

Матеріали Славістичних читань 1992 року

Чорний Володимир. Слово про подвижників слов'янської культури святих Кирила і Мефодія /виступ при відкритті Славістичних читань 1992 року/.....	119
Кривач Дмитро. Святі Кирило і Мефодій та українська мистецька культура.....	122
Запаско Яким. До витоків українського рукописного мистецтва.....	126
Коць-Григорчук Лідія. Українська книжкова в'язь.....	130
Ясиновський Дрїй. Балкано-слов'янська традиція і питання походження українського церковного співу.....	132
Трофимович Костянтин. Переклади Біблії у лужицьких сербів.....	135
Антоняк Божена. Кирило-Мефодіївська традиція у творах боснійського письменника Матїї Дівковича.....	140
Ясіновський Андрій. Остріг як осередок міжслов'янських культурних взаємин наприкінці XVI-на початку XVII ст. .	143
Галун Ніла. Христо Ботев про культурно-просвітницьку місію святих Кирила і Мефодія.....	146
Гольберг Марк. Іван Франко і деякі питання історії старо-болгарської літератури.....	148
Полещук Тамара. Росія, Європа і слов'янство у трактуванні М.Данилевського.....	152
Гаярилик Василь. Михайло Драгоманов і польський громадсько-політичний рух кінця 50-х-середини 60-х років XIX ст.	155
Кріль Михайло. Франтішек Палацький і Україна.....	157
Дрбал Олександр. Чеське громадсько-культурне життя у Галичині в другій половині XIX ст.	160
Моторний Володимир. Українські сторінки спадщини Вацлава Фіали.....	164
Татаренко Алла. Трагедія втраченої віри в романі М.Селімовича "Дервіш і смерть" та Е.Станева "Антихрист"...	166
Андел В'ячеслав. Старослов'янська чи староболгарська мова?	169
Васильєва Людмила. До питання про сфери виявлення українсько-сербохорватської міжмовної інтерференції.....	172

Збірник наукових праць
Міністерство освіти України
Львівський державний університет ім. Ів.Франка

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Міжвідомчий науковий збірник

Виходить з 1970 р.

В и п у с к 45

Художній редактор О.М. К о з а к
Технічний редактор І.Г. Ф е д а с
Коректори К.Г.Л о г в и н е н к о, О.А.Т р о с т я н ч и н

Підп. до друку 13.10.93. Формат 60x84 1/16. Папір офс. Офс. др.
Ум. друк. арк. 10,23. Ум. фарбо-відб. 10,57. Обл.-вид. арк. 10,85.
Вид. № 22. Зам. 3154.

Видавництво "Світ"
при Львівському держуніверситеті.
290000 Львів, вул.Університетська, І.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, ІІ.

Проблеми слов'язознавства, 1993, вип. 45, 1—176.